

**Aakvere
radadel**

the

A-27871_{IV}

RAKVERE RADADEL

RAAMATUKOOL
TARTU-ÜLIIKOOLI

„EESTI RAAMAT“

TALLINN 1966

91 (E)

L 17

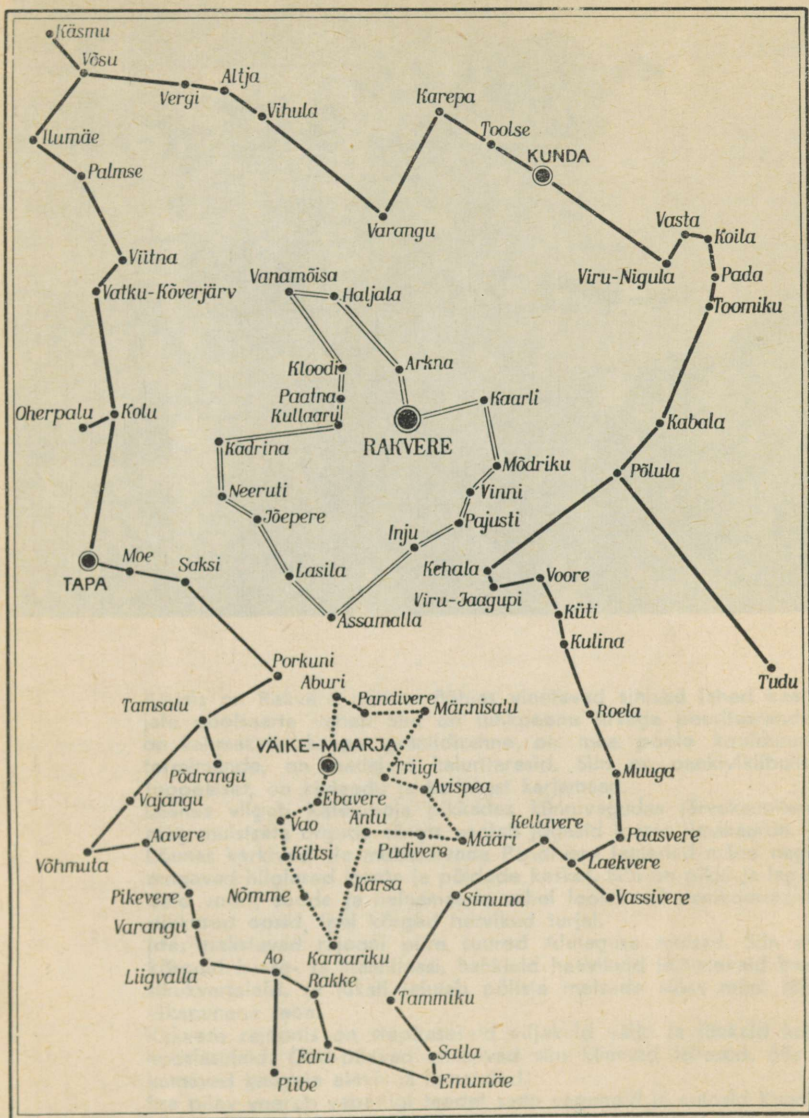
Koostaja O. LANDBERG

Koostamisel on kasutatud G. Eltermanni, E. Eltermanni, S. Kaberi,
E. Hermi, R. Keeri, L. Leedi, H. Joonuksi, E. Normaki jt. materjale

Kaane kujundus: E. TALI

Fotod: H. JOONUKS, E. KASK, A. ALLA

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Kaunis on Rakvere rajoon. Põhjas vinetavad sinised lahed kaarjate poolsaarte vahel. Siin on tuhkpeene liivaga peesitusrandu, on kahmakate kaupa graniidirahne, on maa poole kooldunud tormimände, on madalaid kaluritairesid. Siin on paekiviklibulist loopealset, on kiviaedu ja kadakast karjamaad.

Läänes vilgub Kalevipoja pikkades künnivagudes järvekaunitare ning muistsete orgude sängis voolab jõgesid igasse ilmakaarde. Lõunas kerkivad üle metsalatvade Pandivere lamedad mäed nagu magavad hiiglased laante ja põldude keskel. Siin on pikki ja lage-daid voori; soode ja heinamaade vahel looklevad penikoormate-pikkused oosid, igal kõrged harvikud turjal.

Idas palistavad rajooni piire suured Alutaguse metsad. Siin on kõrgeid kuuse- ja männilaasi, hahkjaid haavikuid ja valevaid kaasikukvartaleid. Ja tükati laiutab põliste metsade süles mõni jõhvikapunane raba.

Rakvere rajoonis on stepitasaseid viljakaid välju ja jõukaid kolhoosiasulaid. Ööd-päevad umisevad siin kümned tehased, öösiti kumavad kaugele alevi- ja linnatuled.

Iga päev veereb vabariigi teedel sadu vaguneid ja autosid Kunda tsemendiga, Rakke lubjaga, Tamsalu jõusöödaga. Mida küll kõike siit välja ei veeta! Vilja ja peekoneid, piima ja piiritust, mune ja

siirupit, juustu ja võid, immutatud telefoniposte, kaupluste mööblit, söödakriiti, pesupulbrit, palke ja pesupulki, laudu ja riidepuid. Varem kui kusagil mujal Eestimaal oli Kunda Lammasmäel tuhandete aastate eest inimeste asula. Rajoonis on losside jäänuseid, mis meenutavad seitsmesaja aasta pikkust orjaööd. Siin on lahingupaiku, on ühishaudu ja vennaskalme. Rajoonis on paiku, kus on elanud ja töötanud tulihingelised revolutsionäärid. Siin on paljude tuntud kirjanike noorusmaad. Siin on kuulsate teadlaste, kunstnike, meresõitjate, jõumeeste kodukohad. Siin töötavad ka tänapäeval tuhanded tublid nõukogude inimesed, kes muudavad meie elu veel kaunimaks, veel valgusküllasemaks.

ASUKOHAŠT, SUURUSEŠT, RANNAJOOONEŠT

Rakvere rajoon asub Eesti NSV põhjaosas. Idas on ta naabriks Kohtla-Järve, lõunas Jõgeva, läänes Paide ning Harju rajoon. Põhjas uhuvad randa Soome lahe veed, idas on paarikümne kilomeetri ulatuses looduslik piir Kunda jõe näol. Valdav osa piirist on aga tinglik.

Rakvere rajoon on üks suuremaid vabariigis. Ta võtab enda alla enam kui 3458 ruutkilomeetrit, elanike arv ulatub ligi 76 tuhandeni. Pindalalt on temast suuremad Pärnu, Harju ja Viljandi, rahvaarvult ainult Harju rajoon. Linnu on rajoonis kolm – Rakvere, Tapa ja Kunda; aleveid üks – Tamsalu. Nendes elab peaaegu pool rajooni elanikest. Külanõukogusid on 19.

Soome lahe rannik on Rakvere rajoonis mitmekesine: ida pool tasane ja sirge, läänes aga käärunine, poolsaarte- ja lahtederohe. Enam kui 30 km pikkuse rannajoonega Kunda laht on rajooni suurim. Sellest lääne poole tulevad üksteise järel väiksemad lahekesed ja poolsaared. Siin on maaliline Rutja ja kivine Eisma. Vahepeal paar-kolm kilomeetrit sirget rannajoont ning taas ulatub merre maanina, selle taga vaikne, kõrkjatesse kasvanud lahesopp. Kaugele mandri sisse tungib tuulte ja tormide eest hästi varjatud Käsmu laht.

Soome lahe saartest jäävad Rakvere rajooni piiresse vaid üksikud. Siin on Eesti NSV põhjapoolseim saar Vaindloo ja looduskaitse alla võetud Uhtju, lääne poole jääb aga männimetsaga kaetud ja suviti kibuvitsaõitesse uppuv Kuradisaar. Väiksemad saarekesed ja laiud paiknevad lahtedes ranniku lähedal. Rohked karid ja leetseljakud nõuavad meremeestelt suurt ettevaatust ja põhjalikku mereranna tundmist.

GEOLOOGIAST JA PINNAMOEST

Suurema osa Rakvere rajoonist hõlmab Põhja-Eesti lavamaa koos Pandivere kõrgustikuga. Võrreldes teiste meie vabariigi kõrgustikega, on Pandivere kõige lamedam ja suhteliselt tasase pinnamoega. Kõrgemaks tipuks on Emumägi (166 m), millele järgnevad Kellavere (156 m) ja Ebavere (146 m).

Põhjast piirab lavamaad paekallas ehk pankrannik, mis Rakvere rajoonis paljandub järsu astanguna vaid Kunda juures. Ülejäänud osas kulgeb pank sisemaal lamedate astangute ja terrassidena ning on kohati üsna raskesti jälgitav.

Paekalda ja Soome lahe vahele jääb kitsa ribana pangaeelne rannikumadalik, mille absoluutne kõrgus on vähem kui 50 m.

Rajooni pinnaehituses eraldatakse kolme üksteisest erinevat kivimite kompleksi. Vanimad ja kõige sügavamal lasuvad aluskorra kivimid on põhiliselt graniidid ja gneisid. Koostiselt sarnanevad need rändrahnudega, mis kanti meie aladele jääliustikega. Rajooni põhjaosas algavad aluskorra kivimid 150 m, lõunaosas ligi 400 m sügavusel. Need kivimid on kujunenud enam kui 800 miljonit aastat tagasi.

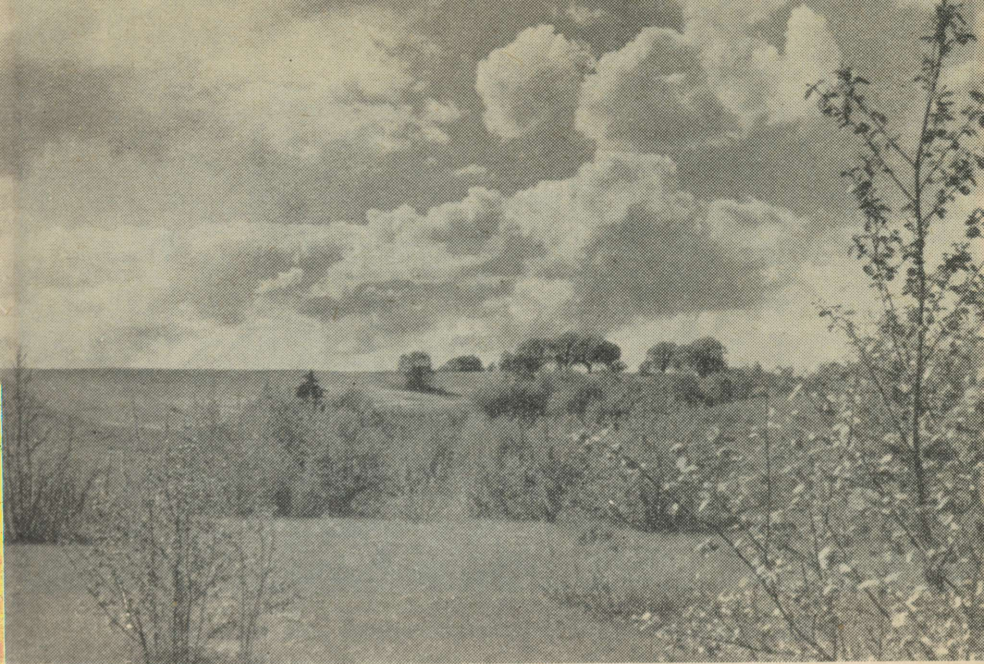
Aluskorra kivimitel lasuvad teistsuguse koostise ja kujunemistingimustega aluspõhjakevad, mille vanuseks on ligikaudu 300–500 miljonit aastat. Kivimite alumine osa koosneb põhiliselt liivadest ja savidest, ülemine osa aga lubjakividest ja dolomiitidest. Aluspõhjakevadite paksus on peaaegu niisama suur kui aluskorra kivimite sügavus, seega 150–400 m.

Aluspõhja lubjakive katab õhukese korrana kõige noorem settekompleks – pinnakatte setted. Nende kujunemine on seotud mandriliustike pealetungiga siinsetele aladele. Pinnakatte setete paksus ei ületa rajooni piires 100 m, valdavaks paksuseks on aga 2–10 m. Nende vanuseks võib pidada ajavahemikku liustiku lõplikust taganemisest kuni tänapäevani, s. o. 12–13 tuhat aastat.

Vastavalt kivimkomplekside kujunemisele on kujunenud ka rajooni pinnavormid. Tänapäeval näeme maapinnal vaid selliseid vorme, nagu neid kujundas viimasena taganenud liustik. Vanemad kivimid on kaetud kõige nooremate pinnakatte setetega ja nende kuju selgitavad välja juba geoloogid.

Millised on need pinnavormid, mis eelkõige köidavad meie tähelepanu?

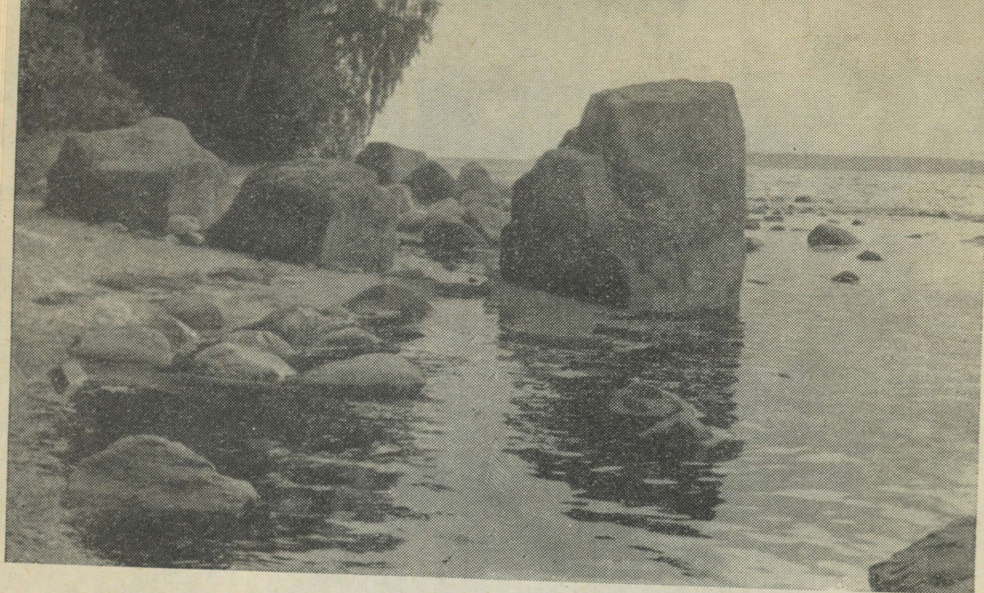
Maapinna kerkimine, või nagu üldiselt arvatakse, mere taganemine toimub pidevalt. Ligikaudu 12–13 tuhande aasta jooksul

Tammiku voor

on Rakvere rajooni põhjaosa saanud merelt juurde kuni 15 km laiuse maariba. Koos maapinna kerkimisega eemalduvad rannast ka reljeefivormid, mis on seotud mere kuhjava või kulutava tegevusega. Sellised kuhjevormid on luited ja rannavallid. Luiteid võib tänapäeval näha Ligidamal ja Oruveskil, rannavalle aga Võsul, Käsmus, Rutjal, Vihulas ja Haljalas. Kulutusvormidena esinevad üsnagi kõrged rannaastangud. Vanemaid neist märkame juba lausa sisemaal – Pikaristil, Seljal, Kandlel, Vihulas ja Sagadis. 1,5–4 km merest eemale jäävad hilisema perioodi astangud (moodustunud ligikaudu 7500 aastat tagasi), mis on kõige paremini jälgitavad Koljakul, Altjal, samuti Eismal, Vergis, Karepal, Kundas ja Mahus.

Merest kaugemal levivad valdavalt mandriliustiku serva poolt kujundatud pinnavormid. Seepärast nimetataksegi nii moodustunud künkaid, seljakuid ja valle liustiku servamoodustisteks. Rajooni keskosa läbib servamoodustiste vöö, mis ulatub Põlulast

Käsmu kivikülv

ja Saelt üle Rakvere, Neeruti ja Viitna Valgejõe. Lõunapoolseks servaks sellel vööl on Roela-Väike-Maarja-Tamsalu joon. Selles vöötmes võime kõigepealt eristada järsuveerulisi ja kõrgeid raudteetammi meenutavaid vallseljakuid, nn. oose, mis on kuhjatud liustiku lõhedesse kantud kruusast ja liivast. Rahvasuu seob selliseid seljakuid sageli Kalevipoja-lugudega, nimetades neid enamasti Kalevipoja künnivagudeks. Tuntumad oosid siinmail on Neeruti, Rakke, Vägeva, Pahnimägi ja Rakvere oos kuni Koeravereni, Mödriku-Roela oos, samuti Viitna ja Uku oos. Liustikukoobastes ja lõhede suudmeis on kujunenud nn. mõhnastikud – kruusast ja liivast koosnevad kungastikud, millevahelistes lohkudes ja nõgudes esineb rohkesti järvi. Rakvere rajoonis on suuremad mõhnastikud Viitnal, Ukul ja Nõmmel, aga ka Rägavere, Männikvälja ja Pölula vahelisel alal. Sageli kohtame vöötmes ka otsamoreene – siksakilise jääserva poolt kuhjatud valle ja künniseid, või siis sandurtasandikke – tasaseid liivaseid männimetsaga kaetud alasid. Ilusamaid otsamoreene on Tamsalu-Naistevälja otsamoreen, mida võib näha Nõmmkülast Väike-Maarja poole sõites. Otsamoreenvalle on

veel Liigvallas, Põdrangust lõuna pool, Vatkus ja Saueväljal. Sandurväljad on ulatuslikult levinud Valgejõe ja Loobu jõe alamjooksu ümbruses.

Vanimaist liustiku poolt kujundatud pinnavormidest näeb Rakvere rajoonis voori. Need on ovaalsed leivapätsitaolised kühmud, mille pikitelg asetseb jäälõhede suunas (loodest kagusse). Voores esinevad rajooni lõunaosas, kaunimad neist on Rakke, Edru, Tammiku, Ellavere ja Kellavere voor.

Tähelepanu äratavad hulgaliselt esinevad rändrahnud, mida liustik on siia kandnud Soome ja Rootsi aladelt. Kõige enam leidub rändrahn rannikumadalikul, eriti Käsmus, Eismal, Vainopeal, Vergis, aga ka sisemaal, Väike-Maarja ümbruses. Looduskaitse alla on võetud vabariigi suurim, Käsmu-Võsu kiviülv, mis võtab enda alla ligi 400 ha, samuti huvitav rahnude rühm Palmse pargis. Peale nende on riikliku looduskaitse all veel 11 üksikut suuremat rändrahn. Suurim neist, ligi 50-meetrise ümbermõõduga Ehalkivi, seisab Letipea rannas.

Paljusid rändrahn seob rahvasuu Kalevipoja-lugudega. Kadrina lähedal Sootaga külas asuv 40,5 m ümbermõõduga ja 7 m kõrgune hiidrahn kannab Linda-, Neitsi- ehk Lodikivi nime. See olevat üks Linda poolt maja ehitamiseks kantud ja põllepaeltest lahtipääsenud kividest.

MAAVARADEST

Rakvere rajooni maavarad võib jaotada kahte rühma: aluspõhjas ja pinnakatte setetes paiknevad maavarad.

Aluspõhja maavaradest on olulisemaks sinisavi, mida kasutatakse põhiliselt toorainena tellisetööstuses. Siinmail on tal suurim tähtsus aga tsemendi toorainena. Rajooni tuntuim sinisavi leiukoht asubki Kundas. Praktiliselt on sinisavi varad ammendamatud, kuna ta avaneb otse maapinnal 30–40 m paksuse kihina klindijärsakute alumises osas.

Nimetamisväärses maavaraks rajoonis on oobolus-liivakivi, milles leidub palju kauges minevikus meres elutsenud käsijalgse Oboluse karbipoolmeid. Need sisaldavad rohkesti fosforiühendeid, millest on võimalik toota väärtuslikku põlluväetist.

Käesoleval ajal oobolus-liivakivi rajoonis ei töödelda, kuna mujal Eesti NSV piires leidub selle maavara paksemaid ja rikkalikuma fosfaadisisaldusega kihte. Tulevikus leiab ta aga ka siin kindlasti tööstuslikku kasutamist.

Tulevikumaavaraks on ka oobolus-liivakivi peal lasuv küllaltki suure kütteväärtusega diktüoneemakiltkivi, mille kihtide paksus ulatub 2–3 meetrini ja mida võib edukalt kasutada soojuselektrijaamade kateldes küttematerjalina. Veelgi suurem tähtsus on diktüoneemakiltkivil temas sisalduvate haruldaste ja hajutatud metallide tõttu, mistõttu tulevikus tuleb see arvesse just keemiatööstuse toorainena.

Rakvere rajoonis leidub ka meie vabariigi energeetikamajanduse ja keemiatööstuse põhitöorainet – põlevkivi, mille siinsed varud moodustavad viiendiku kogu vabariigi tööstusliku tähtsusega põlevkivivarudest. Tootmiskõlblikud põlevkivikihid ulatuvad läänes kuni Kadrinani. Praegu Rakvere rajoonis põlevkivi ei kaevandata.

1926. aastast alates töötas Rakvere-Kunda raudtee ääres Ubja põlevkivikaevandus. Kuna kaevandus oli väike ja tehniliselt mahajäänud, läks tootmine väga kalliks ning 1959. aastal see suleti.

Levinumaks aluspõhja maavaraks Rakvere rajoonis on lubjakivi, mis lasub pideva kihina pinnakatte setete all. Lubjakivi kasutatakse lubjatööstuses (Rakke, Tamsalu), tsemenditööstuses (Kunda), täitematerjalina mitmesugustel ehitustöödel ja vähemal määral paljudes teistes rahvamajandusharudes.

Pinnakatte setete maavaradest on olulisemad savid, liivad, kruusad, järvelubi, turvas ning graniitsed rändrahnud.

Jääjärvelisi viirsavisid kasutatakse sideainena ehitustöödel ning toorainena väiksemates tellisetehastes (Põlula).

Kruusad ja liiv on põhiliseks alusmaterjaliks üha laieneval teede ehitamisel. Loomulikult kasutatakse neid ka ehitustöödel. Kuna kruusast ja liivast koosneb suurem osa kvaternaarseid pinnavorme, nagu oosid, mõhnad, sandurväljad, kaldavallid, on nende maavarade leiukohti rajoonis palju.

Järvelupja, mida leidub väiksemate laikudena endiste järvebasseinide kohal, kasutatakse põlluväetisena ja loomakasvatuses söödakriidina. Rajooni edelanurgas Varangul toodab söödakriiti ETKVL-i keemiakombinaat „Orto“.

Rakvere rajoonis on rikkalikud turbavarud. Praegu leiab turvas kasutamist kütteinena, põlluväetisena ja alusturbana, tulevikus kujuneb see väärtuslik maavara aga kindlasti energeetikamajanduse ja keemiatööstuse oluliseks tooraineks.

Rakvere rajooni nagu kogu meie vabariigi kliimale on omane ilmade muutlikkus, eriti sügistalvisel perioodil. Seda põhjustab tsüklaalne tegevus, õhumasside sagedane vaheldumine. Rajooni kliimale avaldab märgatavat mõju Soome lahe lähedus. Kevaditi mõjutavad õhutemperatuuri sulavad jäämassid, mistõttu kevad saabub Rakvere rajooni poolteist kuni kaks nädalat hiljem kui Lõuna-Eestisse. Sügisel seevastu avaldab meri soojendavat mõju. Erinevusi võib märgata ka Rakvere ja läänerajoonide õhutemperatuuri vahel. Saartel ja mandri lääneosas on talvekuudel 3–5° soojem kui Rakvere rajoonis.

Aasta keskmine temperatuur on Väike-Maarjas 4,3°, Tartus aga 4,7°, Vilsandis koguni 6°.

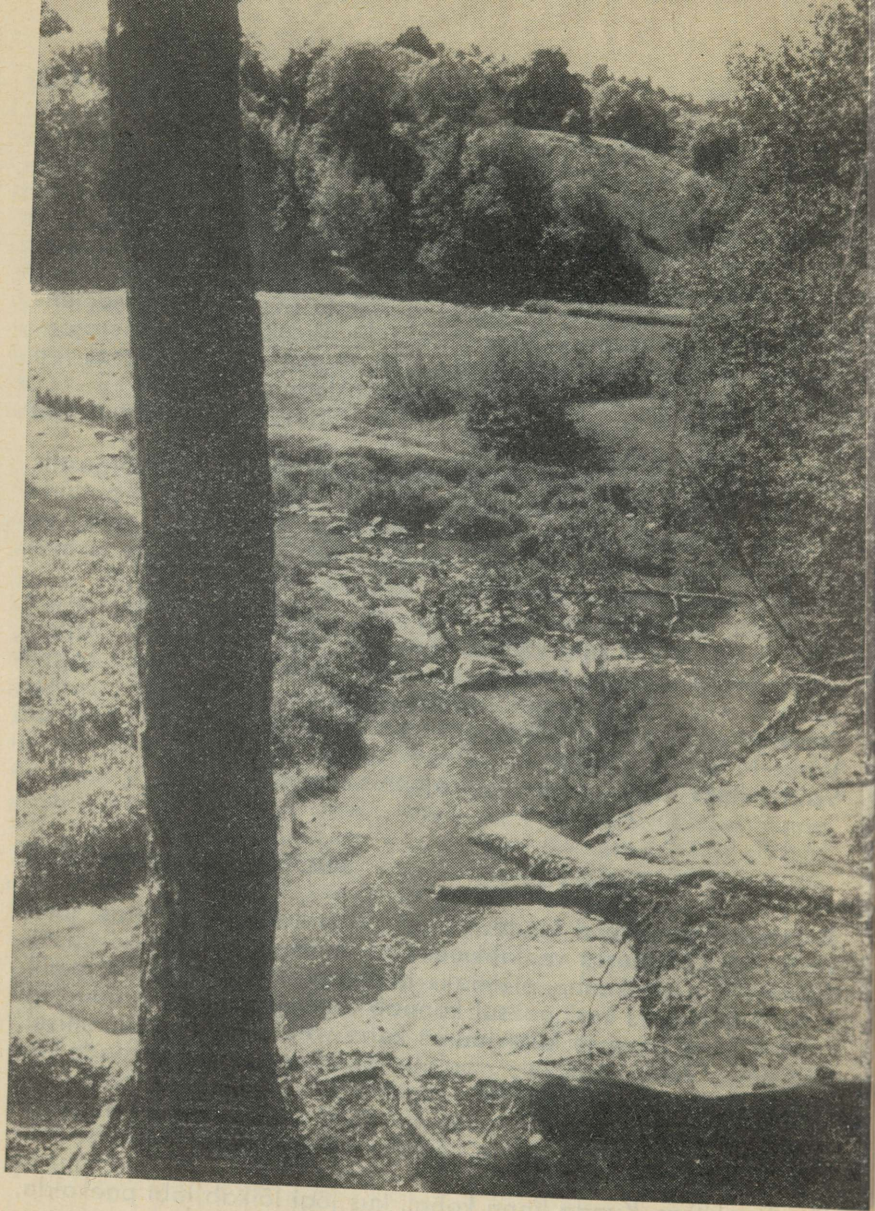
Sademetek levikule rajoonis avaldab mõju Pandivere kõrgustik. Väike-Maarja hüdroметеоролоогіајаама andmetel on paljude aastate keskmine sademete hulk 588 mm, samal ajal võib see aga Pandivere lõunaosas ulatuda kuni 700 mm-ni. Kõige vihmasesmad on juuli- ja augustikuu.

Lumikate, mille paksus on 30–40 cm, püsib rajoonis keskmiselt 130 päeva. Samal ajal võib lumerohkus olla väga kõikuv. Atlantilt tulevate soojade õhumasside tõttu esineb talvekuudel sageli sulasid, mis mõnel aastal hävitavad lumikatte täielikult. Lumeilmad algavad siin tavaliselt novembrikuus, kuid esimene lumi on Väike-Maarja kandis maha tulnud ka juba 1. oktoobril.

Valdavateks tuulteks Rakvere rajoonis on edelatuuled.

JÕGEDEST JA JÄRVEDEST

Rakvere rajooni jõed kuuluvad kas Soome lahe või Peipsi järve vesikonda, kusjuures veelahkmeks on neile Pandivere kõrgustik. Soome lahe vesikonna pikimaks jõeks rajoonis on 36,5 km pikune Kunda, mis keskjooksul kannab Sämi jõe nime. Kunda jõgi saab alguse Aravuse küla juures kahe väiksema jõe ühinemisel. Üks neist, Võhu jõgi, mis voolab läbi Roela ja Küti alade, on rajooni tuntumaks vikerforelli püügikohaks. Ülemjooksul on Kunda nagu teisedki Soome lahe vesikonna jõed aeglase voolu ja madalate kallastega. Põhja poole liikudes on veed uristanud endale tee lubjakivist aluspinda, mistõttu alamjooksul on langus suur ja jõesäng kitsas. Kunda linna kohal, kus jõgi lõikab läbi paekalda,

Selja jõgi

esineb kohati väiksemaid kärestikke. Jõe alamjooksu kõrged kaldad on kaetud lopsaka ja kauni lehtpuumetsaga. Teine suurem jõgi – Loobu – saab alguse Neeruti lähedalt. Iseloomult on ta üsnagi sarnane Kunda jõega. Paekalda kohal, umbes 8 km jõesuudmest ülespoole, moodustab Loobu jõgi kauni Joaveski joa.

Rakvere linna lähedalt saab kolme ojakese kokkuvoolust alguse Selja jõgi. Ülemjooksul on temagi kaldad madalad ja soised, alamjooksul aga muutuvad kõrgemaks. Rutja–Karepa all on jõe org maaliline: lopsaka heinaga luhad, laialehised lehtpuud, kõrgel kaldal männimets. Merre jõuab Selja jõgi pea igal aastal eri kohas. Juba murrab ta endale teed läbi rannaliiva Rutja poolt, telklaagri külje alt, juba on suue Karepa suurte rannakivide vahel.

Soome lahte kannavad oma veed ka Toolse, Vainopea, Mustoja ja Vösu jõgi. Valgejõgi voolab Rakvere rajoonis ainult ülemjooksul. Ta algab Porkuni järvest ja läbib teel Soome lahte veel mitmeid väiksemaid järvekesi.

Kaunid põhjaranniku jõed pakuvad nii mõndagi kalameestele. Siin leidub küll lõhet ja silmu, haugi ja forelli, ei puudu ka ahvenad, särjed ja säinas.

Peipsi järve vesikonna jõgedest jäävad Rakvere rajooni Lohusuu, Põltsamaa ja Pedja ülemjooksud.

Pandivere kõrgustiku servaaladel ja paekalda jalamil tungib maapinnale rohkesti allikaid. Simuna kiriku juures saabki ühest allikast alguse Pedja jõgi.

Rakvere rajooni järvedest on enamus jääaegse päritoluga ning nad asuvad kas vallseljakute vahel või vanade orgude nõgudes. Rajooni 50 järvest on kaunimad Porkuni, Viitna ja Neeruti järved. Kõrgesse metsa kasvanud kallaste, maaliliste saarte ja vesiroosidega meelitavad need igal aastal siinamaile hulgaliselt matkajaid ja ekskursante. Üks selgema ja läbipaistvama veega järvi vabariigis on Viitna Suurjärv. Viitna Linajärv on aga hästi tuntud kalameestele. On ju see järveke üks meie väheseid hõbe-kogre elupaiku!

Rannikutasandikul männimetsa keskel asub vaikne 43 ha suurune Käsmu metsajärv, mis on tekkinud pärast mere taganemist. Öngemeestele pakub Käsmu järv maitsvat linaskit, haugi, ahvenat jm.

Rajooni suurimaks järveks on Ohepalu Suurjärv (pindala 67,3 ha), mis asub Loobu ja Valgejõe vahel, Vohnja lähedal.

MULLASTIKUST

Mullastik ei ole Rakvere rajooni eri piirkondades kaugeltki ühtlane. Pandiveremail on ülekaalus leostunud, kohati ka leetjad kamar-karbonaatumullad. Need on huumusrikkad, struktureeritud ja üldiselt soodsa veerežiimiga mullad, mis ei karda pikaajalisi sademeid ega lühemaid põuaperioode. Seega sobivad rajooni lõuna- ja keskosa mullad kõigi põllukultuuride ning köögiviljade kasvatamiseks, samuti aedade rajamiseks. Kõige viljakamad põllumaad levivad just Simuna, Avispea, Väike-Maarja, Kullenga, Vinni, Küti ja Roela ümbruses.

Rajooni põhjaosas on aga ülekaalus rähkmullad. Huumuskiht on siin vaevalt 15–16 cm, järgneb rähakiht ja seejärel üsna peaa aluskivim – kõva paas. Kohati on huumuskiht eriti õhuke ja rähking paas päris maapinna lähedal, mõnel pool maa lausa valendab paetükkidest. Õhukestelt rähkmuldadelt saab rahuldavaid saake vaid sademeterikkamail suvedel. Põllukultuuridest ei kasva siin alati hästi teravili ega rühvelkultuurid, päris hästi kasvab aga lutsern.

Soome lahe rannikul, mere ja paekalda vahel levib kitsa ribana klindi-eelne kiviste leetmuldade valdkond. Mullad on siin kivised ja huumusvaesed, rohumaad väheproduktiivsed, põllud kehvad. Peamiselt kasvab neil kartul.

Enam kui 45 tuhandel hektaril rajooni pindalast levivad soomullad. Need valitsevad rajooni lõunatipus Endla ja Peedla soomail, idaosas Voorel ja Saara rabas, põhja pool Varudis ja Laukasoo, läänepiiril Savaldumas ning mitmel pool Pandivere kõrgustiku äärealadel. Soode kuivendamise tagajärjel muutub iga aasta mõni madal soo viljakaks põlluks või kultuurrohumaks. Soopinnast kasutatakse ulatuslikult ka turba tootmiseks. Üksnes alusturba tootmise freesvälju on Rakvere rajoonis 200 hektari ümber.

TAIMESTIKUST

Rakvere rajoon kuulub põhiliselt Ida-Baltikumi geobotaanilisse piirkonda. Eesti NSV ida- ja keskosa kuuse- ning kuusesega-metsade rajooni ühe alarajooni moodustab siin Pandivere kõrgustik. Selle lõunapiiril asuvate voorteni ulatub Pedja jõe basseini soode ja lamminiitude rajoon, idas toimub üleminek Kirde-

Eesti rabade ja lodumetsade (Alutaguse) rajooniks. Põhja-rannikut pidi ulatub itta Lääne-Baltikumi geobotaaniline piirkond. Siin levivad Põhja-Eesti rannikuvöötme niidud.

Rakvere rajooni taimkate on kaunis ja vaheldusrikas. Siin leidub nii suuri metsi kui lillerikkaid aasu, laialdasi soid, tagasihoidlikke loopealse-lapikesi. Metsi ja soid on kõige rohkem. Metsad võtavad enda alla enam kui 31% rajooni territooriumist, sood ligi 14%. Rajoonis ei puudu ka jõgede-järvede ning mereranniku omapärased taimekooslused.

Soome lahe rannaribal kohtame mitmesuguseid soolalembesi taimeliike. Madalast mereveest kerkib roheline karekõrkja müür. Päris veepiiril kasvavad madal punakaõieline rannikas, selle kõrval tuderluga, merikann, lihavate lehtedega randteeleht, lilla randaster. Veidi kõrgemal rannaliival punub võrgumustrit valgete õitega merihumur ja adruvallil laiutab lopsakas merisinep. Meriheidise ribale on kanda kinnitanud pruunipähikulised alsid.

Kitsa ribana levivad põhjarannikul tudraniidud, kus maapinda katab tihe tuderloa muru. Toolse–Kunda, samuti Lahe küla kohal on rannikuniidud laiemad, heinaajaks kasvab siin kõikjal tihe ja kõrge rohi. Harilikud kõrrelised ulatuvad kaugelt üle põlve, harukordselt kõrgeks kasvab rebastarn. Lillat-kollast värvitooni annavad niitudele lopsakalt kasvavad hiireherned, aas-seaherned, ristikud jt.

Kõrge toiteväärtusega taimkattega rannikuniidud on headeks looduslikeks karja- ja heinamaadeks.

Omapärast taimestikku näeme klindi piirkonnas. Kunda kandis paljandub liivakivi-kaljusein, mille ülemisel serval ulatuvad karniisina ette õhukesed paekihid, jalamile on aga aegade jooksul kujunenud nn. rusukalle. Siinne klindialune taimestik lausa üllatab oma lopsakuse ja jõulisusega. Kõrgeid tugevatüvelisi ja äärmiselt laia võraga harilikke leppi ei oska nagu esimesel pilgul lepaks pidadagi. Nii võimsad on nad! Kõrgemal näeme samuti lopsakaid vahtraid, toomingaid. Maapinda katab laanesõnajalgade, nõgeste ja varesputkede tihnik. Leppade varjust kallutub mere poole sinivioletsete kellukeste voog. Üleval, kivise karniisi küljes ripub kiviimar. Kaldajärsakut pidi allavoolavate ojakeste ja veejugade kaldal on taimede kasv eriti jõuline: kuni kahe meetri küünib jaeleht, siin on ka vaarikat, metskõrkjat, õrnade lehtedega lemmaltsa.

Kinnikasvavas lahesopis sahib kahe meetri kõrgune roostik ja selle kõrval lai alal hundinuiastik.

Rajooni põhjaosa paelaval levivad loopealsed. Palju neid siin ei ole, väiksemaid lapikesi leidub vaid Kundast lääne ja ida pool. Huumusrikastel, kuid õhukestel loomuldadel kasvavad madalad kadakatutid, nende vahel harilik näär ja harilik koldrohi, angerpist, lubikas, kassisaba, nõmmeliivatee, harilik nõiahammas. Kadakapõõsastesse on peitu pugunud madal kuuvõtmehein. Kuumadel suvedel on rohukate neil aladel lausa kõrbenud, loopõldudele külvatud kultuurid kannatavad sageli liigkuivuse all. Vanadel rannaluidetel levivad männimetsad.

Üldse on Rakvere rajooni metsades kõige enam mändi, tervelt 58%. Männile järgnevad kuusk — 24% ja kask — 16%.

Suured ja ilusad rannamännikud on Toolse, Karepa, Mustoja, Võsu ja Käsmu ümbruses. Kasvades kehval liivapinnasel, ei ole männid siin eriti kõrged ega jõulised, metsad on aga seejuures puhtad ja valgusküllased. Rannametsade kõige kaunimad ja võimsamad männid kasvavad Karepal, Selja jõe suudme lähedal.

Huvitav pohla-sambliku männik levib Võsu—Pedassaare vahel. Mets on siin haruldaselt puhas, põõsastikku peaaegu polegi, metsaalune pehme ja värvirikas.

Niiskemal pinnasel, eriti Võsu—Käsmu ümbruses, on enamasti suured mustikamännikud.

Männimetsad, mis Kunda—Võsu vahel levivad põhiliselt kitsamate ribadena, ulatuvad rajooni loodeosas kaugele lõunasse. Vaheldudes soode ja põllumaadega, valitseb see metsatüüp veel Viitnagi kandis.

Männikute vahel näeb samas piirkonnas mitmel pool ka kuusemetsi ja kuuse-kasesegametsi. Kuuse-männisegamets palistab maanteed Rutja—Eisma vahel. Loobu jõe ürgoru kõrgel kaldal näeb kõrvuti mändidega hulgaliselt kaski. Metsa all kasvavad pohlad ja kanarbik, suvel annab tooni helekollane aas-härghein.

Põhjaranniku metsad pakuvad perenaistele tublit toidulisa. Tühjade korvidega ei lähe siit tagasi ei marjulised ega seenelised. Raiesmikkudes valmib ohtrasti vaarikaid, metsaalustes võib korjata pohli ja mustikaid, mitut liiki maitsvaid riisikaid, puravikke, pilvikuid.

Soome lahte suubuvate jõgede orgudes esineb kohati uhtlammi-metsa. Jõekaldail kasvavad peamiselt valged lepad ja toomingad, mille tüvesid pidi roomab ülespoole humal. Puude all on must-

sõstar ja lopsakas laanesõnajalg. Loobu jõel kummarduvad sihvakad lepad kaugele üle vee, moodustades lausa eksootilise tunneli.

Klindi ja Pandivere kõrgustiku vahel laiuval lavamaal levivad kõrvuti põldudega sood ja soised puisniidud. Enamiku siin valitسنenud madalsoodest on inimene aegade jooksul kuivendanud, mille tagajärjel niisketest soomaaedest on saanud kultuurheinamaad ja põllud. Ainult kohati, sügavamates orupõhjades ja lohukudes võib näha endist sootaimestikku.

Viitna–Rakvere–Haljala joonel hakkab maapind tõusma, lava-maa läheb vähehaaval üle kõrgustikuks ning jõuab rajooni lõunaosas Pandivere tippudeni.

Pandivere kõrgustiku taimkate on aegade jooksul tundmatuseni muutunud. Endiste liigirikaste kuusikute ja tammikute asemel laiuvad siin nüüd põllud ja kulturniidud. Metsa esineb vaid hajusalt, tukkadena.

Rajooni lõunaosas on põlised tammikud peaaegu täiesti kadunud. Need viljakat pinnast nõudnud metsad põletas inimene juba aastasadade eest põllumaaks. Tammepuistud on säilinud peamiselt vaid Rakvere ümbruses, kus asuvad looduskaitse alla võetud Rakvere, Mädapea ja Vinni tammik.

Vanim ja suurim neist on Vinni tammik. Nii Vinnis kui Mädapeal on tammed suured ja võimsad, nende ümbermõõt ulatub kuni 4 meetrini.

Rakvere tammik, mille vanuseks võib arvata kolmsada aastat või enamgi, võtab enda alla 20,7 hektarit. Enamus siin kasvavaist tammedest on sirgunud võsudest maharaiutud puude kändudel, mistõttu puud on enamasti jändrikud, kõverad ja pahklikud. Põõsarindes annab tooni sarapuu, mis kuni viimase ajani kattis kogu metsaalust. Leidub ka magesõstart ja kuslapuud. Rohurindes on esikohal salumetsade liigid. Öitseag on siin pikem kui teistes meie maa salumetsades. Vaevalt hakkab sulama lumi, kui pistavad pead välja sinililled, aegamööda lisanduvad neile võsaülased, siniroosa kopsurohi ning kollaste metstulikate ning kollase ülase kuld. Seejärel hakkavad valitsema heledad toonid. Tihedalt on siin valget metstähtheinu, valkjad on mets-hiireherne õrnad õisikud. Lillat tooni annavad kerakellukad, kurekellad ja nõgeslehised kellukad.

Üldse võib Rakvere tammiku alt leida saja kaheksakümne kõrgema taimeliigi esindajaid.

Pandivere kõrgustiku vallseljakutel kasvab ka salukuusikuid. Nee-

Rakvere tammik.

ruti maastikulisest kaitsealast võtab salukuusik enda alla enam kui poole. Sihvakate kuuskedega seltsivad siin mitmed laialehised puud. Pöösarindes kasvavad samad puud mis tammikuteski. Rohurinne on liigirikas. Varakevadel katab maapinda kohati lõokannuste lillakas vaip. Suvel, kui puude lehestik varjab päikesekiired, kerkivad metsaalusest hämarusest naatide valged õiesarikad. Kõikjal näeb lopsakaid sõnajalgu. Sügisel võlub Neeruti oma värviküllusega. Järvede vees peegelduvad siis kollased-punased okstevihud tumeda kuusiku taustal. Neerutis on ka maaliline punaste tammede org. Käesoleva sajandi alguses istutatud võimsaid tammesid kasvab siin rühmiti kuuskede, kaskede ja haabade vahel. Väiksemaid salumetsa fragmente on säilinud veel Mödriku oosil, Rutkamäel ja mujal. Enamasti on aga endiste salumetsade

semel kadapikud, sarapuu-põõsastikud või hoopis lagedad kuivad niidud.

Tüüpiliseks metsaks Pandiveremil on viljakat pinnast nõudev kuuse-segamets. Sellist näeb Põlula ümbruses, Arukülas, Roelas, Väike-Maarja kandis. Lasila ja Aruküla metsades leidub rohkesti sarapuid. Siin käivad ümbruskonna elanikud ja ka rakverlased iga aastal pähkleid korjamas. Kuuse-segametsa alune roheline samblavaip on rikkalikuks seene- ja marjamaaks.

Asulate läheduses, põldude vahel nõgudes, ooside jalamil või nõlvadel levivad puisniidud. Ilusad puisniidud on Rakverest lõuna pool, „Energia“ kolhoosi territooriumil, samuti Viru-Jaagupi ümbruses. Hariliku lepa, pihlaka, haava, remmelga või kase varjus kasvab siin mitmesuguseid rohundeid. Niidud muutuvad kirevaks lillemaaks eriti juunis-juulis.

Soid on Pandivere kõrgustikul vähe, vaid 5% territooriumist. Madalsood ääristavad ainult jõgede vooluteid nende ülemjooksualal, paiknevad siin-seal vallseljakute jalamil ja järvede nõgudes. Siinses rohurindes leiab alati lubjalembest lubikat ja mitmeid tarnaliike. Vesisemates paikades domineerivad konna-kapsas, tumepunaste õitega soopihl, ubaleht. Rakvere külje all asuvas pagusoo, Valgejõe ja mõnes teiseski alliksoos leidub kärkseõie-lemmelille kooslust. Valgejõe lammil kasvab pruuni sepsikat. Pandivere lubikaniitudel ja kuivendatud soometsades on sagedane lillade korvõitega eesti jumikas. Looduskaitse all oleva selaginelli (sootaime) leiukohtade arv on viimastel aastatel kasvanud rajoonis viieni. Rakvere juures leidub selaginelli koos kärkseõie-lemmelillega alliksoos.

Rakvere rajooni lõunaosas algab voorte ala. Viljakal pinnasel laiuvad siin põllumassiivid. Eriti häid saake saadakse Kellavere voorel. Vähesed kuusesalud on jäljed endistest kuusemetsadest. Kuuse ja hariliku lepa kõrval kasvab raeremmelgat ja pihlakat. Kellavere mäge tervitab edelas Emumäe siluett männituka ja triangulatsioonitorniga. Emumäel kasvavad ka harilikud lepad, levivad kuivad niidud. Idajalamil asuvat Salla küla ehivad rohked puisteed, milles eriti dekoratiivsena mõjuvad heledad hõberemmelgad tumeda kuuse foonil.

Kaugemal kirdes, uudismaapõldude ristkülikute taga algavad soomassiivid. Siin, Emumäe-Kellavere vahel asub Rakvere rajooni üks suuremaid soid – 1564 ha raba, üle tuhande hektari siirdesood, enam kui 1700 ha madalsood. 120 miljonit kuupmeetrit toorturbavarusid – see on Peedla soo majanduslik pale.

Üldse paiknevad sood peamiselt Pandivere servaaladel, nende kogupindala rajoonis on ligi 47 000 ha. Madalsood moodustavad sellest umbes 66%, raba — 24% ja siirdesood — 10%.

Suured soomassiivid laiuvad Simuna—Laekvere maanteest lõunas. Ulatuslike kuivendustööde tulemusena on siin rajatud kultuurkarjamaid ja uudispõlde.

Rajooni kirdenurka, Avijõe ja Rannapungerja jõe vahele jääb laialdane soiste metsade ala. Kui pöörduda Laekvere teeristilt Paasvere poole, muutub maapind madalamaks, idas algavad Alutaguse metsad. Ees, teisel pool Avijõe, laiuvad madalsood neile omase taimestikuga. Kohe soo serval kõrgub puhas sirgetüveline kuusemetsatukk, ida poole jääb aga sooniit. Seejärel viib kõrge kruusatee juba läbi kuuse-segametsa. Tee kõrval kulgevad kuivenduskraavid ja korrapärased metsakvartalid. Siin on nii kõrget kuuske, kaske kui ka noorte mändide sirgeid ridu. Kaskedekuuskede all leiame palju metskastikut, männimetsa-aluseid katavad kanarbik, mustikad ja pohlad.

Mida rohkem itta ja kirdesse, seda niiskemaks läheb mets. Kõrve vahtkonnas leidub juba lodumetsa, kus kasvab looduskaitse all olevat laialehist neiuvaipa.

Rajooni idapiiri pidi kulgeb rabade ja madalsoode vöö. See on linnarahva peamine jõhvikamaa. Üksteise järel tulevad siin Luusaare ja Saara sood, Järvesoo, Punasoo, Sirtsisoo lääneserv, Võhu ja kaugemal põhjas Varudi soo.

Üks kaunimaid on Järvesoo. Kui pöörata Tudu—Rasivere teelt piki kõrget liivaluidet (nn. Kummimäge) lõunasse, jõuamegi paari kilomeetri järel Järvesoo kaldale. Soo ääres puhmastikus hakkab kohe silma hanevits, siin kasvab sookailu, sinikat, tumerohelisi pohlavarsi. Rabapinda katab tihe turbasammalde vaip. Eriti maalilised on Järvesoos mustjassiniselt helkivad laukad ja nende keskel laiuv Tudu rabajärv. Älved moodustavad siin-seal erkrohelisi saarekesi.

Soo-alasid leidub ka rajooni lääneosas. Need on Savalduma, Ohepalu, Udriku ja Laukasoo. Siinsetes rabades esineb läänepoolse päritoluga muru-jänestlille. Laugaste-äärsel õõsikul näeb valget nokkheina ja rabakat. Hanevits kasvab tihedate puhmastena Ohepalu raba lõunasopis.

*

Rakvere rajooni asendi tõttu kahe suure geobotaanilise ala piiril ristlevad siin paljude taimeliikide levikusuunad.

Rajoonis leidub 25 läänepoolse päritoluga taimeliiki, mis jõuavad siin oma leviku idapiirile. 8 liiki on nihkunud põhja poole kagust ja lõunast. Siin leidub ka paarkümmend kogu vabariigis haruldast liiki ja kümnekond rajooni jaoks huvitavat taimeriigi esindajat. Kaks taimeliiki – rakvere hunditubakas ja Lehberti hunditubakas – kasvavad ainult siinsetel aladel.

*

Riikliku looduskaitse alla kuulub Rakvere rajoonis mitmeid piirkondi, hulgaliselt puistuid ja taimestiku üksikelemente. Need on 60 parki, 4 metsakvartalit, 3 tammikut, 30 puud ja puude grupp, Neeruti, Viitna ja Karepa–Rutja ümbrus.

METSAELANIKEST

Rakvere rajooni metsades ja parkides elutseb arvukalt metsloomi ja linde.

Peaaegu kõikides suuremates metsades võib kohata põtru. Nende põhjamaa metsade võimsate ja uhkete põliselanike arv on kasvanud eriti viimasel ajal. Aastat 40 tagasi ähvardas meie metsi täielik põtrade kaotus. „Eestis on praegu põtru, tänavused vaskid juurde arvatuna, 15 ümber, nendest oleksid 10–12 Tartu- ja Virumaal...“ võime lugeda ajakirjandusest 1922. aastal. Ka veel kümnekonna aasta eest oli neid Eestis vaid mõnisada. Nüüd aga läheneb põtrade arv üksnes Rakvere rajoonis 500-le.

Paljudes rajooni metsades võib kohata metskitse, keda tema sihvaka ja saleda keha ning peente jalgade tõttu peetakse Euroopa metsade ilusamaks ja graatsilisemaks loomaks.

Videviku- ja öötundidel näeb kõikjal metsatukkades, aasadel ning põldudel lippamas jäneseid. 1950-ndate aastate keskel ja teisel poolel hakkas jäneste arv järsult langema. Nüüd aga, tänu jahikeelualade olemasolule, samuti jahimeeste, paljude koolinoorte ja teiste loodusesõprade hoolitsevatele kätele, kasvab jäneste arv kiiresti. Lisaks sellele toodi 1961. a. Rakvere rajooni Sõmeru ja Haljala metsadesse mitukümmend tšehhi halljänest. Praegu on rajoonis juba ligi 9000 jänest.

Enam kui kahesaja-aastase vaheaja järel ilmus 1930. aastal taas meie metsadesse väärtuslik jahiloom – metssiga. Praegu on Rakvere Jahindusklubi liikmed loendanud neid rajooni piires juba enam kui 250. Peamiselt võib metssiga kohata Vihula, Roela ja Porkuni kandi metsades.

Kiskjalistest on siinmail kõige suurem karu. Veel 10–20 aasta eest oli karu Eesti metsades suureks harulduseks. Nüüd elavad karud juba kõigis Rakvere rajooni suuremates metsades, eriti Alutaguse naabruses, Põlula–Roela kandis ja Sõmeru metskonna piires.

1963. a. sügisel hakkas Porkuni ümbruse mesilatest kaduma mesipuid. Igal öösel üks taru ja alati eri mesilast. Kahe nädala jooksul viidi ära 11 mesipuud, igas keskmiselt puud mett. Oli selge, et ümbruskonda on ilmunud erakordselt suur mesikäpp. Mitu ööd valvati mesilate juures, aga just neil öödel jäi valve all olevates mesilates kõik vaikseks. Kui saabus hommik, selgus, et taru oli kaduma läinud hoopis mitu kilomeetrit eemal.

Lõpuks otsustati korraldada ajujaht. Porkunisse kogunes mitukümmend jahimeest. Ja ei läinudki kaua aega, kui päris metskonna juures ta tabatigi. Sellist karuhiiglast polnud meie põlvkonna jahimehed veel näinud. Kui veri välja lastud, viidi keha kaalule. See kaalus 265 kg, tema pikkus ninast sabani oli 240 cm. Nüüd seisab see hiiglane topisena Porkuni metskonna puhke-
toas.

Hunte Rakvere rajooni metsades enam ei ole. Küll aga tegutseb siin-seal veel verejanuline ilves. Väga palju teeb kahju 1950. a. Kalinini oblastist sissetoodud kährikkoer. See ilusa karusnahaga väike loom hävitab metsiste, tetrede, laane- ja põldpüüde pesi, ei ütle ära ka lindudest endist ega noortest jänestest.

Rajooni metsadest ei puudu ka rebane, kelle arv on viimase aastakümne jooksul küll mitu korda vähenenud, kuid ulatub ikka veel ligi 600-ni.

Küngastesse, orunõlvadele ja kõrgendike kallakutele ehitab oma uru kohmakas ja aeglane ööloom mäger, kelle arv Rakvere rajooni metsades on pidevalt 300 ümber. Veidi harvemini võib siin näha pika saleda keha ja koheva sabaga nugist. Suhteliselt vähe leidub aga meil veekogude kallastes elutsevat hinnalist karuslooma saarmast.

Väga harva näeb meie vabariigis lendoravat, kelle peamiseks elupaigaks on Alutagusel ja selle naaberaladel kasvavad segaja haavapuistud, kus leidub õõnsaid puid.

15. mail 1951. a. leidsid kooliõpilased Väike-Maarja lähedalt vanast rahnipesast kaks oravataolist, ent väiksemat loomakest. Nende külgedel, ees- ja tagajalgade vahel oli karvadega kaetud nahavolt, kõrvad olid lühikesed, ümarad ja ilma oravale iseloomuliku pikema karvatutita. Nagu hiljem selgus, olid need lendorava isa ja ema. Samast pesast leiti ka nende kaks poega.

Lendoravat on nähtud ka veel Muuga lähedal ja Kabala kandis.

Kohati on jõudnud Rakvere rajooni territooriumile 1947. aastal Eesti NSV-sse sissetoodud ondatra. Selle väärtusliku karusnahaga närlise peamiseks levikuteeks siinkandis on Avijõe ja Pedja jõe ülemjooksud ning harud. Paar aastat tagasi elutses ondatra ka Tammiku ja Porkuni järves. Seal uuristas ta endale kaldasse urud või tassis veetaimedest kokku kuhilad, toiduks tarvitas peamiselt taimi, molluskeid. Ondatra on meil üks perspektiivsemaid tööndusliku tähtsusega karusloomi.

Eestis on seni ainult kahes kohas nähtud erilist suurt nahkhiirt – suurvidevlast. 1948. a. leiti nende koloonia Kunda pargis umbes 6 m kõrgusel kases. Varjekoht oli kahe avaga: ülal ümmargune oksaauk, all kitsas pilu. Öhtuti, pärast päikeseloojakut, lendasid suurvidevlased nendest avadest üksteise järel välja, tegid paar tiiru ümber varjekoha ja siirdusid siis saagijahile.

Lindudest esinevad Rakvere rajooni territooriumil peaaegu kõik Eesti NSV-le iseloomulikud liigid. Eriti palju on neid lõunapoolseis salumetsades, kuid kümneid ja kümneid liike leiame ka rajooni kesk- ja põhjaaladelt. Palju linde võib näha ja kuulda siinsete kaunite järvede ümbruses.

Ainuüksi Neeruti salukuusikuis on kindlaks tehtud 122 linnuliiki,

Mustjärve kitseaias

kellest enamuse pesitseb kohapeal. Rohkesti on siin väikesi laululinde. Kõrge kuuse ladvas vilistab varakevadest peale laulurästas, veidi madalamalt kostab väikese lehelinnu ühetooniline „tsilk-tsolk“. Päril maa lähedal, puu alumistel okstel näeme ja kuuleme metsvinti. Samas hüpleb lakkamatult vilgas ja haruldaselt kõlava ning vaheldusrikka lauluhäälega käblik. Orkestrit täiendavad suurepäraselt mustpea-pöösalinu flöödihelid ja vainurästa vahel sekka kostev kädin „dsräd-dsräd“. Sügisel, pärast enamiku laululindude lahkumist, elustavad Neeruti metsi leevikeste vidin ja tihaseparvede sidin-sädin. Siin-seal toksib rähn. Veebruaris-märtsis kostab rongapesa lähedusest kõlav ja jõuline „klong“.

Väga paljudele lindudele pakub pesitsemisvõimalusi Porkuni järv oma mitmekesise ümbrusega. Varahommikul võib järve keskosas näha toitumas tuttupartide parve. Tore on jälgida kogu parve peaaegu üheaegset sukeldumist ja taas veepinnale tõusu. Tuttupartidega liituvad punapea-vardid, kes samuti pesitsevad siinsetel saarekestel.

Roostikus on sageli kuulda, kuid harva näha täpik-vesivutti ja vesikana. Kogu päeva kestel ujub ja sukeldub järvel hallpöskpütt, haruldane haudelind, keda pesitseb siin kümne paari ümber. Kõige arvukam haudelindudest on aga kõrkja-roolind, kelle laul kostab hommikuti roostikust ja kaldapöösastest. Laululindudest võib järvel kohata veel väikest roolindu, tiigi-roolindu, rootsiitsitajat, jõgi-ritsiklindu jt.

Üldse on seni Porkuni järvel leitud 21 linnuliiki. Samal ajal pesitseb järve kaldail metsas ja pargis veel ligi 70 linnuliiki. Need on tuntud laululinnud punarind, aed-pöösaland, pruunselg-pöösaland, mustpea-pöösaland, metsvint, siisike, metskiur, käosulane ja paljud teised. Ei puudu siit ka meie parim laululind ööbik.

Ööbiku laksutamist võib mais-juunis kuulata ka paljudes põhjaranniku jõeorgudes ning pea kõigi asulate läheduses. Rakverelased kogunevad siis sageli kalmistutaguse tammiku idanõlvale, mille pöösastik on suurimaks ööbikute pesitsuspaigaks linna ümbruses.

Jahilindudest on Rakvere rajoonis levinumaks teder. Tetri leidub siinsetes metsades ligi neli tuhat, väga palju on laanepüüsid. Pikka aega oli hävimisohus põldpüü. Viimastel aastatel on nende arv aga kiiresti kasvanud, ulatudes nüüd kahe tuhande piirini. Vähe on puutumatuil rabamaadel pesitsevat rabakana, kuna jär-

est laienevate kuivendustööde tõttu jääb „puutumatud raba-
maid“ üha vähemaks.

Rajooni metsade huvitavamaks ja ilusamaks linnuks on metsis. Tema elukohaks on peamiselt suured metsamassiivid. Metsiste tuntud mängukohad asuvad Pedassaares, Palmse lähedal Riitsu sooserval, Võhma all Soonel, Vihulas ja mujal. Metsiste arv vähe-
neb aasta-aastalt. Kui veel 1952. aastal registreeriti rajoonis enam kui 300 isendit, siis nüüd ei ole neid enam kahtesadagi. Et säilitada seda metsade iludust ja jahimeeste maiuspala, on metsiste mängukohad rangelt arvel ja nende lähemas ümbruses lageraiet ei tehta.

Jahimehed hoolitsevad kõikjal metslindude eest. Tänapäeval kulutavad nad hoopis enam aega ja pauke röövlindude ja -loomade hävitamiseks kui kasulike ulukite tabamiseks.

Rajooni tuntud jahimees, kirjanik Osvald Tooming kirjutab: „Haljala südamikus, teede ja majade vahel väikesel veskitiigil elas umbkaudu 400 metsparti. Mõni aasta tagasi, kui järvekese jahikeelualaks kuulutamine üles tõsteti, oli kahtlejad: „Kellel sellest tulu on? Ei pardid nõnda teede ja majade juurde tule! Ja kui tulevadki, ikka leidub mõni, kes neile paugu paneb.“ Esimesel talvel üks poisike tõepoolest „pani paugu“. Hiljem pole seda enam juhtunud. Iga talvega suureneb siin talvituvate partide arv. Sageli peatuvad inimesed teel ja jälgivad partide askeldusi, sageli päästetakse lahti kodust kaasavõetud kompsu sõlm ja puistatakse lindudele söögipoolist. Kevadel jääb osa paare pesitsema siiasamasse tiigikäärudesse, osa valgub ümbruskonna kraavidesse ja Selja jõkke laiali. Igal aastal on aga üks pesakond kolhoosnik Asmeri hoolealuseks: niikui perenaine hüüab, sõuavad sinikaelad nagu väike sõjalaevastik einele...“

Rakvere rajoonis võib kohata ka mitmeid haruldasi linnuliike.

Roela, Põlula ja Oruveski metsades pesitseb must toonekurg. Igal kevadel saabuvad need uhked pruunikasmustad, metallrohelistelt läikiva sulestikuga linnud oma siinsetesse pesadesse. Pesad on neil toredad – kuni 1,5 m läbimõõduga ja ligi 1 m kõrgused, ehitatud männi- või haavavõrassa, vooderdatud peente okste, rohu ja samblaga.

Haruldase talvekülalisena võib kärestikuliste ojade ääres vahetevahel näha omapärast laululindu vesipappi. Kahjuks ta aga Rakvere rajoonis ei pesitse.

Valgejõe ülemjooksu, Altja ja teiste jõgede ääres kohtame erksavärvilist jäälindu, kes teeb oma pesa jõgede järskudesse paljand-

kallastesse. Siia uuristab ta kuni 1 m pikkuse pesa-toru, mille lõpus asuva avarama pesakambri põhja vooderdab kalaluudega. Jäälind on haruldaselt kaunis, ta lagipea ja ülakael on tumerohelised helesiniste tähnidega, selg ja saba kiirgavad aga lasuursiniselt. Pealtiva kattesuled on tume-sinirohelised helesiniste tähnidega.

ARHEOLOOGILISED LEIUD JUTUSTAVAD

Paarkümmend kilomeetrit Rakverest kirde pool, Kunda jõe vasaku kalda lähedal asub kruusane kungas, mida rahvasuu kutsub Lammasmäeks. Künkal kasvavad kased, künka ümber laiub osalt võsa ja metsaga kaetud heinamaa. See on paik, kus elasid inimesed juba VII–VI aastatuhandel e.m.a. Siis lainetas seal põliste metsade ja soode vahel järv. Järve keskel seisis saareke ja saarel, praegusel Lammasmäel, asuski esimene teadaolev inimeste asulapaik.

Kui 1870. aastal ehitati Kundasse tsemenditehas, hakati tsemendi toorainena kasutama järvekriiti. Selle kaevandamisel Lammasmäe juures turbarabas tuli välja loomaluid, luust tööriistu ja muud.

Lammasmägi

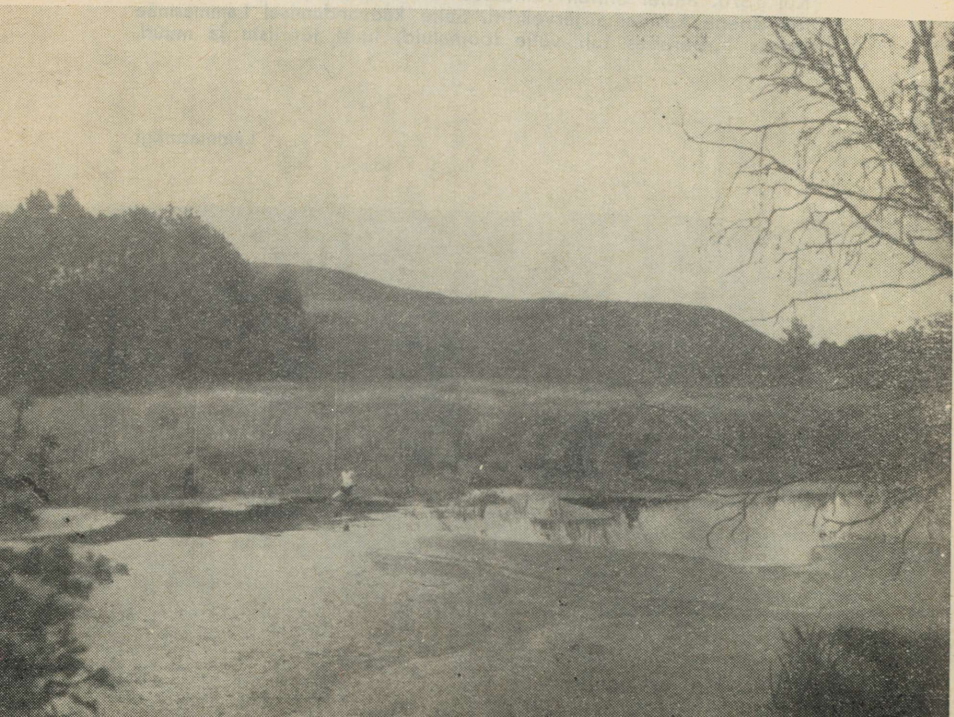
1904. aastaks oli leitud juba enam kui 150 luuriista ning paar tulekivist nooleotsa. Teadlased uurisid, võrdlesid, pidasid nõu ja lõpuks selgus tõde. Soomest pärit arheoloog A. M. Tallgren, kes teostas Lammasmäel arheoloogilisi kaevamisi juba 1886. aastal, dateeris esimesena leiud kiviaega. Tänapäeval, pärast mitmeid arheoloogilisi kaevamisi, on see seisukoht kindlalt tõestatud. Kunda Lammasmäe ja selle ümbruse leiud on Eesti territooriumil vanimateks, nad kuuluvad VII—VI aastatuhandesse e.m.a.

Lammasmäe asukad tegelesid peamiselt küttimise ja kalastamisega. Varustatud vibu, noolte, oda ja põuenoaga, kütiti metsas põhjapõtru, metssigu, kitsi. Luust harpuunide ja ahingutega püüti järvel kala. Naised korjasid suviti seeni, marju, juuri ja säilitasid neid talveks.

Pikapeale õppisid inimesed kasutama metalli, esialgu pronksi, siis rauda. Üha enam hakkas levima vilja- ja karjakasvatus, mis meelitas asustama seni põlismetsa all olnud kõrgemaid alasid. Tihedamini asustati Lääne-Viru, eriti Viru-Nigula–Kunda, Rakvere–Haljala ja Väike-Maarja piirkond.

Mitmel pool põldudel ja metsa all võib tänapäeval näha mitmekümne meetri pikkusi ja kümmekonna meetri laiusi madalaid

Varangu linnamägi

seljakuid. Selliseid leidub Kundas ja selle ümbruses (Kivivare, Kalmuvare), Kehalas (Kirikuvare), Viitna kandis (Kääpamägi), Võsu külanõukogu Tõugu külas (Seamägi) ja mujal. Need on muistsed tarandkalmed, pärit I aastatuhande esimesest poolest m.a.j. Surnuid maeti siis nelinurksetesse, suurtest kividest või paeplaatidest laotud taranditesse, mis ehitati järk-järgult üksteise kõrvale ja kaeti pealt väiksemate kivide ning mullaga. Nii tekki- sid piklikud kuhilad. Surnutele pandi kaasa töö- ja tarberiistu, ehteid, toitu, vahel ka relvi – kõike, mida arvati tal vaja minevat hauataguses elus. Kalmetesse kaasapandud raud- ja pronks- esemed näitavad, et neid metalle kasutati juba laialt.

Inimesed elasid tol ajal tavaliselt kindlustamata asulates, vaen- lase kallaletungide puhuks olid neil aga valli ja palktara või kivimüüri- ga kaitstud linnused. Üks esimesi sellistest, rajatud tõe- näoliselt viimase aastatuhande lõpul e.m.a., asub Viru-Nigula lähedal Koilas. Meie ajaarvamise I aastatuhande algusest on pärit Pahnimäe linnus Rakvere lähedal Kloodis. Mõlemad need on neemiklinnused, asudes kõrgete seljandike kõige järsumate nõlvadega otsas.

Üldse on Rakvere rajoonis praegu 14 teadaolevat linnamäge. Need on Vihulas, Varangul, Toolsel, Neerutis, Padas, Rakkes, Kiltsi külanõukogu ja mujal.

MUSTA RISTI IKKE ALLA

XIII sajandi alguses tungisid eestlaste maale saksa-taani raud- rüütlid. Peagi sirutasid need ristiveega pühitsetud riisujad oma käe ka Lääne-Viru jõukate ja kuulsate külade järele. Asusid ju sellal siinsetes Röpala, Lemmu ja Mahu kihelkonnas Eesti kõige suuremad ja perederohkemas külad. Suurimale neist, Rakvere külje all laiuvale Tõrmale kuulus koguni 70 adramaad. Kaugelt enam kui Rävala või Harju küladel oli adramaid ka Ohepalus ja Huljal, Seljal ja Varudis, Padal ja Koilas.

Siiamaile ulatusid saksa rööv- vallutajate rüüsteretked esmakord- selt 1217. aastal. Kaks aastat hiljem, 1219. aastal, riisuti Lõuna- Virus tervelt viis päeva järjest. Pärast kohutavaid tapatalguid suu- deti osa virulastest ristida. Läks vaevalt aasta ja samadesse pai- kadesse ilmusid taani ristisõdijad. Sakslaste poolt püha veega kastetud virulased ristiti ümber, rahva hirmutamiseks poodi paljud neist üles.

Vaba eesti talupoeg ei lasknud end niisama kergelt vöõramaise ikke ja usu alla painutada. 1221. a. aprillis läksid virulased koos harju ja rävala malevatega Tallinna alla. Samal ajal ilmus sinna ka saarlaste laevastik. 14 päeva käis vihane võitlus, siis suutsid taani raudmehed ülestõusu lämmatada. Möödus aga vaevalt aasta ja taas leekis maa ülestõusutules. Virulased kihutasid taani väed maakonna piirest välja, need otsisid varju Tallinnas.

Mehiselt võitlesid muistsed eestlased. Alles pärast 20 aastat kestnud vastupanu olid nad sunnitud alla vanduma. Põhja-Eesti, sealhulgas ka Viru alade peremeesteks said taanlased. Nende suurima tugipunktina kerkis Lääne-Viru südamesse, endise Tarvanpää linnuse kohale tugev kiviloss (vt. lk. 55). Mõni aeg hiljem ehitati sellest kümmekond versta loode poole Haljala kindluskirik, mille torni müüride paksus ulatub kahe meetrini. Müüris asuvad väikesed laskeavad annavad tunnistust kiriku kasutamisest sõjalise tugipunktina.

Taanlaste ülemvõim kestis meie maal enam kui sajandi. Kui siis aga 1343. a. kuulus jüriöö nad lõplikult ära kohutas, said Põhja-Eesti omanikeks saksa ordurüütliid.

Nüüd hoogustus virulaste maa läänistamine vasallidele, kelleks olid peamiselt saksa rüütliid ja kaupmehed. Esimesed mõisad rajati siin juba XIV sajandil. Sellest ajast on teada Vasta mõis Viru-Nigula kihelkonnas, samuti Völe, Tatruse ja Kavastu Haljala kihelkonnas. Järgnevail sajandeil mõisate arv kasvas, ulatudes 1600. aastaks enam kui 80-ni. Siitpeale iseloomustab meie küla mitme sajandi vältel kontrastne pilt: ühelt poolt saksa mõisnik oma toreda häärberi ja jõudeeluga, teiselt poolt eesti talupoeg oma suitsutare ja ränga tööga. Teoorjus, mitmesugused hooajatööd ja talgud, lisaks veel mõisahoonete ja suurte kivilosside ehitamine. Kui ordu 1471. aastal hakkas põhjarannikule Toolse lossi rajama, aeti sinna talupoegi tööle mitte ainult Virumaalt, vaid ka Lõuna-Eestist ja isegi Läti aladelt. Samal ajal oli Virumaa pidevalt välisvallutajate

VÖITLUSTE JA TAPLUSTE TALLERMAAKS.

1558.–1583. a., Liivi sõja päevil, kuulusid Lääne-Viru alad venelastele, seejärel valitsesid siin lühemat aega poolakad ja XVII sajandil rootslased. Välisvallutajad vaheldusid. Ükski neist ei tulnud ega läinud ilma taplusteta. Eesti maarahva arv aina vähe-

nes, kõikjal seisis asustamata talusid. Olukord hakkas veidi paranema XVII sajandi keskel. Siis aga tabas maad (1695.–1697. a.) suur ikaldus, selle järel tulid nälja ja rahva massiline suremine. Kronik Kelch, toleaeagne Viru-Jaagupi kirikuõpetaja kirjutas: „Lihtrahva seas tõusis säärane leivapuudus, et vaeste, nii tervete kui haigete eest rahu ei saanud . . . Paljud läksid näljast mustaks ja nii jõuetuks, et nad hunnikus maha langesid . . . Külad, teed, põllud ja võsad olid täis surnuid, keda kevade tulekul koormate kaupa kokku veeti ja 30, 40, 50 tükki ja enam ühte auku aeti.“

1700. a. algas suur Põhjasõda. Taas löi sõjatuli lõkkele ka Lääne-Virus. Rootsi ja Vene vägede esimene kokkupõrge toimus siinmail. See oli 1700. a. oktoobris, kui tuntud vene väejuht B. Šeremetjevi väesalk ilmus ootamatult Purtse–Sämi kanti.

Rootsi võimud püüdsid organiseerida Vene vägede vastu kõiki kohalikke elanikke: mõisnikke, linlasi, talupoegi. 24. juuli 1702. a. plakatiga kutsuti Virumaa elanikke sõjaväkke. Kui aga virulaste „rahvavägi“ sama aasta hilissügisel kokku tuli, selgus, et seal oli vaid „. . . ligikaudu 1500 meest, armetud ning haletsusväärsed inimesed otseku kariloomad, kaasas vähe püsse, aina vikatid ja kirved, mõned hoopis kaikaga“. Seal olnud ka trobikond poisse, kellest ainult sõjakisa tegemisel oleks võinud kasu olla. Needki, kellel olid püssid, ei osanud lasta.

Samal ajal puhkes mitmel pool talurahva aktiivne võitlus kohalike mõisnike ja Rootsi võimude vastu. Kogu sõja vältel ei vaibunud käärimine Kunda mõisas. 25. aprillil 1702 pöördus sinne mõisarentnik A. Wrangel ahastava abipalvega kindralkuberneri poole. Ta kirjutas: „Mina, vaene, kurb lesk, olen sunnitud Teie hiilgusele kõrgekrahvlikule ekstsellentsile truualamlikkuses ette kandma, et Kunda talupojad . . . ei taha üldse mitte leppida teotegemisega.“ Ja edasi – nad tormavat aiateivastega soldatitele kallale ja pilduvat neid kividega, allohvitser saanud raskesti haavata.

Samalaadseid kaebusi läks Kundast Tallinnasse veel mitu aastat hiljemgi.

1703. a. tallasid taas Viru radu sõjameeste saapad. Siit läks läbi B. Šeremetjevi uus sõjaretk. Kõikjal taganesid rootslased suuromate lahinguteta. Väiksem kokkupõrge oli vaid Sõmeru mõisa lähistel, kus rootslaste üksus löödi taanduma. Mõneks ajaks jäi nüüd Kunda jõgi Rootsi ja Vene võimkonna piiriks.

Uuesti kandus sõjategevus siamaile 1708. a., kui Vene vägede

peajõud olid ära viidud lõuna poole. Rootsi väed tungisid osalt kuni Purtse jõeni, kus nende edasitung peatati. Rootsi väed olid sunnitud taanduma. Põhjasõja viimane lahing Eesti alal toimus 15. augustil 1708 Vinni–Pajusti väljadel. See kestnud kolm tundi. Lahinguväljalt taandunud rootsi väeriismed purustati lõplikult Inju mõisa lähedal asuvail Jupri mägedel. Vinni lahinguväljal veel tänapäeval seisev künkake olevat aga, nagu räägib rahvasuu, lahingus langenud rootslaste matusepaik. Rahvasuu pajatab veel paljudest teistestki Põhjasõjaga seotud paikadest Lääne-Virumaal.

Punamäel seisnud Vene ja Rootsi väed 7 aastat vastamisi. Lõpuks taganenud rootslased mööda pakkteed Kärša veski alla. Rägavere vallas Kõrma külas endiste Loosi ja Türkli talu põldudele läbiminev nõgu olevat Põhjasõja-aegne kaitsekraav. Selle kallastel kõndinud kuuvalgetel öödel veel hiljaaegu tundmatud vahisõdurid, laskevalmis püssid käes.

KUULSAD VIRU JAANID

Liitumine tugeva tsentraliseeritud Vene riigiga Põhjasõja tagajärjel lõi vajalikud tingimused tootlike jõudude ja majanduse taastamiseks ning edasiarendamiseks Eestis.

Kohalik balti-saksa aadel astus aga klassiliitu tsarismiga ning kindlustas endale sellega kõik senised privileegid. Talumaid mõisastati ja teorenti tõsteti endiselt. Talurahvas sellega ei leppinud, levis rahulolematus.

Kuulsaks sai Vohnja möldri Jaani kohtuprotsess mõisniku vastu 1730.–1740. aastail. Jaan kaebas korduvalt kohtutes ja ametiasutustes selle üle, et mõisnik aina suurendas koormisi, võttis ära loomi, sundis ta isa asuma laostunud tallu ja peksis neid mõlemaid metsikult. Jaan läks välja kuni Peterburi justiitskolleegiumini ja pöördus koguni isiklikult keisrinna poole. Siin ta aga areteeriti ja saadeti Tallinna. Pögenenud vanglast läbi ahju ja korstna, siirdus Jaan uuesti Peterburi. Tema protsessimised ja kohtuskäimised lõpetas alles väljasaatmine Orenburgi kubermangu.

1805. aastast on tuntud teine mõisnikega sõda pidanud Jaan. See oli Jõepere mõisa aednik, sealse kõrtsmiku Perteli 32-aastane poeg. Jõepere Jaan siirdus Peterburi 1805. a. suvel. Siin tahtis ta esitada keisrile palvekirja, enne aga areteeriti ja saadeti Tallinna. Seekord pääses Jaan veel kergesti. Juba septembri alguses oli

ta taas Jõeperes. Siin said talupojad kuulda, kuidas Peterburis tulnud tema juurde „tähtis isand ordeni ja tähega, kes kandis kindrali tiitlit“ ja andnud talle kirja ning 5 rubla teeraha. Selle kirja sisu nüüd Jaan talupoegadele kuulutama hakkaski. Assamalla kõrtsis teatas ta, et temale kuuluva kirja eesmärk olevat koguni „mõisnikud nende võimust ilma jätta“. Talurahvas peab aga oma õiguste saavutamiseks hulgaviisi kokku kogunema.

Peagi oli mõisnikel Jaani ülesastumine teada. Ta areteeriti ja toodi Rakvere vanglasse. Ei läinud kuigi kaua aega, kui Jaani vangikongist leiti vaid lahtikangutatud jalarauad. Priiusejanuline noormees oli kadunud. Nüüd levis võimude seas täielik paanika. Kardeti talurahva ülestõusu. Rakveresse ja selle ümbrusse koondati sõjaväge. Jaani otsiti kõikjalt, tema tabajale lubati 100 rubla. Ja nädal hiljem oligi Jaan taas vahi all. Nüüd jätkus tema asja uurimine juba Peterburis kohtuministeeriumis. Lõpuks määrati Jaanile 30 paari vitsu ja pärast seda saadeti Siberisse asumisele.

1816. a., kui kõikjal levis kuuludus uuest talurahvaseadusest, astusid mõisa vastu välja Koila talupojad, kelle eesotsas seisis Nulli Jaan. Tema õhutusel keeldusid talupojad tasumast eelmisel aastal tekkinud leivavilja võlga. Haagikohtunik tuli kohale ja Nulli Jaan vahistati. Püüdes seda takistada, ründasid talupojad haagikohtunikku teivaste ja kividega. Järgnes karm arveteõiendamine. 10 vastuhakkajat said 30–40 paari vitsu. Nulli Jaani peksti kiriku juures kolmel pühapäeval, ta ninasõõrmed rebiti lõhki, näole põletati tulise rauaga sõna „vor“ (varas – vene k.), lõpuks saadeti ka see Jaan Siberisse.

1817. a. alguses kuulutati kogu Eestimaal uus seadus välja. Maa jäi endiselt mõisniku ainuomandiks. Talupoeg sai vaid isiklikult vabaks. Teda ei võidud enam müüa ega osta, ta võis sõlmida lepinguid, omada vallas- ja kinnisvara. Talupoeg sai perekonnanimi.

Talurahvas, kes sai tegelikus elus neid vabadusi õige vähe kasutada, oli uues seaduses pettunud ning püüdis seda kohati endale hoopis kasulikumalt tõlgendada. Kuulsaks „seaduseselatajaks“ said Roela taluperemees Rebase Toomas ja ta kasupoeg Jaan. Nende juurde vooris pidevalt talupoegi, nii ligidalt kui kaugelt. Jaan, või nagu teda hüüti, „Roela tark“ kuulutas neile kõigile, et uue seaduse järgi polevat enam mõisale vaja jalateopäevi teha.

KAS VANNUD VANA SEADUSE PEALE? EI VANNU MITTE!

1856. a. kehtestati Eestimaa kubermangus uus talurahvaseadus. Kui see 1858. aasta aprillis välja kuulutati, sai peagi selgeks, et talupoegi oli taas petetud. Seadus kiirendas küll raharendi ja talude päriksostu levikut, kuid jättis täielikult alles mõisnike feodaalsed privileegid. Nn. kuuendikumaa võis mõis igal ajal oma maadega liita. Isegi sellise ebamäärase ettekäände alusel nagu „... halvad elukombed ja mõisnike kasude pidev kahjustamine“ võidi talupoeg talust välja ajada. Alles jäid kõik endised teokoormised, nende seas ka kõige enam vihatud abitegu. Seejärel võttis talurahvas uue seaduse vastu suure umbusu ja isegi vaenulikkusega.

Üle Eestimaa kubermangu levis ulatuslik talurahvaliidumise laine. Abiteost keeldusid Tatruse, Korjodi, Kloodi, Vihula ja Selja talupojad. Mõisnike vastu astusid välja Emumäe teomehed. Kui ühte neist taheti karistada, ilmusid mehed, teibad käes, mõisa. Teomees päästeti.

Julge ja üksmeelne oli Moora talupoegade vastuhakk. Kui mõisnik ähvardas neid kõiki Siberisse saata, vastas Pendri-nimeline talupoeg: „Siin on veel hullem kui Siberis.“

Justkui „äkiline maruhoog näis üle maa käivat...“.

Juba juulikuu keskel hakkasid kohtadele ilmuma kasakate karitussalgad. Paljude rahulolematute turjad said tunda peksuvitsa ja kadalipukeppi, peamehi ootasid aga pikad vangi- ja asumisaastad kauges Siberis.

Uut väljapääsu raskest olukorrast nägid talupojad paar aastat hiljem alanud väljarändamises. Kuuldused viljaka ja vaba Volgamaa, seejärel Krimmi ja Kaukaasia asustamisest viisid 1858. a. tapatalgust hirmutatud ja ajutiselt vaigistatud talurahva taas liikvele.

7. juulil 1860 kogunesid mõisa kõik Tammiku taluperemehed. Ehmunud parunihärrale anti teada, et viimane kui üks neist on võtnud nõuks välja rännata, ja mis veel hullem – keegi ei võivat neid selles takistada!

Sama ehmatus osaliseks said õige pea mõisasaksad ka Viru-Nigula kihelkonnas, Haljala ümbruses ja mujal. Talupojad katkestasid massiliselt töö mõisapõllul, siirdusid Tallinna väljarändamislubasid nõutama, pidasid salakoosolekuid jne. Välgukiirusel läksid kõikjalt teated Tallinna – mida ette võtta? Seaduse

järgi võis aga 5% talurahvast igal aastal ümber asuda, ja seda ei võidud tõesti takistada.

Üksnes kolme järgmise aasta jooksul rändas talupoegi välja enam kui 50 Virumaa mõisast.

Samal ajal levis väga laialt ka palvekirjaliikumine. Tsaarivalitsusele esitatud palvekirjades kurdeti peamiselt kõrge rendi üle. Vasta talupojad kirjutasid: „... meie maksame 36 rubla rahha renti ja selle rahha rendi jures on veel 28 hobbuse päeva 90 jalla päeva on seal ka Posti Jama maks... ja meie maksame pea rahha lgga mehhe peapealt rubla 80 ja 7 kop...“

Talurahvas lootis, et tsaar nende olukorda mõistab ja parandab.

ESIMENE TEHAS. ESIMENE STREIK

XIX sajandil algas Eestimaal kiiresti areneva kapitalistliku suurtööstuse võidukäik. Sajandi teisel poolel jõudis suurtööstus ka Lääne-Viru maile, kus 1870. aastal sai alguse eesti tsemenditööstus.

Rahvasuu pajatab järgmist:

Kord jalutanud Kunda mõisa omanik Johann Girard de Soucanton oma karjamaal ja silmanud seal kummalist valget mutimullahunnikut. Uudishimust aetuna võtnud ta peotäie valget mulda ja saatnud selle Tartu Ülikooli uurimiseks. Peagi tuli sealt keemik V. Lievenilt vastus — valge muld osutus tsemendipõletamiseks sobivaks järvemergliks.

Kas asi just nii oli, pole teada. Küll aga rajas Kunda parun 1870. aastal tõepoolest meie maa esimese tsemenditehase, mille direktoriks tuli keemik Viktor Lieven.

Üksteise järel kerkisid Kunda jõe kääru kuus pudelikujulist klinkripõletusahju, nende kõrvale veski ja pakkimisruumid, veidi eemale kontorihoone. Järgmisel aastal andis tehas oma esimese toodangu — 3 tonni tsementi.

Tsementi toodeti esialgu vägagi primitiivselt. Käsitsi vormitud ja suvel päikese käes kuivatatud lobriplonnid laoti vaheldumisi koksiga nn. pudelahjudesse. Pärast mitmepäevast põletamist saadud klinker jahvatati tavaliste veskikivide vahel peeneks. Pakkimisruumis kühveldati tsemendijahu käsitsi puutünnidesse ja veeti kas hoburaudteel sadamasse või hobustel Rakvere jaama. Töötingimused tehases olid rasked. Üks tööõnnetus järgnes tei-

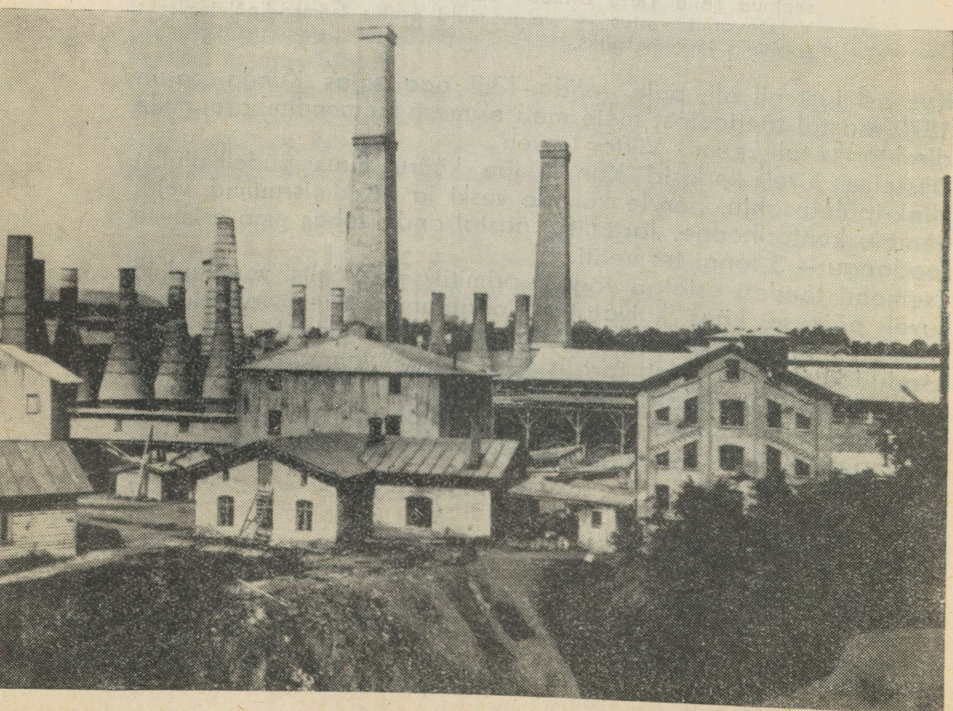
sele. Palk oli väike, sellestki läks osa trahvide näol tehasele tagasi. Töölisi ekspluateeriti jõhkralt, neid peksti kõige tühisemal ettekäandel. See kõik tekitas tööliste seas pahameelt.

1883.a. 6. juuli hommikul sadas tugevat äikesevihma. Kuna savikarjäärid olid vihmast libedad ja ohtlikud, keeldusid Liivimaa mehed tööle minemast. Direktor kutsus kohale haagikohtuniku koos kuue politseisoldatiga. Taheti areteerida neli aktiivsemat töolist, need aga lahkusid salaja Kundast ja siirdusid Tallinna, et seal kubernerile direktori peale kaevata. Et „nina-mehi“ ei tabatud, võeti 21. juulil kinni tööline J. Lang, kelle käitumine olnud „liiga ähvardav“, ning peksti tinanuudiga läbi. Otsekohe ruttasid teised töölised oma seltsimeest päästma. Kivide ja teivaste abil sunniti ülemused taanduma direktori majja.

Järgmisel päeval ei läinud tööle ükski tööline. Nüüd toodi Rakverest kohale 30 soldatit. Ligi poolsada töolist vahistati, üheksale neist määrati rahatrahv ja vangirauad.

Aktiivset vastuhaku 21. juulil 1883. a. nimetasid töölised ise „porudini (Borodino) lahinguks“. Veel praegu kannab vastuhaku paik Kundas Borodini tänava nime.

Kunda esimene tsemenditehas

„Rahutused on alanud Paasvere ja osalt ka Avanduse valla moonakate ja popside seas,“ teatas Rakvere talurahvaasjade komisar Eestimaa kubernerile 30. märtsil 1905. a. „Verise pühapäeva“ järel vallapääsnud revolutsioonilise liikumise laine oli jõudnud Lääne-Virumaale.

27. aprillil algas mõisatööliste streik Undla mõisas, kus töölised nõudsid palga tõstmist. Pärast kahepäevast vastupuiklemist oli mõisnik sunnitud järele andma. Samasugused streigid puhkesid veel Udriku, Sagadi, Rakvere, Lasila ja teistes mõisates.

1905. a. kevadsuvel hoogustus palvekirjade läkitamine tsaarivalitsusele. 4. aprillil koostati Roela koolimajas ligi 400 vabadiku ja mõisatöölise palvekirj. 3. juulil seadsid oma palvekirja kokku Aaspere talupojad. „Maad, maad palume meie, et oma naise ja lastega vähegi kergema vaevaga hingata,“ kirjutasid nad.

1905. a. kevadel ja suvel löid paljudes mõisates lõkkele tulekahjud. Üksteise järel põlesid mõisaküünid Imatus, Vohnjas, Lasilas, Muugas.

Mõisnikud olid kabuhirmus. Valitsusasutused külvati üle abipalvetega. Varangu mõisa omanik von Lüdders laskis sillale isegi väiksema suurtüki üles seada, mida „mässajate“ eemalepeletamiseks ja paruni rahustamiseks aeg-ajalt põmmutati.

Aasta lõpupoole ulatusid rahutused ka väikekodanliku elulaadiga kreislinna Rakveresse. Novembrikuus algas käärimine linnakoolis, kus koolipoiste meelepaha oli suunatud peamiselt vihatud inspektori J. Rõžovi vastu. Pärast mitmeid salakoosolekuid tamnikus kutsuti kõik õpilased miitingule kooli saali, kus võeti vastu Rõžovi tagandamist nõudev resolutsioon. Kui kiires korras kohalerutanud rahvakoolide direktor seda nõudmist ei rahuldanud, kuulutati välja streik. Õpilased kooli ei läinud. Mitu päeva kõndis inspektor vanema linnavahi saatel tänavail ja püüdis koolipoisse. Kes kätte saadi, lükati koolivärvast sisse. Siit aga pagesid tabatud läbi aia Vallimäele. Streik kestis umbes nädala, siis kool suleti.

Samal ajal pidasid lastevanemad oma koosolekuid „Õöpiku“ seltsimajas. Nende delegaadid saadeti Rõžovi vallandamise nõudega Riiga. Aasta lõpul tuli teade – Rõžov lahkus Rakverest. Suuremate revolutsiooniliste väljaastumisteni 1905. a. lõpus Rakveres ei jõutud. Peamiseks võitlevaks jõuks Lääne-Virumaal jäi ka nüüd talurahvas.

Hüüetega „Politseid pole meil vaja!“ ajasid Porkuni talupojad nende koosolekule ilmunud urjadniku kotti. Seejärel otsustati lõpetada mõisale maksude maksmine, mõisnikelt maa ära võtta ja jagada talupoegadele. Sõmeru valla talupojad nõudsid oma koosolekul 9. detsembril isegi tsaari kukutamist ja vabariigi kehtestamist. Üliõpilase August Tiitso juhtimisel moodustati 13-liikmeline salajane revolutsioonikomitee. Ulvi mõisa talupojad asusid juba praktiliselt mõisamaade ümberjagamisele.

Olukord muutus maal väga teravaks. Valitsus oli aga kogunud jõude ja läks üle pealetungile: kuulutati välja sõjaseisukord ja kohe algas julm arveteõiendamine. Veel tänapäevani teatakse rääkida koletust peksuloost Roelas. Talupoegi pekstud siin lagedal väljal tugeva pakase käes kahe meetri pikkuste vitstega. Roela metsavahi poeg surnud pärast sajanat lööki. Karistus-aluseid pekstud avalikult ka Rakvere Vallimäel.

12. märtsil 1906 lahkusid karistussalgad Lääne-Virumaalt. Küti mõisa omanik parun Stackelberg korraldas sel puhul suure peo, millest võtsid osa peaaegu kõik ümbruskonna mõisnikud. Peopereemes pidas kõne eesti rahva „paksust verest ja hädavajalikust aadrilaskmisest“, mis tema arvates kindlustavat „tuhandaastase rahuriigi“.

Oodatud ja loodetud rahuriik jäi aga tulemata.

SUURE OKTOOBRI PÄEVIL

Aasta 1917 – Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aasta. Lääne-Virumaa tööliste eesotsas sammusid nüüd kindlalt Kunda tsemenditootjad, keda juhtis seal aprillis moodustatud VSĐT(b)P organisatsioon.

1917. a. oktoobris läks olukord Kundas eriti teravaks. Tehase administratsioon plaanis 150 töölise vallandamist. Revolutsiooniliselt meelestatud töölised sellega ei leppinud, ja niipea kui 27. oktoobril jõudis nendeni teade relvastatud ülestõusust Peterburis, tegid nad oma kindla otsuse teatavaks ka juhtkonnale. Tööliste Vanemate Nõukogu tunnistas töölise vallandamise kehtetuks.

Sai vabaks tee seni paisu taga hoitud jõududele. Kunda töörahvas sammus seda teed mööda julgelt edasi. 4. novembril valiti töölise üldkoosolekul 5-liikmeline revolutsioonikomitee ja for-

Salla lahingupaik

meeriti esimene punakaardiüksus. Peagi astus Punakaarti 95 meest.

Maal kulges sotsialistlik revolutsioon aktiivselt. Kõikjal moodustati mõisakomiteed, kelle juhtimisel võeti üle mõisaid. Väga hoogne oli revolutsiooniline liikumine Salla vallas, kus töörahva eesotsas seisis Kärü mõisa moonamees Kaarel Kivistik. Juba detsembrikuu teisel nädalal võeti üle Salla ja Kärü mõis. 1918. a. veebruaris kasvas töörahva võitlus siin üle isegi relvastatud kokkupõrkeks valgekaartlastega. Mõisamoonakaist, talusulastest ja käsitöelistest moodustatud punakaardisalk astus 21. veebruaril Salla vallamaja juures julgelt vastu lõuna poolt pealetungivale valgekaartlaste üksusele. Kuna aga valgete jõud olid tunduvalt suuremad, oldi sunnitud taanduma.

Vao vallanõukogus tegi tublit tööd Emilie Kõök. Puutunud kokku tööliikumisega Peterburis ja Sevastopolis juba 1905. aastast peale, sai Emilie Kõögist Oktoobrirevolutsiooni päevil üks aktiiv-

Anna
Leetsmann

semaid võitlejaid Pandiveremal. Punane Kadri – nii hüüti teda neil aastail – pidas koosolekuid paljudes Väike-Maarja ümbruskonna mõisates, selgitas nõukogude võimu poliitikat, organiseeris Punakaarti.

Kreislinnas Rakveres kulges töörahva võitlus esialgu üsnagi loiult. Tööliste ja soldatite saadikute nõukogus, mis moodustati siin pärast veebruarirevolutsiooni, oli võim kodanluse käes. 12. aprillil tuli „Õöpiku“ seltsi peosaalis kokku VSDT(b)P kohaliku organisatsiooni asutamiskoosolek. Parteisse astus 156 rakverlast, kuid tõelisi revolutsioonivõitlejaid oli nende seas vähe. Enamikul puudusid vajalikud teadmised ja kogemused. Parteiorganisatsioon ei muutunud algusest peale töörahva võitluse juhiks. Alles novembri teisel poolel, kui Rakvere nõukogu etteotsa

asusid Aseri bolševikud Anna Leetsmann ja Leopold Linder, hakkasid siin puhuma uued tuuled.

12. detsembri ööl vastu 13-ndat saabus Rakveresse ligi sada relvastatud punakaartlast Kundast ja Aserist. Pimeduse katte all koguneti rahukohtuhoonesse (praegu Pioneeri t. 8), kuhu tuli ka kohalikke revolutsiooniliselt meelestatud töölisi. Hommikul vara võeti üheskoos üle raudteejaam, telefonikeskjaam ja maakonnavalitsus. Nüüd koondus kogu võim Virumaa Tööraha Nõukogu Täidesaatva Komitee kätte, kelle eesotsas seisid Aleksander Kippar, Anna Leetsmann ja Leopold Linder.

Üheks energilisemaks ja populaarsemaks revolutsioonisõduriks oli neil päevil Anna Leetsmann.

Leopold
Linder

Anna Leetsmann pärines Rannust, kus koolmeistrist isa käe all omandas alghariduse. 1900. a. siirdus ta Rakveresse ning asus õppima II järgu tütarlastekooli. Lõpetanud kooli, töötas enam kui 10 aastat õpetajana Aseris. Avara silmaringi ja erakordsete organisatorivõimete tõttu muutus see noor naine peagi kogu Aseri ja selle ümbruskonna töörahva lemmikuks. Kui 1917. a. aprillis moodustati VSDT(b)P Aseri organisatsioon, oli Anna Leetsmann üks esimesi, kes sinna astus. Siitpeale ei möödunud peaaegu ühtegi koosolekut ega miitingut, kus ta poleks esinenud. „Kui oli teada, et koosolekul kõneleb Anna Leetsmann, läks rahvast murruna kokku. Anna rääkis alati targalt, selgelt ja sütitavalt,“ meenutavad Aseri inimesed. Ja kui 1917. a. mais toimusid maanõukogu valimised, siis valiti sinna ainsa naisena Anna Leetsmann.

Niisama populaarne ja austatud oli revolutsioonipäevil ka teine Aseri bolševik Leopold Linder.

Linder oli elukutselt elektrimontöör, töötas Aseri tsemenditehases. Lõpetanud Rakveres haridusseltsi kooli, sõitis ta mõnda aega ringi meremehena. I maailmasõja päevad töid noormehe taas kodupaika Aserisse, kus ta julge ja printsípialse käitumisega võitis peagi tööliste poolehoidu. Tema algatusel ja organiseerimisel pandi Aseris 1917. a. alus VSDT(b)P organisatsioonile. Pärast Oktoobri-revolutsiooni juhatas ta Rakveres täitevkomitee administratiiv-osakonda ning oli samal ajal maakonna Punakaardi ülemaks. 1918. a. detsembris õnnestus kodanlastel Linder areteerida ja ta paigutati Rakvere vanglasse. Samal ajal lähenesid Rakverele Nõukogude väed. Kiiresti viidi Linder Tallinna, kus ta ööl vastu 2. jaanuari 1919. a. hukati. Tema viimasteks sõnadeks, mis ta ütles oma kongikaaslastele, olid: „Võidolge vapral! Elagu töörahva Eesti!“

OKTOOBRIST JUUNIPÄEVINI

Kodanliku režiimi ajal oli Lääne-Virumaa majanduselus esikohal põllumajandus. Enamik elanikkonnast elas maal, külades. Laiali-pillatuina paiknesid siin 10 000 talumajapidamist. Nende hulgas leidis suuri ja jõukaid, mille lahmakaid põlde haris sulaste-tüdrukute käteramm ning niisutas päeviliste higi ja vaev. Samas oli aga üsna tibatillukesi talukohti, kus oma perelgi polnud midagi peale hakata. Kolmandikul majapidamistest oli vähem kui 10 ha maad. Masinaid oli vähe ja needki ainult suurталudel. Samal ajal polnud enam kui 1500 väikesel talumajapidamisel hobustki. Eesti külaelu pildis säilis vana tuttav kontrast: mõisnike asemel olid nüüd hallparunid, kulakud, teomeeste ning moonakate asemel väikekohapidajad, popsid ja talusulased. Lääne-Virumaa talupojad kasvasid peamiselt teravilja ja kar-

tulit. Virumaa oli juba möödunud sajandist alates tähtsamaks kartulikasvatuse piirkonnaks Eestis. Suur osa kartulisaagist rändas piiritusvabrikutesse, kuulsat „Majesteeti“ veeti aga paljudesse välisriikidesse.

Tunduvalt kasvas kodanlikul ajal loomakasvatuse osatähtsus. Virumaa talumajapidamised said karjakasvatusest 67% sissetulekuist. Olid ju karjakasvatussaaduste hinnad siis suhteliselt kõrged, teravilja sissevedu toimus aga vabalt.

Rannarahva põhiliseks tegevusalaks oli juba iidsetest aegadest peale kalapüük. See üks ei suutnud aga Lääne-Viru kalureid elatada. Mõningat lisa andis kaubitsemine Soomega. Kunda ja Mahu sadamaist veeti üle lahe kartulit. Kaks korda aastas toimusid siia rahvast Soome saartelt, Viru sisemaalt ja Rakverest. Maa-mehed töid vahetuseks vilja, rannarahvas kala.

Kuulsad olid siitkandi salakaubavedajad. Eluga riskides toimetati Soome piiritust, sealts omakorda Viru randa soola, vahel ka tuletikke, kohvi ja häid soome vikateid. Sellesse ohtlikku ja raskesse tegevusse ei ajanud kalureid mingi seiklustejanu, vaid siingi olid põhjusteks üldine majanduslik kitsikus ja rannarahva kehv elujärg.

Lääne-Virumaa suuremateks tööstuskeskusteks olid Kunda ja Rakke. Rida väiksemaid ettevõtteid asus Rakveres (vt. lk. 61). Neile lisandusid mitmel pool veel kohaliku tähtsusega telliseahjud, meiereid, saeveskid jne.

Kunda tsemenditehas allus täielikult Taani tsemendimonopolile. Tehase toodang oli äärmiselt kõikum, keskmiselt 30–50 tuhat tonni aastas. Alles 1930-ndate aastate lõpuks kasvas see 60–70 tuhande tonnini. Niisama ebastabiilne oli ka tööliste arv ja olukord. Töölisi vallandati kümnete, isegi sadade kaupa. Nende palk olenes sise- ja välismaisest tsemenditurust.

Ka neil rasketel aegadel, eriti 1920-ndate aastate alguses, elas Kunda tööliste seas edasi revolutsioonilise võitluse traditsioon. Töölisvanemate nõukogu juhtimisel organiseerisid tsemenditootjad 1922. a. 1. mail võimsa demonstratsiooni, hiljem miitingu Tööliskuuris. Kõigi osavõtjate rinnal helkis sel päeval punane lindike. Üks revolutsiooniline koosolek järgnes teisele. Moodustati kohalik ametiühing – Ehitustööliste Liidu Kunda osakond, selle juurde noortekomisjon, töölisspordiselts „Spartacus“. 30. oktoobril 1923. a. ilmus tsemenditootjate käsikirjalise häälkandja „Edasi“ esimene number.

1924. a. algas aga reaktsiooni avalik pealetung. Paljud Kunda töölisaktivistid areteeriti, nende seas J. Talts, F. Tõnisson, B. Tinuri, A. Valdsak, R. Busch. Pärast 1. detsembri relvastatud ülestõusu nurjumist suleti vangikongi veel A. Ong, K. Kallas ja terve rida teisi. Tehas sulges ukсед. Kõikjal valitses verine terror, avalik klassivõitlus ajutiselt soikus. Uue hooga tõusis see jälle 1930-ndate aastate lõpul.

SUUR MURRANG

saabus 1940. aastal, kui 21. juunil kukutati Tallinnas Pätsi-Laidoneri-Uluotsa diktatuur. Juba samal päeval läksid Rakvere ja Kunda töölised demonstratsioonile. Suur töörahva väljaastumine oli Rakveres 22. juunil. Ühises rongkäigus liikus linna töötav rahvas südalinnast miitingupaigale. Loosungitel seisis töörahva nõudmised: „Tööd, leiba, vabadust, rahu!“, „Rahvale tagasi ta õigused!“, „Elagu Punaarmee!“. Miitingul vastuvõetud resolutsioonis nõuti: „Olgu jäädavalt kadunud tööpuudus ja viletsus ja kestku jääv rahu!“

Töötava rahva väljaastumisi neil päevil organiseeris ja juhtis Virumaa Tööliskeskus, millesse koondusid esimesed partei-, komсомoli- ja ametiühingu aktivistid. 5. juuli seadusega legaliseeriti enam kui 20 aastat pöranda all tegutsenud Eestimaa Kommunistlik Partei. Esimeseks parteiorganisaatoriks Virumaal sai Villem Soo.

Villem Soo oli üks silmapaistvamaid revolutsioonivõitlejaid Virumaa töölisliikumise ajaloos. Tutvunud juba koolipäevil Rakvere seminaris (vt. lk. 66) pahempoolse kirjandusega ja omandanud hiljem vanglas (1933.—1936. a.) marksistliku maailmavaate, kujunes temast tulihingeline töörahva huvide eest võitleja. Kogu Virumaal oli Villem Soo tuntud kui hea kõnemees, kes alati ja kindlalt kaitses oma seisukohti. 1940. a. sügisest peale juhtis Soo maakonna täitevkomitee maaosakonda, kus organiseeris nõukogude maareformi läbiviimist. „Vaevalt oleks tollal leidunud Virumaal sobivamat ja väsimatumat maareformi elluviijat, kui seda oli Villem Soo. Ta kuulas kannatlikult ära iga maatahtja avalduse ja eri soovid, teiselt poolt aga ka endiste maaomanike seisukohad. Kuude kaupa töötas ta vähemalt 18—20 tundi ööpäevas,“ meenutab V. Soo sõber ja võitluskaaslane Johannes Seilenthal. Kui 1941. a. augustis tungisid Virumaale Saksa okupandid, jäi Villem Soo siia, et hakata juhtima partisanivõitlust. Ida-Virumaal Illuka lähedal Kiivri talus sattus ta aga vaenlase kätte ja tapeti.

Virumaa Tööliskeskuse Maja 1940. a.

1940. a. augusti alguses sai EKP Virumaa komitee sekretäriks kogemustega kommunist Alfred Stamm. Kundas juhtis kohaliku parteiorganisatsiooni tööd Bernhard Tinnuri.

Partei abilistena asusid tööle ametiühingud. Rakvere töötajad koondusid Töölise Üldühingusse. Kundas tõusis ametiühingu liikmete arv 1940. a. suve jooksul enam kui 900-le.

Innukalt lõi kaasa noorsugu. Juulis rajatud Rakvere komsomoliorganisatsiooni asus juhtima energiline noormees Boris Bersin. Tööraha aktiivsus tõusis eriti seoses uue Riigivolikogu valimisega. Aega valimiste ettevalmistamiseks oli üsnagi napilt, vaid veidi üle nädala. Rahvahulkades ärganud võitlushoog ja jõutunne laskis selle aja jooksul paljugi ära teha. Kõikjal toimusid rahvarohked selgituskoosolekud ja miitingud. 6. juulil kõneles viimase võimaluseni täiskiilutud teatrisaalis rakverlastele Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaat, kommunist Voldemar Jaanus. 13. juulil

lõppes valimiskampaania Rakveres ülelinnalise miitinguga ja 14. juuli hommik leidis linna juba piduehtes – algasid esimesed vabad valimised. Kahel päeval toimunud valimistel valiti Riigivolikogusse kõik Lääne-Virumaal ülesseatud Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaadid.

21. juulil tuli uus Riigivolikogu kokku. Lõpuks sai töörahva tahe teoks: Eesti kuulutati nõukogude vabariigiks. Meie maal algas sotsialismi ehitamine.

Suuremad tööstusettevõtted natsionaliseeriti. Kunda tehase komissariks määrati hiljuti vanglast vabanenud kommunist Bernhard Tinnuri. Juba juuli lõpus kirjutas endine taanlasest direktor Hansen natsionaliseerimisaktile alla. Esimese eesti tsemenditehase omanikuks sai esmakordselt ajaloos töötav rahvas, tehase direktoriks aga esmakordselt eestlane, tööline, kommunist. Alates 24. jaanuarist 1941 kannab tehase nime „Punane Kunda“.

Samal ajal algasid eeltööd nõukogude maareformi läbiviimiseks. Kolme kuu jooksul olid Virumaal maasoovijate nimekirjad koostatud, väljajagamisele tulev maafond eraldatud. Asuti maade väljamõõtmisele kehvikutele ja maatameestele. Enam kui 22 tuhat Virumaa maatameest ja talusulast said ligi 25 000 ha maad, lisaks sellele anti maad juurde ligi 3 tuhandele kehvikule.

Palju muutus rahva elu esimese nõukogude aasta jooksul. Palju vajalikku jäi aga tegemata. Ei jõutud. 22. juunil 1941 algas Suur Isamaasõda. Kaks nädalat hiljem jõudsid fašistlikud väed Eesti piirile. 7. augustil vallutati Kunda, järgmisel päeval Rakvere.

Algasid sünged okupatsiooniaastad.

PRUUNI KATKU AASTAIL

Fašistliku okupatsiooni kolme aasta jooksul kattus kogu maa vangilaagritega. Üksnes Virumaal oli neid enam kui 20. Palju hooneid ja suuri maa-alasid eraldati laagrite jaoks Rakveres, Kundas, Essus, Vanamõisas ja mujal. Vange hukati Kloodi kuusikus, Palermos, Tõrma surnuaia taga. Siia toodi 1941. a. 7. novembri ööl ka Valentina Mazerova, noor neiu, kes töötas 1940.–1941. a. Rakvere parteikomitees ja jäi pärast sõja algust tagalasse põrandaalusele tööle. Tä tabati Ida-Virumaal ja toodi

Rakvere vanglasse. Valja suust ei kuulnud fašistid ühtegi sõna ei oma ülesande ega kaaslaste kohta. Ta vaikis lõpuni. Ainuke, mida ülekuulajad ta suust kuulsid, oli: „Ma olen kommunist ja võitlen nõukogude korra eest.“

Okupeeritud tagalas hoogustus partisaniliikumine. Alates 1942. a. suvest tegutsesid partisanisalgad Viru-Nigulas, Vihulas, Ubjas, Kundas. Ubja ümbruses tegutsesid partisanid Aleksander Rattik ja Armin Krikk. Loodi side kaevuritega. Tagalasse saadeti andmeid fašistide sõjajõudude suuruse ja asukoha kohta, kaevurite seas ja külades levitati lendlehti. Kui 1944. a. lähenesid Eesti vabastamise päevad, hakkasid fašistid plaanitsema Ubja põlevkivikaevanduse õhkulaskmist. Selleks otsustasid nad õhkida õhkeaine keldri. See aga oleks tähendanud kogu asula hävimist. Partisanide juhtimisel asusid elanikud vastupanu organiseerima. Kiiresti koguti relvi, pandi välja vahipostid. Kohalas õõtsav Nõukogude sõjavang Mihhail Kornevitš (Veski-Mihkel) oli üba varem hankinud mõned jahipüssid ja laskemoona. Õõ varus lõhuti laskemoonalao uks. Paar vagunitäit ammoniiti toimetati kaevanduse veeäravoolukraavi.

Lärgmise päeva õhtupoolikul jõudis Ubjasse Nõukogude armee üksus. Samal ajal vabastasid kindralleitnant Starikovi väed Rakvere.

Avinurmest Tallinna suunas liikuva Eesti Laskurkorpuse 249. diviisi luure avastas Assamalla-Tamsalu vahel fašistide 1500-mehelelise kolonni. See piirati sisse ja lahingutes 21. septembril hävitati. Tallinna vabastamisest osavõtuks formeeriti Virumaa pinnal Vassiveres 21. septembril Eesti Laskurkorpuse 7. diviisi võitlejaist eri löögiüksus. Eesotsas polkovnik V. Võrguga alustas see veel samal õhtul kiiret liikumist Tallinna suunas. 22. septembril vabastasid Nõukogude armee väeosad Eesti NSV pealinna.

TÄNAPÄEVAL

on Rakvere rajoon üks huvitavamaid piirkondi vabariigis. Endisest põllumajanduslikust Lääne-Virumaast on saanud nüüd mitmekülgse ja kõrgetasemelise majanduseluga rajoon, kus arenevad proportsionaalselt nii tööstus kui põllumajandus. Et ligi kolmandik rajooni piirist kulgeb Soome lahte pidi, on siinse majanduselu lahutamatuks osaks veel kalandus. Rakvere rajoonis aga mitte

üksnes ei püüta ega töödelda kala, vaid siin asub ka suurim sisemaine kalakasvatus.

Rakvere rajoon kuulub Kirde-Eesti majanduspiirkonda, mis Tallinna järel on vabariigi suurimaks ja tähtsamaks tööstusrajooniks. Kirde-Eesti tähtsamateks tööstusharudeks on põlevkivi- ja tekstiilitööstus, neile järgnevad elektrienergia-, ehitusmaterjalide ja toiduainete tööstus. Siia on koondunud veerand vabariigi tööstustööstustest, ta annab viiendiku tööstuse kogutoodangust.

Rakvere rajoon on Kirde-Eesti majanduspiirkonnas kõige suurema põllumajandusliku erikaaluga ja seepärast on ta põlevkivilinnade ja asulate peamiseks varustajaks toiduainetega. Ometi ei ole rajooni arengu põhisuunaks põllumajanduslik tootmine. Enam kui poole rajooni kogutoodangust annab tööstus, mis on eriti jõudsasti arenenud just kahe viimase aastakümne jooksul. Praegu moodustab rajooni tööstustoodang juba 5% vabariigi tööstuse kogutoodangust. Tänapäeval toodavad rohkem vaid neli suurte ja vanade tööstuskeskustega rajooni – Harju, Kohtla-Järve, Tartu ja Pärnu.

Tööstuse struktuur on Rakvere rajoonis mitmekülgne. Esimesel kohal seisavad kindlalt suured kohalikul toorainel töötavad ehitusmaterjalide tehased, mis annavad enam kui kümnendiku vabariigi ehitusmaterjalide toodangust. Rakvere rajoon varustab kogu vabariiki tsemendi ja lubjaga. Siit läheb neid vajalikke ehitusmaterjale aga ka väljapoole Eesti NSV piire. Lujja veetakse Vene NFSV loodepiirkondadesse, Karjalasse ja Läti NSV-sse. Kõrgekvaliteediline portlandtsement on leidnud tarbijaid isegi kauges Kuubas, mitmes noores Aafrika riigis ja Soomes. Vanade, ammutuntud lubja ja tsemendi kõrval kasvab rajoonis ka uute, ajakohaste ehitusmaterjalide tootmine. Juba aastaid saavad vabariigi ehitajad siit hea kvaliteediga Kunda eterniiti.

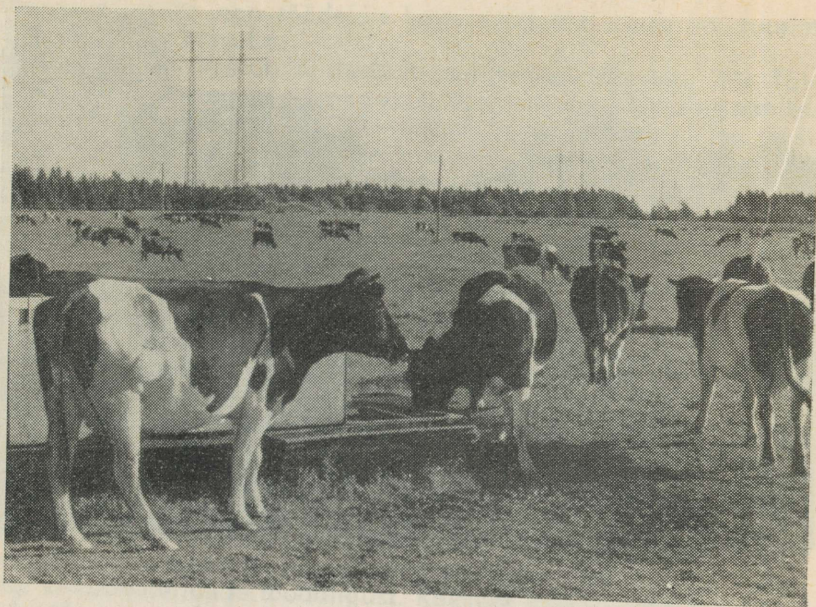
Kõrgelt on arenenud metsa- ja puidutööstus. Nii metsa varumine kui töötlemine on peaaegu täielikult mehhaniseeritud. Kui 1945. a. oli praeguse Rakvere rajooni territooriumil vaid tosin väikest saeveskit ja neli mööblitööstust, siis nüüd töötlevad puitu metsakombinaadi võimsad tehased ja tsehhid. Rajoonis on ka väiksemaid keemia- ja tekstiilitööstusettevõtteid ning masinaehitustöökodasid. Kindel koht kuulub raudtee- ja põllumajandusmasinate remondile. Arvuliselt kõige enam on siin aga toiduainete tööstuse ettevõtteid. Need on peamiselt liha-, piima-, leiva- ja tärklisetööstused. Üheski teises rajoonis ei ole nii palju tärkliisvabrikuid kui siin. Rakvere tärklist turustatakse Moskvas ja Leningradis, Arhan-

gelski oblastis, kaugel Uraalide taga. Kartulist ei toodeta siinmail aga ainult tärklist. Juba möödunud sajandist peale viis kuulsa viru kartuli tee mõisate viinavabrikutesse. Tänapäevalgi on kartul jäänud üheks piirituse tooraineks. Praegu on Rakvere rajoonis kolm piiritustehast, mis annavad ligi kolmveerandi vabariigis toodetavast piiritusest. Üldse tuleb 7% Eesti NSV toiduainetetööstuse toodangust Rakvere rajoonist.

Rakvere rajooni tööstus paikneb peamiselt piki raudteid. Kui sõita Tapalt lõuna poole, mööduvad üksteise järel Tamsalu ja Rakke suitsevad tehasekorstnad, itta viiva raudteeliini äärde jäävad aga kiiresti kasvav Kadrina ja Rakvere. Eraldi põhjarannikul seisab vana, kuid tänapäeval taas noor Kunda. Väiksemaid tööstusettevõtteid leidub mitmel pool mujalgi, küll rajooni lõunatipus (Vassivere), küll looderannal (Võsu) ja päris läänepiiril (Varangu). Tingituna kohalikust toorainebaasist ja transpordioludest paiknevad tööstusettevõtted paljudes keskustes. Siin on välditud kaugeid toorainevedusid ja üleliigseid transpordikulusid.

Ka põllumajandus on Rakvere rajoonis kõrgel järjel. Siin on $\frac{2}{3}$ Kirde-Eesti majanduspiirkonna põllumajanduslikust maast, kari-

Põdrangu sovhoosi kari

loomade arvust aga umbes kolmveerand. 33 kolhoosi ja 21 sovhoosi avarad põllud võtavad enda alla 85 000 ha rajooni pindalast. Aasta-aastalt tuleb neile lisa endistelt soomaadelt. Lopsakas vili kasvab tänapäeval sajandeid talupoega kollitanud Vinni ja Tammiku soode kohal, Onga oja kallastel, Moora raba ääres. Võimsad traktorid peavad võitlust põllumehe teise igipõlise vaenlase – kividega. Ainuüksi viimastel aastatel on neid koristatud rohkem kui eelmistel sajanditel kokku. Lõppu ei paista sel tööl aga veel niipea tulevat.

Põllutöömashinate arv kasvab iga aastaga. 1965. a. suvel oli rajooni majandis 1225 traktorit, ligi 250 teraviljakombaini, kaugelt enam kui 600 veoautot. Ajalukku on läinud hobuader ja -äke, vikad ja viljahakid.

Põldudel kasvatatakse kõige enam teravilja, selle järel tulevad põldheinad ja kartul. Kartulikasvatuse poolest seisab rajoon ka tänapäeval vabariigis esikohal. 1964. a. kasvatati kartulit 7000

hektaril, riik sai siinsetelt majanditelt 20 000 tonni kartuleid. Pidevalt laieneb kartuli tööstuslik kasutamine kohapeal. Lisaks riiklikele tärglise-, piiritus- ja siirupivabrikuitele töötab rajoonis veel 6 kolhoosidevahelist tärglisevabrikut.

Põllumajandusliku tootmise põhiharuks on Rakvere rajoonis loomakasvatuse, mis annab 70–80% majandite rahalistest sissetulekutest. Loomakasvatusest on omakorda kõige kõrgemal järjel veise- ja piimakarjakasvatuse. 1964. aastal saadi lehma kohta keskmiselt 2580 liitrit piima. Kiiresti läheb edasi sealihatootmine. Ligi kolmandikus majanditest numatakse üks peekon iga hektari põllumaa kohta. Üksnes Ed. Vilde nim. kolhoos realiseeris 1964. a. 2643 peekonit.

Veisetõugudest sobivad siinsetele tingimustele kõige enam eesti punane ja eesti mustakirju tõug. Eesti punase tõu veisefarmid asuvad neljas kolhoosis ja neljas sovhoosis, peamiselt rajooni lõunaosas. Eesti mustakirju karja levikualaks on rajooni kesk- ja põhjapoolsed piirkonnad. Sigadest kasvatatakse peamiselt eesti suurt valget tõugu, kelle tõufarmid on Vinni näidissovhoostehnikumis, Võidu kolhoosis ja mujal.

Mitmed rajooni majandid on spetsialiseerunud linnukasvatusele. Roela ja Põdrangu sovhoosis saadakse kummaski kuni 6 400 000 muna aastas.

Rakvere rajooni põllumehed elavad jõukalt. Kolhoosnike keskmine päevatasu ulatub juba kolme rubla piiresse. Rajooni kolme kolhoosi aastatulu ületab miljon rubla. Üha enam kerkib sovhoosides ja kolhoosikeskustes uusi, moodsaid elumaju, külades pole enam uudiseks televiisorid ja sõiduautod.

MOODA RAKVERE RAJOONI

Nüüd aga, teades üht-teist Rakvere rajooni loodusest, ajaloost ja tänapäevast, võtame matkakoti ning asume tutvuma rajooni vaatamisväärsustega, tema kaunimate ja kuulsamate paikadega. Alustame rajooni iidsest keskusest Rakverest.

RAKVERE

Rakvere linn asub otse rajooni südames. Siia toovad maanteed igast ilmakaarest, siit läheb läbi Tallinn–Leningradi raudtee, teine raudteeliin ühendab Rakveret tsemendilinna Kundaga. Linn on rajatud tasandikulise Lääne-Virumaa ühe kaunima vallseljaku idajalamile. Kui heita talle pilk vallseljaku tipust, Rakvere Vallimäelt, hakkab kõigepealt silma linna piklik, põhja–lõunasuunaline kaju. Nii ida- kui lääneküljest piirab Rakveret soine tasandik, linna põhjapiirilt algavad avarad kolhoosipõllud, lõunaserval kasvab aga männi- ja kuusemets. Kesklinnast jookseb läbi ojake, risti üle selle ida-lääne suunas kulgevad tänavad tõusevad Vallimäe jalamil kõrgemale astangule. Asudes teede ristumiskohas, ümberringi viljakad põllumaad ja rahvarohked külad, kujunes Rakverest juba kauges minevikus Lääne-Virumaa majandus- ja kultuurielu keskus.

Ennemuiste tulnud Kalevipoeg sõjast kodu poole, suur kott kulda õlal. Õhtuks jõudnud ta Rakvere linna kohale, kus tol ajal veel linna ega inimesi ei olnud. Ta pannud kullakoti pea alla ja heitnud magama... Rakverest Tõrma pool on Hiidumägi, kus elanud vana pahalane. Ta ajanud oma väikese koera Raki kangemehe peale haukuma. Kalevipoeg tõstnud jala ja äianud sellega väikest kutsikat. Jalahoop käinud koerale pihta ja Raki langenud surnult maha. Sellest siis tulnudki Rakvere nimi, s. o. Raki vere paik.

Nii pajatab rahvasuu. Mida loeme aga Rakvere kaugema mineviku kohta ajaloo-ürikute lehekülgedelt?

Juba XIII aastasaja alguses seisis Lääne-Virumaa keskel, tarva pea kujulisel kõrgendikul vanade eestlaste linnus Tarvanpää. Selle lähedal asusid väikesed 6-adramaalised külakesed Rakavar (Rakvere) ja Rackueuaere (Rägavere). 1220. a. vallutasid Taani raudmehed kogu Põhja-Eesti ning hakkasid peremehetsema ka Tarvanpää ja selle ümbruses. Välismaised peremehed ei julgenud aga elama asuda ei Tõrmasse, Rakavari ega teistesse eesti küla-
desse, küllalt tugev ei olnud nende jaoks ka puulinnus Tarvanpää. Vallutajad tundsid end julgena vaid tugevate kivimüüride vahel. Ja üsna pea hakatigi Tarvanpääle ehitama kilolossi. 1252. a. mai-
niti seda juba kirjalikes dokumentides: loss oli valmis ja siin elasid taani feodaalid oma sõjaliste kaaskondadega.

Õige pea läks taanlastel tugevat kindlust vaja ka kaitseks idast sissetunginud vene vägede vastu. Kui 18. veebruaril 1268. a. toimus Koila jõe ääres vene ja saksa-taani ühendatud vägede vahel „... kohutav taplus, mida isad ega vanaisad ei ole näinud“, põgenesid rüütlid ööpimeduses Rakvere lossimüüride vahele varjule. XIII sajandil hakkas lossi jalamile, praeguse Kalinini tänava kohale kerkima käsitöölaliste-kaupmeeste alevike. Asendi tõttu teede ristumiskohas kasvas alevi majanduslik tähtsus ruttu. Juba 12. juunil 1302. a. andis Taani kuningas Erich Menved alevile linnaõigused. Ajalukku astus uus linn, mida ametlikes dokumen-
tides nimetati Wesenbergiks (tarvas – alamsaksa keeles Wesent). Rahvasuus tunti linna aga ka edaspidi Rakvere (Rakavari) nime all ja sellisena kandus ta läbi sajandite meie päevini.

1346.–1558. a. olid Rakvere peremeesteks saksa ordurüütlid. Loss sai ordufoogti asukohaks. Kuni Liivi sõja lõpu ni valitses siin 22 foogti. Lossi laiendati, selle lõunakülge rajati avar sisehoov, mis ümbritseti tugeva kivimüüri-
ga. Suuri kivihooneid ehitati ka linnas. Uhkemateks neist olid gildituba ja mitmete kodanike elumajad. XV sajandi alguses kerkis Pikale (praegu Kalinini) tänavale linna-
kirik, mis arhitektuurimälestisena seisab seal veel tänapäevalgi. 1502. a. pandi alus frantsiskaani kloostri-
le.

Rahvasuu räägib, et kloostri ja lossimäe vahel, Rüütli (praegu Kreuzwaldi) tänava kohal, asunud linna peasissekäik, nn. Põrgu-
värav. Öösiti jalutanud seal kaks tagedat karu, esikäpad ära raiu-
tud. Need olnud lossi- ja linnavahid, neid kardetud kogu ümbrus-
konnas. Põrguvärav olnud avatud vaid kord päevas, et lasta lossi
talupoegade andamivoore.

Liivi sõda katkestas Rakvere arengu. 1558. a. läks loss Vene vägede valdusse ning seda kindlustati tugevasti. Lossimäe idapoolne nõlv kaevati järsuks, linna kivihooned lammutati ja kividest laoti vallile müür, sellele omakorda tammepakkudest tara. Kui sakslased kümme aastat hiljem tulid Pärnu kandist uuesti Rakvere alla, ei suutnud nad lossi vallutada. Lossi jalamil seisva kindlustamata linna hävitasid nad aga täielikult. Õitsvast linnast jäid järele ahervaremed.

Edasistes võitlustes venelaste, rootslaste ja poolakate vahel käis loss käest kätte ning sai rängalt kannatada. Pärast seda, kui siit 1605. a. lahkusid Poola väed, jäi loss maha purustatuna ning kanti peagi maha sõjaliste kindlustuste nimekirjast. Sellega lõppes Rakvere lossi kui sõjalise tugipunkti ajalugu. Siitpeale seisavad Vallimäel lossivaremed kui kauge mineviku karm sümbol, andes tunnistust veristest ja pikkadest võitlustest Lääne-Viru südames.

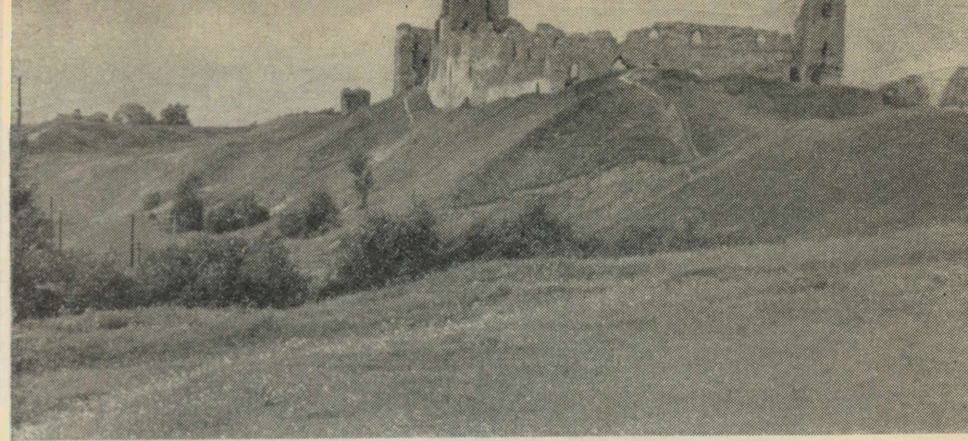
LINN MÖISNIKE VÕIMU ALL

Aastail 1618–1629 kaotas Rakvere talle XIV sajandi algusest peale kuulunud privileegid. Rootsi kuningas Gustav Adolf kinkis linna ja selle lähema ümbruse hollandi aadlikule Reinhold von Brederodele. Rakveret hakkasid valitsema hollandlastest mõisahärrad. Mõisasüda asus otse linna piiri ääres, endise kloostrirundil, seal, kus tänapäeval on teatri- ja kultuurimaja.

Iseseisvuse kaotamine takistas linna arengut enam kui 150 järgneva aasta jooksul. Linlased ei leppinud uue olukorraga. Rakvere sai „kuulsaks“ oma pideva kohtuskäimisega. Protsess mõisaga algas juba 1631. aastal, kui linn esitas Tartu Õuekohtule kaebuse Brederode peale. Hakkajad rakverlased käisid läbi kõik kohtuinstantsid, saatsid palvekirju Tartusse, Tallinnasse, Riiga, Stockholm, tõestasid väsimatult oma põliseid õigusi privileegidele.

Möödusid aastakümned, vaheldusid mõisahärrad, hollandlasest Brederode asemele tulid sakslastest Tiesenhausenid. Linn aga õigusi ei saanud. Tema turjal lasus endiselt mõisa raske rusikas. Ja ometi ei lakanud Rakvere olemast. Ta koguni aegapidi kasvab.

XVII sajandil lokaliseerus linna territoorium Vallimäe ja oja vahelisel alal. Elanikud tegelesid peamiselt käsitöö ja kaubandusega, kaubitseti raua, soola, kaladega jne. Tallinnasse ja Viru

Rakvere lossi varemed

sadamatesse toimetati ümbruskonnast kokkuostetud vilja, lina, kanepit. Kõike seda saadi teha vaid kokkuleppel mõisaga, kusjuures iga käsitöeline pidi maksma 4 ja kaupmees 8–20 riigitaalrit maksu. Linna siseelu oli täiesti korraldamata, kodanikel ei olnud oma vanemat. Ainult siis, kui kõrgematelt võimudelt tuli mõni kiri, kutsus postmeister linnarahva kokku selle teatamiseks. Linnal ei olnud ka oma kohut, kohtunikuks oli mõisnik. Rakveres elas sellal umbes 300 inimest. Nagu näitavad elanike nimekirjad, olid täieõiguslikeks linnakodanikeks peamiselt sakslased, majateenijateks aga eesti soost Liisud, Leenud, Kaied, Tiiud.

1700. a. alanud Põhjasõda katkestas taas Rakvere arengu. Kohe sõja alguses sai Rakverest Rootsi vägede koondamiskoht, linna magasinist (tagavaralaost) moonatagavarade ja sõjavarustuse panipaik. Seepärast on üsna loomulik, et just siia suundusid Vene vägede sõjaretked järgnevatel aastail.

1703. a. 5. septembril jõudis Rakvere alla B. Šeremetjevi väeüksus. Kiiruga taanduvad rootslased ei suutnud siia koondatud tagavarasid ära vedada ja süütasid magazini. Tuli levis kiiresti hoonelt hoonetele ja suur osa linnast põles maha. Lisaks sellele laastas Rakveret sõja-aastail levinud katk. Linn jäi tühjaks.

Pärast Põhjasõja lõppu kulus ligi pool sajandit, enne kui Rakverest kujunes jälle käsitöölise-kaupmeeste linnake. Niipea aga, kui linn elustus, jätkus protsessimine mõisaga. Poolteist aastasada kestnud visa võitlust ja vabaduspüüdu kroonis lõpuks edu.

1783. a. kehtestati Baltimaade uus kubermanguseadus. Eestimaa kubermangus loodi 5 kreisi, neist Kirde-Eestis Rakvere kreis. Rakvere sai kreisilinnaks. See tähendas vabanemist mõisnike ikkest. Linna ajaloos algas uus etapp.

RAKVERE — VABA KREISILINN

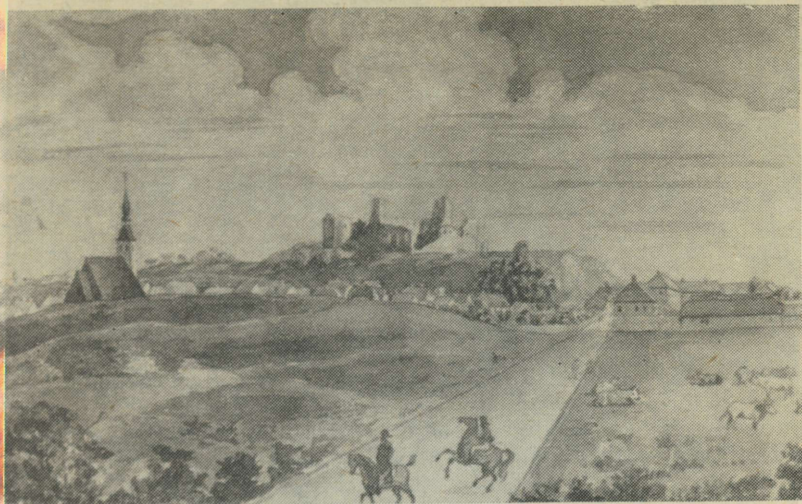
Kui Rakvere sai vabaks kreisilinnaks, oli siin 388 elanikku. 62 krunti paiknesid põhiliselt 5 tänava ääres. Linna tuiksooneks oli Pikk tänav, kus asusid postimaja, apteek, kirik, kõrts ja turuplats. Tänav põhjapoolses otsas (praeguses muuseumihoones) asus linna valitsemisorgan — foogtikohus.

Rakveres oli tollal palju kõrtsi ja seepärast üsna igapäevaseks kaklused ja tülid. Ei suutnud kõrtsmik joobnud mehi ise korrale kutsuda, teatanud ta asjast foogtikohtu käskjalale. Viimane toimetanud korrarikujad kohtumaja arestikambrisse, kus jalamaid määratud karistus, tavaliselt 15—30 kepihoopi. Otsus viidud otsekohe täide ja sellest sündinudki kõnekäänd — äkiline nagu Rakvere kohust!

Alates XVIII sajandi lõpust hakkas Rakvere jõudsasti arenema. Linna tähtsus kasvas eriti halduskeskusena, siin hoogustusid aegade käsitöö ja kaubandus.

Tähtsaks päevaks Rakvere arengus kujunes 7. oktoober 1870. Siis võis vastvalminud Balti raudtee äärde kogunenud linnarahvas näha esimest korda Tallinnast Peterburisse sõitvat rongi. Raudtee oli valmis ja kaks nädalat hiljem algas siin korrapärane liiklus. Rakverest sai raudteepeatas, siia kerkis nägus jaamahoone, seejärel depood. Hea otseühendus Tallinna, Narva ja Peterburiga tõi kaasa Rakvere kaubanduse ja käsitöö järsu tõusu. Sajandi viimastel aastakümnetel kasvas kiiresti linna elanike arv. 1870. aasta rahvaloenduse andmeil elas siin 2664 inimest, sajandi lõpuks oli elanike arv tõusnud 5890-ni. Nii jõudsalt kasvas sel ajal teistest Eesti linnadest vaid Valga. Linnarahva enamiku moodustasid nüüd eestlased. Et aga juhtivatel positsioonidel olid ikka veel sakslased ja et linn oli oma iseloomult väikekodanlik, lokkas siin veel kaua kadaklus. Suur osa elanikest purssis saksa keelt, loeti kohalikku saksakeelset ajalehte „Wesenberger Anzeiger“ ja püüti iga hinna eest sokutada end saksa klubi „Baltischer Hof“ liikmeskonda.

XIX sajandil, eriti selle viimastel aastakümnetel, muutus tunduvalt linna välisilme. 1900. aastal oli Rakveres juba 30 tänavat. Linna peatänavateks hakkasid Pika tänava kõrval kujunema

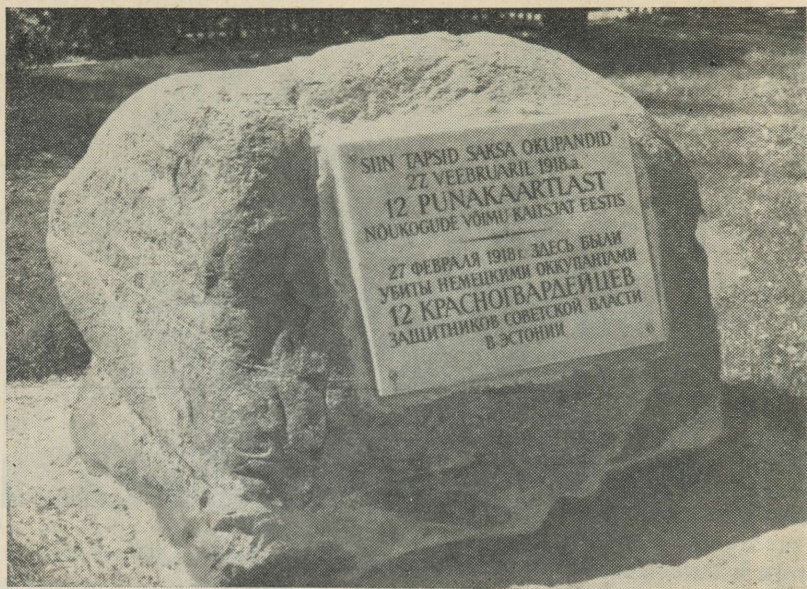
Rakvere XIX saj. alguses

Peterburi (praegune Tallinna) ja Lai (praegune 21. Juuni tänav). Peterburi tänavale oli selleks ajaks üle kolinud postimaja, siia asutati üha enam kauplusi ja käsitöökodasid.

Kuna linna kasvamist ida-lääne suunas takistasid Pagusoo ja mõisale kuuluv Vallimägi, laienes linn peamiselt lõunasse ja põhja. Linna lõunaossa kujunes XIX sajandi jooksul nn. Kondivalu linnaosa.

Kondivalu saanud oma nimetuse sellest, et siinsed teed ja tänavad olnud aastakümneid väga auklikud. Neid konarusi pidi vankril linna sisse sõites hakanud alati kondid valutama. Ei olevat aidanud ka kontide „masseerimine ja määrimine“ kuulsas Kondi (Kondivalu) kõrtsis, mis asus Tartu ja Karja tänava nurgal.

Uue linnaosana tekkis möödunud sajandi viimastel aastakümnetel veel nn. Kukeküla, mis kasvas Kuke kõrtsi (praeguse kino „Lembitu“ krundil) ümber. Selle väljakujunemise otseseks põhjuseks oli raudteepeatuse avamine linnapiirist ligi pool kilomeetrit põhja pool, Rakvere mõisale kuulunud alal. Territooriumile, mis jäi linna ja jaama vahele, ehitati sajandi lõpus hulgaliselt elumaju, rajati käsitöökodasid ja kauplusi, jaama ümber kerkisid

Mälestuskivi Rakvere jaama juures

laod. Tänu soodsale asendile kasvas Kukeküla elanike arv kiiresti, ulatudes sajandi lõpus ligi tuhandeni.

Rakverest ei saanud aga kapitalismi kiirel arenguperioodil XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses siiski nimetamisväärset tööstuskeskust. Siinsetes töökodades valitses põhiliselt käsitsitöö, tööliste arv ulatus harva üle 10. Seepärast ei kujunenud siin ka ühtset revolutsioonilist proletariaati ega tugevat organiseeritud klassivõitlust. Suurte revolutsioonide päevil, nii 1905. a. kui ka 1917. a., oli siin suhteliselt rahulik (vt. lk. 39 ja 42–43).

1918. aasta veebruaris jõudsid Rakveresse saksa okupandid. Juba esimestel päevadel kirjutasid nad linna ajalukku koletu tapatöö. 27. veebruaril toodi Rakvere raudteejaama Sompala lahingus vangilangenud 12 Putilovi tehase ja Narva punakaartlast. Siia aeti kiiruga kokku linlasi ja nende silme all poodi vangid jaama kõrval kasvavate puude otsa. Selle kurva sündmuse paika tähistab 1961. a. peale mälestuskivi.

Kodanliku diktatuuri perioodil oli Rakvere tüüpiline väike ja vaikne provintsilinn. Rahvaarv kõikus siin 8000–10 000 piires. Linna territoorium kasvas peamiselt mõisamaade arvel (Kukeküla, Vallimägi, Tammik, mõisasüda jne.). Linna keskosas laiuvad kirikumaad anti üle linnale. 1920-ndate aastate lõpus hakati endist kiriku heinamaad planeerima ja hoonestama. 1931. a. kerkis siia saksa gümnaasium (praegune polikliinik), 1938. a. sai valmis eesti gümnaasiumi uus, nägus hoone, mille projekti autoriks oli sama kooli vilistlane, tuntud arhitekt Alar Kotli.

1935. aastaks oli Rakveres umbes 100 tänavat ja ligi 1300 maja. Linna majanduselus domineeris sel perioodil väiketööstus. Ainukeseks suuremaks tööstuseks oli „Sakala“ nahavabrik, kus 1920-ndate aastate lõpus töötas ligikaudu 100 töölist. Toodang eksporditi peamiselt Nõukogude Liitu. Vastavalt kokkuleppele pidi vabrik saatma sinna ainult kõrgekvaliteedilist rasket tallanahka. Kui aga naha kvaliteet parkainele mitmesuguste kõrvalainete lisamise tõttu langes, ütles Nõukogude Liit kaubalepingu üles. Siitpeale algas tööstuse allakäik. Vabriku võlad kasvasid, peagi oli ta pankroti lävel. 1930. a. novembris katkestati tööliste palgamaksmine. Sellele vastasid kõik 100 töölist streigiga. Neid ähvardati küll vallandamise, küll politseiga, lõpuks oldi sunnitud tööliste nõudmised rahuldama: neile maksti palk välja nii varasema tööaja kui ka streigipäevade eest. Tööliised võitsid. „Sakala“ nahavabrik aga sulges pärast seda uksed.

Samasugune saatus tabas veel paljusid teisigi Rakvere ettevõteteid ning töökodasid. Aasta-aastalt enamik neist pankrotistus ja liitus mõne teise ettevõttega või suri päris välja. Linna suurematest tööstusettevõtetest jäid püsima villa-, ärklise- ja nahavabrikud. 1938. a. alustas tööd piiritusepuhastustehas, kus puhastati ööpäevas kuni 7500 liitrit piiritust. Lisaks eespool nimetatule töötasid veel jahuveskid, ühispiimatalitus, tapamaja, vorsti- ja pagaritööstused. Seega oli tööstus täielikult allutatud ümbruskonna majanduse põhisuunale, tegeldes kartuli ja loomakasvatussaaduste töötlemisega.

Suure Isamaasõja päevil sai Rakvere raskesti kannatada. Ligi veerand linnast hävis. Kukeküla linnaosas jäid alles vaid üksikud majad, ahervaremeis seisis Lai tänav, purustatud oli terve rida hooneid Posti, Tallinna, Tööstuse (praegune Barbaruse) ja teistes tänavates.

Taastamistööd alustati kohe pärast linna vabastamist 21. septembril 1944. Koristati rusud, ehitati uusi hooneid. Eialgu kasvas linn peamiselt individuaalehituste arvel, kuid peagi hakati Rakveresse ehitama ka suuri moodsaid kommunaalelamuid. Kümme-kond neist on neljakorruselised. Praegu on linnas umbes 120 tänavat ja enam kui 1800 maja. Elanike arv ulatub ligemale 16 tuhandeni.

Rakvere on põhiliselt aedlinn. Enamik tänavaid upub suviti roheline. Vanad kastanid palistavad Gagarini puisteed, korrapäraselt pügatud pärnapuukuplite allée viib turuplatsilt I lasteaia suunas. Uued puuderead on istutatud mitmete kesklinna tänavate äärde. Kaunid on saja-aastased kased Tartu tänava lõunaotsas.

Nimetatud kaseallee istutati sajand tagasi linnasakste silmarõõmuks. Linna- ja maksuvalitsuse sekretär Göök rajas Tartu tänava lõppu Palermo trahteri, millest peagi kujunes linna nooblim pidutsemiskoht. Eriti läksid meele „Palermo suvepeod“. Et sakstel oleks ilusam sinna sõita, istufaski trahteri hilisem omanik, jõukas kaupmees Pervoi Tartu tänava äärde enam kui poole kilomeetri ulatuses kased.

Linna kaunistavad üle 10 haljasala ja mitu parki. Vallimäest lõuna pool kohab iidne tammik (vt. lk. 19). Varjulised tammelleed ja varakevadest hilissügiseni kostev linnulaul meelitavad sinna alati hulgaliselt jalutajaid.

Nii on see tänapäeval. Aastasadu kuulus aga tammik mõisale ja oli linnarahvale suletud. 1851. aastast on säilinud foogtikohtu poolt parun Rennenkampfile antud tunnistus, milles tõendatakse, et Rakvere kodanikel puudub õigus tammikus jalutamiseks. Samuti ei võinud linlased viibida karjamaana kasutatud Vallimäel. 1844. a. seal korraldatud jaanipeo eest kaebas mõisnik linna kohtusse. Protsessiiti 15 aastat. Lõpuks lubati senati ukaasiga linlastel Vallimäel pidutseda, kuid ainult kord aastas — jaanilaupäeval.

Juba enam kui 40 aastat on rakverlaste päralt endine mõisapark, mis asub praeguse teatri- ja kultuurimaja taga. Oma kõlakoja, tenniseväljakute, laste mänguplatside, tiikide ja põlispuudega on

Uusi elumaju Lennuki tänavas

see nüüd linnarahva armastatumaks vaba aja veetmise paigaks.

Rakvere muutub aasta-aastalt kaunimaks. Juba praegu viiakse ellu linna uut generaalplaani, mille järgi lähemal aastail kerkib terve rida uusi, 4–5-korruselisi maju Koidula tänava ja Gagarini puiestee äärde, raudteejaama lähiste ja mujale. Rägavere–Tuleviku tänava nurgale ehitatakse 6-korruseline veetorn-elamu, endisele laadaplatsile aga suur ja ajakohane võõrastemaja. Tulevikus saab Rakvere ka uue raudtee- ja autobussijaama, mis rajatakse praeguse raudteejaama kohale ja mille ehitamiseks kasutatakse peamiselt klaasi, betooni, alumiiniumi. Edaspidi kuivendatakse sajandeid Rakvere laiendamist takistanud Pagusoo ja sinna rajatakse uus linnaosa. Siis saab linn hakata kasvama ka laiuti, ida suunas.

Rakveres on viimase 20 aasta jooksul tunduvalt tõusnud tööstuse erikaal. Endisaegsete pisitööstuste asemel on siin nüüd rida suuri, vabariikliku tähtsusega ettevõtteid, mitmeid neist tuntakse teisteski liiduvabariikides.

Rakvere Kaubandusliku Inventari Tehas sai alguse 1945. aastal, kui rajati ETKVL Rakvere Tööstuskombinaat. Aastatega on väikesest, laialipillatud tsehhide ja tsehhikeste ning 73 töötajaga ettevõttest kasvanud kindla profiiliga moodne tehas. Siin on kõik tänapäevane ja kaunis. Tsehhides valitseb kord ja puhtus, silma rõõmustavad ajakohane sisustus ja tootmishoonete korrastatud ümbrus.

Suurimaks ja ühtlasi põhitsehhiks on kaupluste sisustuse tsehh, mis annab üle poole kogu tehase toodangust. Kaupluste sisustust saadetakse siit kõikjale üle kogu Nõukogude Liidu. Rakvere moodsate vitriinidega on sisustatud paljud kauplused Gruusias, Tselinnõi kraisis, Murmanskis, Arhangelskis, isegi kaugel Sahhalinil ja Kamtšatkas.

Külmutusseadmete tsehhis toodetakse igal aastal enam kui 1000 külmutusletti ja -kappi.

ETKVL Rakvere Kaubandusliku Inventari Tehas on juba 1962. a. peale vabariigi parim tarbijate kooperatsiooni ettevõtte ja talle kuulub pidevalt üleliiduline rändpunalipp.

Rakveres asub suur, kogu Kirde-Eestit haarav metsakombinaat. Selle eelkäija, Rakvere Metsatööstuskeskus, tegeles peamiselt metsavarumisega. Praegusele kombinaadile alluvad aga selle kõrval veel mitmed tööstusettevõtted, nagu Vassivere puidutööstus, Tamsalu Immutus- ja Avinurme Tünnitehas. Suurimateks tsehhideks on endiselt metsavarumisega tegelevad Tudu ja Jõhvi metsapunktid.

Rakvere Metsakombinaadis rakendatakse uut tehnikat julgelt ja operatiivselt. Pääegu kogu metsavarumistöö on mehhaniseeritud. Juba aastaid ei tunta Virumaa metsades puude langetamisel saagi ja kirvest, väljaveol hobust. Neid asendavad bensiinimootorsaag „Družba“ ja võimsad kokkuveotraktorid TDT-40. Rakvere Metsakombinaat annab aastas tarbijaile enam kui 200 000 tm puitu, seega on ta vabariigi suurim metsavaruja.

Rakvere saadab kaubandusvõrku mitmesuguseid tekstiilitooteid – RTKL Rakvere Tööstuskombinaadi moodsaid vaipu, kardinaid, linikuid ja servjettide komplekte, samuti õmblusvabrik „Virulane“

toodetud naiste villaseid mantleid. Igal aastal saadetakse siit tarbijatele kuni 30 000 kevad-sügis- ja talvemantlit.

Rakveres on mitu toiduainete tööstuse ettevõtet. Linna ja selle ümbruskonda varustab leivaga Rakvere Leivakombinaat. Endine kalakombinaat töötab nüüd Toila Kalakonservikombinaadi tsehina, andes aastas enam kui 2 miljonit tingkarpi mitmesuguseid konserve, peale selle veel soola- ja võrtsikala. Kohaliku Piimaühistu meierei sai aluseks praegusele Rakvere Piimakombinaadile, mille kesktööstusest läheb iga päev kauplustesse 5 tonni piima, ligi tonn võid, pool tonni koort jne. Väikesest, 1910. a. rajatud o/ü „Viru“ tärklisevabrikust on tänapäeval saanud Tärklise ja Siirupi Kombinaat, millele peale Rakvere alluvad veel Pärnu, Painküla ja Tarvastu tärklisetehtased ning Kadrina siirupitehas. Ainuüksi Rakvere tehas toodab aastas 1000 tonni tärklist. Rakvere Lihakombinaadi uued, võimsad külmhooned mahutavad kuni 1200 tonni liha ja lihatooteid. Rakvere Piiritusetehases alustati juba kümme aastat tagasi süsihappegaasi tootmist. 1963. a. lõpul lasti välja esimesed plokid uut toodangut – kuivjääd. Siit saavad loomakasvatajad ka valgurikast loomasööta – söödapärmi, mida toodetakse aastas enam kui 6000 tonni.

KOOLIDEST ENNE JA NÜÜD

Rakveres oli juba saja aasta eest rohkesti koole. Üksnes Pikal tänaval ulatus nende arv siis kümne lähedale. 1797. a. peale töötas siin elementaarkool, 1805. a. pandi alus kreiskoolile. Elementaarkoolis anti lastele algõpetust, kreiskooli pääses, kel aega ja raha jätkus, pärast elementaarkooli lõpetamist. Mõlemas koolis õppis nii linnakodanike kui ka ümberkaudsete talupoegade lapsi. Vaesemad piirdusid enamasti algharidusega, jõukamad jätkasid õppimist kreiskoolis.

„Ei või ütelda,“ meenutavad endised koolipoisid, „et vahekorrad mõlema kooli vahel oleksid olnud kõige paremad. Kreiskooli poisid vaatasid elementaarkooli poistele ülevalt alla ja kutsusid neid „klimpideks“, viimased jälle olid leidnud oma kõrkiidele kolleegidele tabava hüüdnime „kalkunid“. Kord mõelnud „klimbid“ „kalkunite“ õrritamiseks välja sellise viisi — oma mütsidesse ömmelnud nad punased voodrid. „Kalkunite“ tervitamisel haaranud nüüd kõik viisakalt mütsid peast ja pööranud suure kaarega sisemise poole ette. Punast värvi ju kalkun ei kannata!“

Elementaarkooli kutsuti kogu XIX sajandi vältel kooli asutaja, kohaliku köstri Heinrich Johann Gööri järgi „Gööri kooliks“. Kool

oli 1-klassiline. Koolipoisid istusid pikkade laudade taga, igas lauas oma priimus. Esimese laua priimus oli kogu kooli priimuseks. Kõige nõrgem õpilane istus viimase pingi viimasel kohal. Elementaarkooli hoone seisab praegugi ümberehitatult Kalinini t. nr. 29, kool ise jätkab eksisteerimist Rakvere I 8-kl. koolina. 2-klassiline kreiskool asus samas üle tänava (praegu maja nr. 40). 1886. a. muudeti see vene õppekeelega linnakooliks „karatskoiks“. Käesoleva sajandi alguses õppis siin kuni 200 poissi. Neist kõigist pidid kasvama truualamlikud Vene tsaaririigi kodanikud. Kooli ruumides oli eesti keeles kõnelemine rangelt keelatud. Ometi võtsid vanemate klasside poisid nii mõnigi kord õpetajaid vastu võimsa eesti lauluga.

Keskhariduse algus Rakveres ulatub 1912. aastasse, kui linna poeglaste gümnaasium võttis vastu esimesed 100 õpilast. Viis aastat hiljem rajati naisgümnaasium ja 1931. a. need ühinesid. Rakvere gümnaasiumides omandas keskhariduse või õppis lühemat aega terve rida meie väljapaistvaid inimesi – Hando Mugašo, Evald Tammlaan, Romulus Tiitus, Richard Uutma, Richard Sagrits, Alma Tomingas, Karl Orviku, Osvald Tooming, Kersti Merilaas ja paljud teised. Gümnaasiumi järeltulija, Rakvere I Keskkool, on praegu rajooni suurimaks kooliks. Siin õpib ligi 1000 õpilast. Suures ja kuulsa minevikuga keskkoolis käivad kogemusi omandamas paljud rajooni õpetajad.

20 aastat töötas Rakveres Õpetajate Seminar. Et siin sai õppida kroonu kulul, oli enamik seminariste pärit vaesematest perekondadest. Seepärast oli üsnagi loomulik, et just nende seas levisid kõige kiiremini revolutsioonilised meeleolud. 1930.–1932. a. tegutses seminaristide juhtimisel linna õpilaste pörandaalune grupp. Noored uurisid üheskoos marksistlikku kirjandust, arutasid päeva-probleeme, vaidlesid. Rühmituse hingeks ja eestvedajaks oli seminari III klassi õpilane Villem Soo (vt. lk. 46). Peagi sai aga politsei rühmituse jälile. Villem Soo heideti seminarist välja, ühisgümnaasiumist oli sunnitud lahkuma Osvald Tooming ja tütarlaste kommertsgümnaasiumist Jevgenia Moorberg (Kersti Merilaas). Varsti pärast seda, 1932. a. kevadel, seminar suleti. Uuesti alustas kool tööd 1945. a. Rakvere Pedagoogilise Kooli nime all. 12 aasta jooksul omandas siin algklasside õpetaja ja vanempioneerijuhi eriala ligi 1300 noort.

Samal ajal ehitati endise seminari ruumid osaliselt ümber, rajati suur õppe-katseaed, staadion ja mänguväljakud. Kogu see tugev õppemajanduslik baas anti 1956. a. üle vabariigi esimesele inter-

naatkoolile. Asend oli internaatkooli jaoks igati soodne: hooned asusid linna serval ilusa männimetsa ääres, ümbruses laiuv vaba maa võimaldas kooli territooriumi laiendada. Ehitatigi juurde internaadihoone, töökojad, katlamaja, tehti lisaehitusi peakorpusele ja kasvuhoonetele.

Rakvere Internaatkoolis on kõrge õppetase. Õppeedukuse protsent ei ole viimastel aastatel langenud alla 95. Tore on tutvuda internaatkooli eluga. Kõik on siin puhas ja nägus: heledad klassiruumid, avarad moodsad töötoad, puhtusest lausa säravad magamistoad. Kõikjal kunstiteoseid ja lilli.

Juba esimesel sõjajärgsel kevadel avas ukseid Rakvere Laste Muusikakool. Selle organiseerijaks ja esimeseks direktoriks ligi 20 tegevusaasta vältel oli tuntud muusikapedagoog ja koorijuht, Eesti NSV teeneline õpetaja, Lenini ordeni kandja Jaan Pakk. Igal aastal õpib muusikakoolis klaveri, keelpillide, akordioni-bajaani ja puhkpillide erialal enam kui 200 last. Iga-aastaselt kooli aastapäevakontserdil esineb õpilaste sümfooniaorkester. Siin on muusikalise algariduse saanud tuntud muusikamehed Arvo Pärt, Ants Sõber, Hans Hindpere jt.

KOORILAULUST JA TEATRIELUST

Rakverest sai ümbruskonna kultuurielu keskus alates möödunud sajandi kolmandast veerandist, mil siin hoogustus rahvuslik liikumine. Linnas alustasid tegevust eesti seltsid, Aleksandrikooli abikomitee, kohalikus Kuusi trükikojas anti välja eestikeelset kirjandust ja ajakirjandust.

Esimese eesti seltsina rajati Rakveres 1876. a. Viru Eesti Selts „Kalevipoeg“. Seltsil oli eesti õppekeelega kool. Alates 1880. a. andis ta välja ajalehte „Valgus“. Seltsimajas (Karja t. 13) käidi koos vestlus- ja peoõhtutel.

Tänu „Kalevipoja“ ja hiljem ka muusikaseltsi „Õöpik“ aktiivsele tegevusele hakkas Rakveres möödunud sajandi viimastel aastakümnetel hoogu võtma kohalik muusikaelu. Seni siin muusikaelu korraldavat keskust ei olnud, linnasaksad aga rahuldusid rändmuusikute ning Tallinna ja Tartu külalisesinejate haruharvade esinemistega.

1881. a. 22. oktoobril tulid „Kalevipoja“ seltsimajja esmakordselt kokku linna laulumehed, toimus meeskoori esimene harjutus. Samal ajal sai jalad alla „Õöpiku“ seltsi pasunakoor populaarse „pillipapa“ Paul Bergmanni juhatusel. Siitpeale muutus pidu-

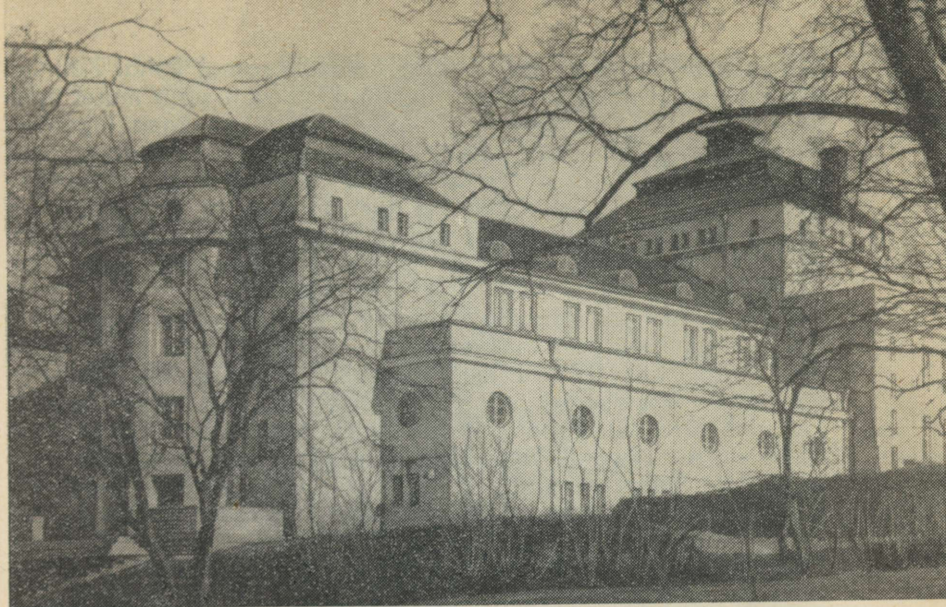
õhtutel traditsiooniks, et „mängis muusika ja lauldi mõned rahvalaulud meestekooris“. („Valgus“ 9. X 1882.)

Meeste laul valitses Rakveres tervelt veerand aastasada. Alles 1908. a. löid sekka naised. Tegevust alustas kohaliku haridusseltsi segakoor. Koorijuht Ernst Rosenberg-Raatma taktikepi all sai koorist peagi Virumaa suurim ja parim laulukollektiiv, kes oli ühtlasi kõikide laulupäevade organiseerijaks. Tuudur Vettiku kirjutatud motoga „Kõla võimsasti, Viru viisi!“ alustas nn. Raatma koor igal aastal kümneid esinemisi nii Rakveres kui kaugemal. Tänapäeval jätkab Raatma koori kuulsaid traditsioone rajooni kultuurimaja segakoor. Samal ajal andis see suur ja tubli koor aluse veel kahele uuele kollektiivile. Osa kooriliikmete baasil moodustati 1949. a. ETKVL Tööstuskombinaadi a/ü. klubi meeskoor ja paar aastat hiljem kultuurimaja naiskoor. Vanade, kogemustega lauljate ümber on aasta-aastalt koondunud noori ja praegu laulab igas kooris 70 laulja ümber.

Rakverlased on alati armastanud teatrit. Näitemängu tehti siin juba 1882. aastal: 28. septembril etendas „Kalevipoja“ seltsi näitetrupp Juhan Kunderi „Mulgi mõistuse ja tartlase tarkuse“. Rakverest on võrsunud mitmed meie vabariigi tuntud näitlejad: siin alustas oma näitlejateed Hilda Gleser, siinsetel seltsilavadel esines aastaid Alfred Rebane. Lavastamas ja lavakunsti õpetamas käisid Karl Jungholz, Ants Lauter, Felix Moor ja teised.

Kuni 1940. aastani oli aga sinne teatrielu killustatud. Näitetrupid tegutsesid mitmete seltside juures, kusjuures kõige edukam oli kohaliku Näitlejate Ringi töö. Etendusi anti seltsimajades, lavastajaiks olid enamasti isetegevuslased ise. Peagi oli selge, et näitekunsthuviliste edaspidiseks tööks on vaja kindlat, asjatundlikku näitejuhti ja ajakohaseid ruume. Rahvamaja ja Hariduse Seltsi ning Jakob Liivi aktiivsel eestvedamisel kerkiski rakverlaste ühise ettevõttega 1929.–1940. a. endisele mõisakrundile uus, ilus teatrimaja. Et uues teatrimajas oleks ka tõeline teater, ühinesid 1939. a. kohalik Rahvamaja ja Hariduse Selts ning Näitlejate Ring. Ja kui 1. septembril 1940 tuli siia esimeseks palgaliseks näitejuhiks Jullo Talpsepp ning 3. novembril nägi tema lavastuses rambivalgust A. H. Tammsaare „Põrgupõhja uus vanapagan“, oli lõpuks Rakvere Teater sündinud.

Nüüd on teater tegutsenud juba 25 aastat. Ta on üle elanud nii tõusu- kui ka mõõnaperioode. Kokku on nende aastate jooksul lavastatud ligi 200 näidendit. Etendusi antakse igal aastal 300–400 ümber, neist enamus paljudes vabariigi kultuuri- ja

Rakvere teater

rahvamajades, kolhoosi- ja sovhoosiklubides. Igal aastal vaatab Rakvere Teatri etendusi keskmiselt kaheksakümmend tuhat inimest.

KUULSATE INIMESTE JÄLGEDES

Rakveres on oma eluteed alustanud, õppinud või töötanud paljud meie maa tuntud kultuuritegelased. Kõige enam leiab siin kirjameeste ja kunstnike jälgi.

Valgustaja-demokraat, folklorist ja keeleteadlane FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN. Rakveresse tuli ta 1809. aastal, kus õppis algul elementaar-, hiljem kreiskoolis. Kreiskoolis oli tema vene keele õpetajaks Johann Sommer (Suve Jaan), keda meie vanem põlvkond tunneb hästi teoste „Vene süda ja vene hing“ ning „Luige Laos“ autorina. Vene keele parema omandamise eesmärgil õpetas Sommer poistele mängu ja näidendeid.

Faehlmann kui teadmistejanuline nooruk armastas juba Rakvere päevil palju lugeda. Korteris oli ta kreiskooli kõrval asunud par-

kalmeister Rohleteri majas (praegu asub samal kohal Kalinini tänavas maja nr. 38). Meister tundnud pidevalt suurt muret oma kostilise tervise pärast, kuna see õhtuti väga kaua lugenud. Faehlmann polnud aga ainult kuiv teadmiste omandaja, vaid võttis aktiivselt osa ka õpilaste jalutuskäikudest ja mängudest Vallimäel ning Tammikus. Suurt huvi tundnud ta ka käsitöölise elu vastu. Peremehe viljapuuaias olnud ta aga meistriale tubliks abiliseks ning õppinud siin ära puude pookimise ning muud aiatööd.

1814. a. lahkus Faehlmann Rakverest, et Tartus edasi õppida. Juba järgmisel aastal hakkas siin kooliteed tallama FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD. Pärast kaheaastast õppimist elementaarkoolis jätkas ta õpinguid kreiskoolis. Siit alates esineb dokumentides ka juba perekonnanimi Kreutzwald. Samal ajal lahkusid Kreutzwaldi vanemad Kaarli mõisast ja läksid Rakvere külje alla Rägavere Arusse, kus isa oli ühe aasta kõrtsmikuks. 1818. a. lahkuti Virumaalt ja Kreutzwaldi koolitee jätkus Tallinnas.

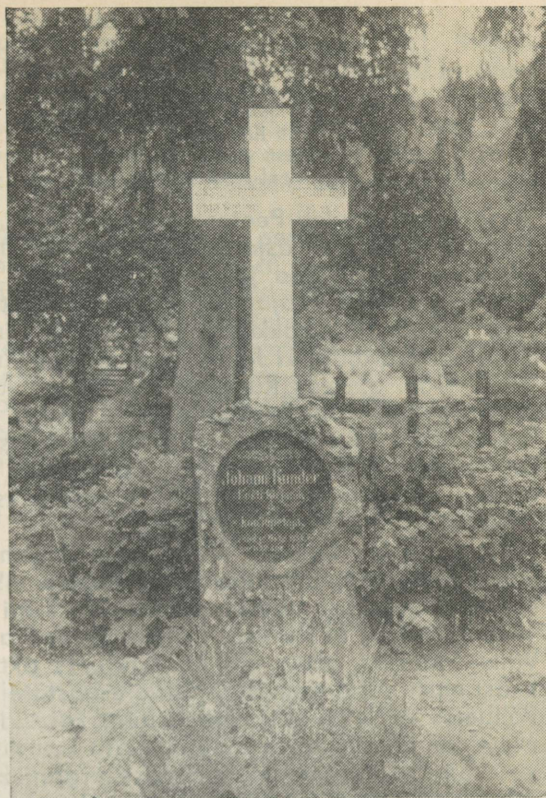
Kreutzwaldil oli Rakverega ka hiljem kokkupuuteid. 1832. a. mattis ta siinsele linnakalmistule oma isa. 1879. a. on ta „käinud Jõe-peres oma sünnikohta jumalaga jätmas ja tulnud ka läbi Virumaa pealinna Rakvere, peatudes Kalevipoja seltsi koolis“ (Jakob Liiv „Elu ja mälestusi“, lk. 56).

1937. a. püstitati Laulisa mälestuseks Rakvere Vallimäe jalamile kunstnik A. Elleri kavandatud monument.

Sajandi teine pool tõi Rakveresse kirjaniku ja koolimehe JUHAN KUNDERI. Töötanud pärast seminari lõpetamist ühe aasta Tartus, tuli Kunder 1876. a. noore energilise koolmeistrina Rakvere elementaarkooli juhatajaks ja õpetajaks. Rakveres kirjutas ta suurema osa oma ilukirjanduslikest ja populaarteaduslikest töödest. 1878. a. peale andis ta tunde ka kreiskoolis.

Samal aastal abiellus Kunder linna seltskondlikku „koorekihti“ kuuluva Theophilie Freibergiga, kelle kaasavaraks oli ilmselt ka linnaserval asuv ühekorruline puumaja (praegu Kunderi t. 7), mis siitpeale sai kirjaniku koduks. Töötades kahes koolis ja tehes loomingulist tööd, oli Kunder väga koormatud, kuid ta ei jäänud kõrvale kohalike seltskondlike ülesannete täitmisest. Ta oli linnavolikogu liige ja Rakvere Vabatahtliku Tulekustutajate Seltsi abiesimees. Kunder organiseeris Rakveres esimese laenuraamatukogu ja muretses sellele raamatuid.

1886. a. lahkus Kunder Rakverest, et edasi õppida Venemaa üli-

koolides. Kaks aastat hiljem murdis raske haigus tööka koolimehe elu. Ta põrm toodi kodulinna ja maeti linnakalmistule. 1938. a. püstitati Kunderile Rakveres Kunderi tänava algusesse mälestussammas (skulptor R. Haavamägi).

Rakvere linnast on võrsunud luuletaja PEETER JAKOBSON. „Jõulukuu 15. päeval 1854 Rakvere linnas Virumaal sündinud, kasvasin ma oma vanemate juures ülesse.“ Nii kirjutab Peeter Jakobson oma eluloos. Seni pole täpselt teada, kus asus luuletaja sünnimaja, kuid oma luuletuses „Kallis koht“ ütleb ta:

„Kui linnast välja ida pool'
Sa lähed sammudes...
Siis rida hooneid paistab seal.
Ja mets ja haljas maa,
Ei seda paika ilma peal
Ma iial unusta.
Sest vanemate onnike
Veel seisab selles reas.“

10-aastaselt saadeti Peeter vene kõstrikooli, sealt on aga poisike üsna varsti pandud äsja avatud vaestekooli. Neis koolides õppis Jakobson pisut saksa ja vene keelt ning kolme aastaga tema koolitee piirduski. Majandusliku kitsikuse tõttu tuli õppimine lõpetada ja noormees hakkas kingseppmeistri juures ametit õppima. Palju aastaid töötaski Jakobson Rakveres kingsepana.

1913.–1938. a. elas Rakveres luuletaja, juttude ja näidendite autor JAKOB LIIV. Esialgu elas ta Karja t. 2, kuid viis aastat hiljem asus oma majja Viru t. 19, mille ostis Küti mõisaomanikult parun Stackelbergilt ja mis seisab seal praegugi. Viru tänava väike majake jäi Liivi eluasemeks tema töörohke elu lõpuni.

1919. a. oli Liiv Rakvere linnapeaks. Hiljem katsetas ta liimivabriku rajamisega, mis aga ebaõnnestus. 1921. aasta tegi juba eakast kirjanikust uuesti koolmeistri. Kuni pensionile minekuni 1926. a. töötas ta Rakvere I algkoolis õpetajana. Nii nagu varem Väike-Maarjas, võttis Liiv ka Rakveres aktiivselt osa seltskondlikust elust. Juba esimestel Rakvere-aastatel oli ta Rakvere-Jakobi Põllumeeste Seltsi abiesimees, aitas korraldada näitusi ja õpetas näitemängu. Liiv võttis aktiivselt osa kohaliku haridusseltsi tegevusest ja oli teatrimaja ehitamise organisator.

1938. a. 17. jaanuaril lõpetas surm väsimatu töömehe elu. Rahvarohke oli tema viimne teekond Rakvere linnakalmistule. Liivi kalmu tähistab kunstnik A. Vommi loodud mälestusmärk.

Viis aastat oli Rakvere elu- ja töökohaks proletaarsele kirjanikule OTTO MÜNTHERILE. 1919.–1924. a. töötas ta Rakvere Linna Tähtlaste Gümnaasiumis loodusloo õpetajana. Tema korter oli Aleksandri tänava majas nr. 27 (praegu Lauristini 51-a).

Rakveres on õppinud ja õpetanud tuntud realistlike lastejuttude autor JÜRI PARIJÕGI. 1905.–1909. a. käis ta Rakvere linnakoolis, seejärel tegi samas läbi aastased pedagoogilised kursused. 1920.–1929. a. oli Parijõgi Rakveres õpetajaks, esialgu linna I algkoolis, seejärel õpetajate seminaris ja seminari harjutuskoolis.

Rakveres õppis ja alustas oma ajakirjanikuteed EVALD STEIN-TAMMLAAN. Rakvere Poeglaste Gümnaasiumis paistnud ta silma küll ka hea kirjandikirjutajana ja värsiloojana, kuid eriti armastatud alaks olnud joonistamine. Küllap see viimane oligi, mis sidus kahte ühes pingis istuvat andekat noorukit Evald Tammlaant ja Hando Mugastot. Esialgu oli mõlema eesmärgiks kunsti-kool.

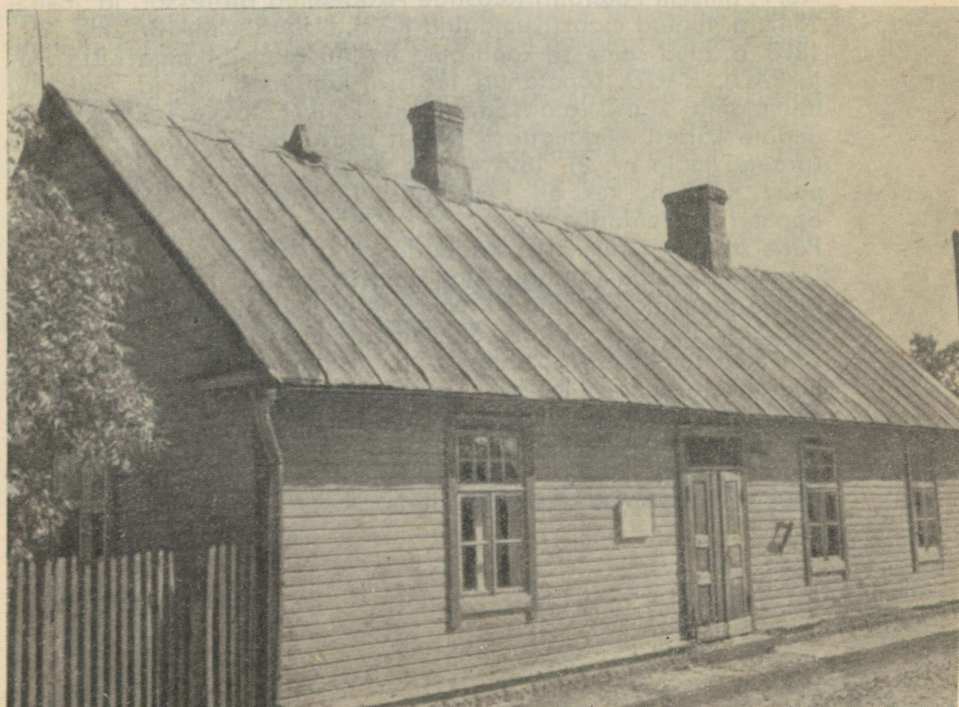
Noore Tammlaane elukohaks oli 1923. a. peale Rakvere külje all asuv Ussimäe talu, mis on praegugi täiesti korras.

Rakvere oli ka Evald Tammlaane esimeseks töökohaks. „Virulase“ toimetuses alustas ta 1929. a. ajakirjanikuteed. Tema huvitavad ja elulähedased kirjutused meeldisid nii kohalikele lugejale kui ka pealinlastele. Peagi tehti talle ettepanek asuda tööle Tallinna.

Mitmed paigad on Rakveres seotud ERNI KRUSTENI elu ja tegevusega. Samas Ussimäe talus, millest oli juttu Tammlaane puhul, elas ja töötas ta aednikuna 1932.–1933. a. Siinsete muljete põhjal on kirjutatud „Lonkur lell“ ja „Õnne suurus“.

1945. a. pani Krusten aednikuameti maha ja temast sai vabakut-

Jakob Liivi maja Viru tn. 19

seline kirjanik. Enam kui 10 aastat elas ta Kastani (praegune Gagarini) puistee majas nr. 17. Suurt loodusesõpra võis tihti kohata jalutamas Rakvere tammiku põlispuude all. 1956. a. lahkus Krusten Rakverest oma praegusse elukohta Tallinna.

Pika tänava nurgal (praegu Kalinini t. 1) asuvas vanas kivimajas nägi 25. juunil 1919 esmakordselt maailmavalgust RALF PARVE. Siin väikelinnas veetis tulevane luuletaja oma esimesed kaheksa eluaastat. Rakvere Linna II algkoolis alustas ta 1927. a. ka kooliteed.

1941. a. tõi Rakvere gümnaasiumisse Kohtla-Järve töölisperekonnast võrsunud ning varem Jõhvi keskkoolis õppinud nooruki VILLEM GROSSI. Mälestused sellest koolitalvest kajastuvad tema teoses „Tiivasirutus“.

Rakveres sündis, kasvas ja õppis kirjanik RAIMOND KAUGVER. Keskhariõppimise omandas siin luuletaja TÖNIS LEHTMETS. Sõjajärgseil aastail elas ja töötas Rakveres luuletaja HARALD SUISLEPP.

Meie maa kunstnike kõige vanemat põlvkonda esindab tuntud portretist AUGUST GEORG WILHELM PEZOLD, kes sündis Rakvere kreisiarsti pojana 1794. a. 60-ndal eluaastal sai temast Peterburi Kunstide Akadeemia akadeemik.

Rakvere kreiskoolis õppisid 1815.–1816. a. KARL TIMOLEON NEFF, hilisem Peterburi Kunstide Akadeemia professor, ja 1844.–1847. a. tuntud maastikumaalija KARL LUDVIG MAIBACH.

1878. a. tulid samasse kooli oma haridusteed jätkama KRISTJAN ja PAUL RAUD. Lõpetanud 1881. a. kreiskooli, läksid nad end täiendama kunsti alal. Ema aga kolis Rakveresse, kus üüris endale korteri südalinna eemal asuva Karja tänava algusse (praegu maja nr. 2). 1897. aasta kevade ja suve veetis siin ka poeg Kristjan, kes oli Peterburist lahkunud ja siirdus edasi õppima Düsseldorfis.

Päris sajandi lõpus asus Raudade kodu samas Kondivalu linna-jaos Vaestemaja (praegu Aia) tänavas. Seegi, jõuka kaupmehe Metza puumaja on olnud Kristjan Raua lühemaajaliseks peatuspaigaks. 1903. a., pärast Saksamaalt tagasisaabumist, elas ta siin ema hoolitsuse all mitu kuud. Esialgu mõjus väikelinn oma lillerohkete aedade ja vaikusega kosutavalt raskete välismaareiside järel. Varsti tundis teotahteline kunstnik aga vajadust tõsise töö järele. 1904. a. kevadel kolis ta Tartusse.

1910. a. suvel peatus Rakveres ema juures ka Paul Raud, kes asus Tallinna sama aasta oktoobris.

Ed. Vilde t. 3-a on väike puumajake, mis jääb peaaegu nähtamatuks ümbritsevate majade tagahoovil. Siin, vooimehe perekonnas sündis 18. jaanuaril 1907. a. HANDO MUGASTO (Heinrich Munström), kes väga lühikese, kuid töörohke eluga suutis meie kujutavat kunsti rikastada kaunite lehekülgedega.

Õppimist alustas ta Rakvere Haridusseltsi koolis ja lõpetas selle, siis juba linna II algkooli, 1921. a. (praegune II 8-kl. kool Tartu tänavas). Õpetaja Olga Raudsepp oli muretsenud kooli paremate joonistajate jaoks maalimistarbeid ja eraldanud ühe väikese toa, kus käidi pühapäeviti tema juhendamisel maalimist õppimas. Nii valminud ka tulevase graafiku esimene õlimaal.

Rakvere tänavail alustas Hando Mugasto ajalehepoisina raha teenimist, suviti andsid talle teenistust ümberkaudsed turbarabad. Õpihümulisel noorukil oli raha hädasti vaja. Pärast algkooli lõpetamist jätkusid õpingud Rakvere Poeglaste Gümnaasiumis. 1924. a. sõitis Mugasto Tartusse, et pühenduda kunstiõppimisele „Pallases“.

Rakvere Poeglaste Gümnaasiumist läks „Pallasesse“ 1927. a. ka tuntud maastikumaalija RICHARD UUTMA. Tema suunajaks olid Rakveres joonistusõpetajad-kunstnikud Anatol Sivadi (Sivard) ja Gustav Mootse.

Meie tuntud karikaturist ja humorist ROMULUS TIITUS sündis 5. jaanuaril 1906. a. Rakvere linnas töölis perekonnas. Sünnimaja asub praegugi Tallinna tänavas nr. 48. Noore Tiituse haridustee viis läbi mitmete Rakvere koolide. Siinses poeglaste gümnaasiumis (1918.–1924. a.) oli tema joonistusõpetajaks Gustav Mootse. 1926. a. sügisel astus Rakvere Poeglaste Gümnaasiumi RICHARD SAGRITS. Temagi joonistusõpetajaks oli Anatol Sivadi. Peale selle käis noor Sagrits veel kohaliku kunstniku Arnold Vihvelini juures kodus maalimist õppimas. Kunst haaras üha enam. Oma korteriperemehe ajakirjanik Pinkovski ergutusel jõudis ta lõpuks 1929. a. niikaugale, et lahkus gümnaasiumist ja läks Tallinna Kunstikooli, sealt juba hiljem Tartu „Pallasesse“.

Paremas meheas manalasse varisenud maalikunstnik-portretist ROMAN TREUMANN alustas oma eluteed 21. novembril 1910. a. Rakvere fotograafi perekonnas. Tema sünnimaja on Tallinna tänavas nr. 7.

Joonistama hakkas Roman Treumann juba varases lapseas. Rakvere muuseumis säilitatakse tema akvarelle 1923.–1924. aastaist. Alghariduse omandas Treumann Rakvere Linna II algkoolis. 1932. a. lõpetas kohaliku gümnaasiumi. Selleks ajaks oli juba

kujunenud kindel eesmärk saada kunstnikuks ja nii siirdus seegi noormees Tartu „Pallasesse“.

Rakvere Õpetajate Seminaris on omandanud hariduse tuntud graafik MÄRT LAARMANN, kes hiljem oli samas koolis õpetajaks. Lühemat aega on Rakveres elanud ja töötanud skulptor AUGUST VOMM, graafik AVO KEEREND, kunstnik ja luuletaja ALEKSANDER SUUMANN ja mitmed teised.

Rakverega on seotud ka mitme teadusemehe nimed.

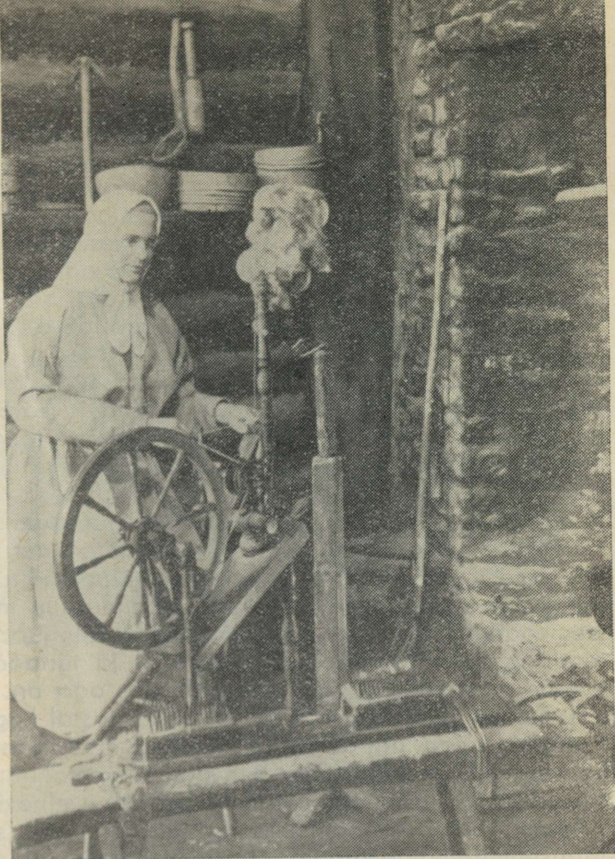
Kunderi tänava alguses seisab mansardkorrusega puumaja, mida ümbruskonna rahvas tunneb „Assuri maja“ nime all. Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul kuulus see Zeeh kooli õpetajannale Assorile. Siin oma tädi juures veetis lapsepõlve ja sai esimese kooliõpetuse tulevane tuntud teadusemees LEONID ASSUR. Pärast Moskva Ülikooli lõpetamist ja mitmete mahukate teaduslike tööde avaldamist sai temast vene ja nõukogude silmapaistvamaid teadlasi mehaanika alal.

Kogu oma pika elu sidus Rakverega keeleteadlane KARL LEETBERG. Rakvere elementaar- ja kreiskoolis sai ta aastail 1879–1884 alghariduse. 1917. a. peale sai Rakvere tema elu- ja töökohaks. Algul oli ta poeglaste gümnaasiumis eesti keele õpetaja, seejärel sama kooli direktor. Koolitöö kõrval koostas ja andis K. Leetberg välja terve rea keeleteaduslikke töid, eesti keele õpikuid, samuti tegi rohkesti tõlketööd. K. Leetberg elas Pikk (Kalinini) t. nr. 21.

15. septembril 1900. a. sündis Rakveres farmatseut ALMA TOMINGAS, üks esimesi naisdoktooreid Eestis, kauaaegne Tartu ülikooli farmakognoosia kateedri juhataja. Rakveres veetis Alma Tomingas oma lapsepõlve- ja kooliaastad, Rakvere oli ka tema esimeseks töökohaks. 1913.–1916. a. õppis ta Zeeh tütarlastekoolis, seejärel lõpetas eksternina Tallinnas gümnaasiumi. Juba kooliajal tundis tütarlaps huvi loodusteaduse vastu, kogus ja uuris ravimtaimi. Tema unistustemaaks oli Pikas tänavas asunud linna apteek. Ja varsti pärast kooli lõpetamist pääseski ta apteeki. Algul tuli viis aastat töötada praktikandina, hiljem (1924–1925) oli ta Rakvere apteegis apteekri õpilane. Edasi viis tee juba Tartu Ülikooli.

Lühemat aega töötas Rakveres geoloog ARTUR LUHA. Kohe pärast ülikooli lõpetamist 1918. a. tuli ta Rakvere Eesti Hariduseltsi tütarlastegümnaasiumi looduslooõpetajaks. 1919.–1922. a. oli ta Viru Maakonna Reaalgümnaasiumi juhataja.

Samal ajal õppis reaalgümnaasiumis Lüganuselt pärit noormees

Nurgake Rakvere muuseumi ekspositsioonist

KARL ORVIKU, praegune akadeemik, meie tuntumaid geolooge. 1922. a. lõpetas ta siin gümnaasiumi ja siirdus edasi õppima Tartu Ülikooli.

MUUSEUM

Iga turist astub kindlasti sisse Rakvere Rajoonidevahelisse Kodu-loomuuseumi, mis avas ukseid 1947. a. Kahes saalis eksponeeriti siis valik endise muuseumiselti kogudest säilinud esemest.

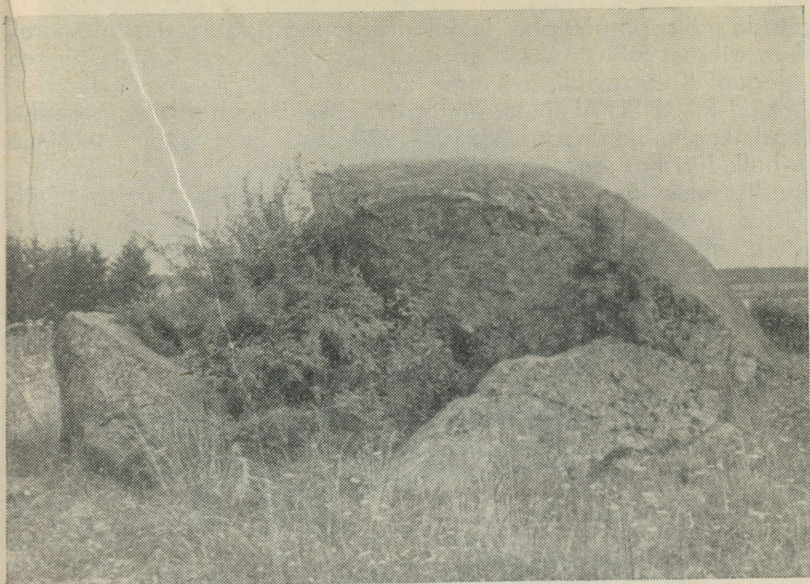
Praegu on muuseumi fondides ja ekspositsioonis enam kui 25 000 eksponaati. Kaheksas avaras ekspositsioonisaalis võib muuseumiküllastaja tutvuda Kirde-Eesti looduse, ajaloo ja tänapäevaga. Siin on kõigepealt antud ülevaade piirkonna taimestikust, linnu- ja loomariigist. Edasi jutustavad arheoloogilised leiud Lammasmäe asukate elust, asustuse levikust, vanade eestlaste matmis- kommetest, raudrüüd ja endisaegsed relvad aga muistsest vabadsuvõitlusest. Tuba-toalt avaneb vaataja silme ees virulaste töörohke ja kangelaslik minevik. Kuni lõpuks rõõmustab teda Rakvere ja Kohtla-Järve rajooni kiiresti arenev tänapäev. Põlevkivi- ja keemiatööstus, vabariigi suurim metsakombinaat, kuulus „Punane Kunda“, meie jõukad kolhoosid ja sovhoosid. Siin võib tutvuda ka mitmete koolide eluga, Rakvere Teatri saavutustega pärast sõda, kohalike laulupäevade materjalide ja siitkandi kirjameeste teostega.

Peale põhiekspositsiooni organiseerib muuseum pidevalt näitusi. Mitu korda aastas võib näha küll vabariigi tuntumate kunstnike, küll oma rajooni isetegevuslaste töid. Kunstinäitused vahelduvad temaatiliste näitustega. Juba on eksponeeritud materjalid Kunda tsemenditehase arengust 90 aasta jooksul, juba linna tööstuse toodang, juba Rakvere Teatri ajalugu ja tänapäev. Sügiseti on avatud seentenäitus, iga aasta alguses aga nn. fondide näitus, s. t. küllastajaile tutvustatakse eelmisel aastal kogutud materjale. Kogutakse aga igal aastal tuhat ja enam eksponaati.

Rakvere muuseumitöötajad peavad igal aastal linnas ja väljaspool seda vestlusi ja loenguid linna ja rajooni minevikust ning tänapäevast, vaatamisväärsustest, revolutsioonilistest sündmustest jne. Muuseumitöötajad organiseerivad kohtumisi kunstnike ja kirjani- kega, viivad läbi punakaartlaste ja partisanide kokkutulekuid, juhendavad kodulooringe. Iga aasta veebruaris antakse elanikele aru möödunud aasta tööst traditsioonilisel muuseumiküllastajate konverentsil.

ÜMBER RAKVERE

Lahkume Rakverest ja jätkame tutvumist rajooniga. Rakvere külje all, otse lõunapiiril, Väike-Maarjasse suunduva tee ääres asub ETKVL TÕRMA KARUSLOOMAKASVANDUS. Kui see omapärane ettevõtte 1950. a. kevadel rajati, asusid taraga piiratud territooriumil vaid mõned puurideread, puurides 400 Karja-

Kreutzwaldi kivi Kaarlis

küla sovhoosist ostetud hõbe- ja sinirebast. Nüüd võtab karusloomakasvatus enda alla juba 14 hektarit. Peale kümnete puuridekorpuste on siin suur administratiivhoone, moodsad söödaköök, vetravila, külmhooned, katlamaja. Loomade arv ulatub tuhandetesse: üksnes mitmes värvitoonis naarisaid on kaks ja pool tuhat.

Viis-kuus kilomeetrit linnast ida pool paistab Leningradi maanteele endise KAARLI mõisa pargitukk. Mõisahäärberist on pargi põlispuude keskel alles vaid kõrge kivivare. Säilinud pole ka aidamehe maja, milles möödusid Friedrich Reinhold Kreutzwaldi lapsepõlveaastad. Friedrich Reinhold oli alles mõnekuune, kui ta vanemad Jõeperest Kaarlisse kolisid. Siia tõi nad kaasa mõisaproua von Vietinghof, kes määras Kreutzwaldi isa Juhani aidameheks ja ema pereemandaks. Kaarli mõisa ümbruses olid rahvapärilised elujõus. Väike Aida-Vidri kuulas erutusega lugusid mõisateenrilt Kotlepilt, keda Kreutzwald veel hiljemgi tänutundes on meenutanud. Eriti armastanud poisike istuda ja mõtteid mõl-

gutada mõisapargist pool kilomeetrit lõuna pool asetseval suurel, nüüd piksest lõhestatud kivil, mida ümberkaudne rahvas tunneb praegugi Kreutzwaldi kivi nime all.

KAARLI-RAUDLEPAL, Narva maanteest veidi eemal, seisab endise Kaarli koolimaja hoone. 1910.–1920. a. töötas siin õpetajana kirjanik Jüri Parijõgi.

Kaarlist otse lõunasse suundudes saab läbi Rägavere MÕDRIKUSSE. Mõödunud sajandi algul kuulus Mõdriku mõis kindral Kaulbarsile, kes oli võtnud osa 1812. a. Isamaasõjast. Võiduka sõja mälestuseks laskis kindral mõisa taha künkale ehitada kõrge samba, mis seisab seal tänapäevani. Rahvapärimuse järgi olla kindral selle samba püstitanud ühe oma hobuse mälestuseks, kes teda lahingust välja toonud.

Kindral Kaulbars olnud oma aja kohta küllaltki edumeelne mees. Kui paljudele mõisnikele tundus 1816. a. Eestimaa talurahvaseadus, mis tegelikult jättis talupoja ilma maata, veel liialt radikaalne, siis Kaulbars tervitanud seadust vaimustatult. Selle väljakuulutamise puhul korraldanud ta suured rahvapidustused, lasknud tappa härgi ja pruulida vaatide viisi õlut. Sünnimuse tähistamiseks lasknud ta aga mäe põhjapoolsele nõlvale püstitada kauni kaheksasambalise lehtla. Sambad asetsevad paarikaupa, neile toetuval nelja viiluga katusel oli kujutatud tõusev päike. See kaugele valendav monument lasti aga kodanlikul ajal kõduneda. Peale nende kahe oli Mõdriku käesoleva sajandi algul veel kaks sambakujulist monumenti.

Praegu õpivad endises Mõdriku mõisahoones Vinni näidissovhoostehnikumi õpilased.

VINNI näidissovhoostehnikumi keskus asub Mõdrikust kaks kilomeetrit lääne pool. Põliste pargipuude vahel valendab endine Vinni mõisahoone, üks suuremaid kogu Põhja-Eestis. Kunagi elas selle tohtu suure hoone mitmekümnes luksuslikus toas üksainus parunipere, XVIII sajandi lõpust peale tegutses siin aadlitütartlaste pansion. Töötelijad kiratsesid aga väljade ääres moonaküla madalates ubrikutes.

Praegu on vastavalt kaasaja nõuetele ümberehitatud mõisahoones sovhoosi kontori- ja klubiruumid ning tööliste korterid. Tammiku äärde aga kerkib üha uusi moodsaid elumaju, nende seas 32 ja 48 korteriga elamud, kus ei puudu keskküte ja veevarustus, gaasipliidid ja vannitoad. Ikka vähemaks jäävad erinevused linna- ja maatöölise elutingimuste vahel. Aga kus võib linnas leida nii värsket ja meeldivald lõhnavat õhku kui siin tammemetsade ja viljaväljade vahel! Igal kevade- ja suvehom-

Vinni sovhoosi keskus

mikul annab tammikus kontserti laanelindude koor. Sügispäevil pole korvidega tarvis kaugele sõita – seene- ja marjametsad siinsamas. Ja talvelgi tulevad suusarajad otse ukse alla. Perenaise elu on Vinnis kerge: sovhoosi sööklas jätkub igale töömehele maitavat ja odavat toitu, lasteaias hoolitsetakse mudilaste eest. Sovhoosis on oma saun, juuksuri- ja kingsepatöökojad.

Sovhoosi põllu- ja karjamaad laiuvad kümme-kümne kilomeetri kaugusele Rakvere linnast ida ja põhja pool. Maa otstarbeka kasutamise ja heaperemeheliku hooldamise tagajärjel saadakse Vinni põldudelt keskmiselt 36 tsentnerit teri ja 175 tsentnerit kartulit hektarilt. Iga aastaga annab sovhoos riigile üha rohkem liha ja piima. 1964. a. ulatus majandi kasum kolmesaja kolmekümne tuhande rublani. Kulutada toodanguühikule vähem, samal ajal maksta töölistele kõrgemat tasu – see on vinnilaste eesmärk tööviljakuse tõstmisel. Rühvelkultuuride kasvatamine, loomade jootmine, lüps, piima transport ja muud laudasisesed tööd on siin

gutada mõisapargist pool kilomeetrit lõuna pool asetseval suurel, nüüd piksest lõhestatud kivil, mida ümberkaudne rahvas tunneb praegugi Kreutzwaldi kivi nime all.

KAARLI-RAUDLEPAL, Narva maanteest veidi eemal, seisab endise Kaarli koolimaja hoone. 1910.–1920. a. töötas siin õpetajana kirjanik Jüri Parijõgi.

Kaarlist otse lõunasse suundudes saab läbi Rägavere MÕDRIKUSSE. Mõödunud sajandi algul kuulus Mõdriku mõis kindral Kaulbarsile, kes oli võtnud osa 1812. a. Isamaasõjast. Võiduka sõja mälestuseks laskis kindral mõisa taha künkale ehitada kõrge samba, mis seisab seal tänapäevani. Rahvapärimuse järgi olla kindral selle samba püstitanud ühe oma hobuse mälestuseks, kes teda lahingust välja toonud.

Kindral Kaulbars olnud oma aja kohta küllaltki edumeelne mees. Kui paljudele mõisnikele tundus 1816. a. Eestimaa talurahvaseadus, mis tegelikult jättis talupoja ilma maata, veel liialt radikaalne, siis Kaulbars tervitanud seadust vaimustatult. Selle väljakuulutamise puhul korraldanud ta suured rahvapidustused, lasknud tappa härgi ja pruulida vaatide viisi õlut. Sündmuse tähistamiseks lasknud ta aga mäe põhjapoolsele nõlvale püstitada kauni kaheksasambalise lehtla. Sambad asetsesid paarikaupa, neile toetuval nelja viiluga katusel oli kujutatud tõusev päike. See kaugele valendav monument lasti aga kodanlikul ajal kõduneda. Peale nende kahe oli Mõdriku käesoleva sajandi algul veel kaks sambakujulist monumenti.

Praegu õpivad endises Mõdriku mõisahoones Vinni näidissovhoostehnikumi õpilased.

VINNI näidissovhoostehnikumi keskus asub Mõdrikust kaks kilomeetrit lääne pool. Põliste pargipuude vahel valendab endine Vinni mõisahoone, üks suuremaid kogu Põhja-Eestis. Kunagi elas selle tohutu suure hoone mitmekümnes luksuslikus toas üksainus parunipere, XVIII sajandi lõpust peale tegutses siin aadlitütarlaste pansion. Töötelijad kiratsesid aga väljade ääres moonaküla madalates ubrikutes.

Praegu on vastavalt kaasaja nõuetele ümberehitatud mõisahoones sovhoosi kontori- ja klubiruumid ning tööliste korterid. Tammiku äärde aga kerkib üha uusi moodsaid elumaju, nende seas 32 ja 48 korteriga elamud, kus ei puudu keskküte ja veevarustus, gaasipliidid ja vannitoad. Ikka vähemaks jäävad erinevused linna- ja maatöölise elutingimuste vahel. Aga kus võib linnas leida nii värsket ja meeldivalt lõhnavat õhku kui siin tammemetsade ja viljaväljade vahel! Igal kevade- ja suvehom-

Vinni sovhoosi keskus

mikul annab tammikus kontserti laanelindude koor. Sügispäeval pole korvidega tarvis kaugele sõita — seene- ja marjametsad siinsamas. Ja talvelgi tulevad suusarajad otse ukse alla. Perenaise elu on Vinnis kerge: sovhoosi sööklas jätkub igale töömehele maitsvat ja odavat toitu, lasteaias hoolitsetakse mudilaste eest. Sovhoosis on oma saun, juuksuri- ja kingsepatöökoad.

Sovhoosi põllu- ja karjamaad laiuvad kümnekonna kilomeetri kaugusele Rakvere linnast ida ja põhja pool. Maa otstarbeka kasutamise ja heaperemeheliku hooldamise tagajärjel saadakse Vinni põldudel keskmiselt 36 tsentnerit teri ja 175 tsentnerit kartulit hektarilt. Iga aastaga annab sovhoos riigile üha rohkem liha ja piima. 1964. a. ulatus majandi kasum kolmesaja kolmekümne tuhande rublani. Kulutada toodanguühikule vähem, samal ajal maksta töölistele kõrgemat tasu — see on vinnilaste eesmärk tööviljakuse tõstmisel. Rühvelkultuuride kasvatamine, loomade jootmine, lüps, piima transport ja muud laudasisesed tööd on siin

täielikult mehhaniseeritud. Vili koristatakse kombainidega grupi- viisiliselt, põhu kokkupanek ja farmide juurde vedu toimub masinatega. Vinni sovhoosi juhib juba aastaid tubli töömees Heino Kallaste. 1965. a. omistati talle sotsialistliku töö kangelase nimetus koos Lenini ordeni ja kuldmedaliga „Sirp ja Vasar“.

Vinnilaste töösaavutustega käiakse tutvumas ligidalt ja kaugelt. Vinni sovhoosi klubiruumi, farmidesse, töökodadesse ja põldudele tulevad tihti rajooni põlluharijad ja karjakasvatajad. Näidissovhoosis organiseeritud seminaridel ja kursustel saadakse palju kasulikku – siin räägitakse uusimatest meetoditest põllutöös ja karjakasvatases, antakse praktilist nõu mehhanisaatoritele ja elektrikutele.

Vinni sovhoosi klubi töötab eeskujulikult. See ei ole üksnes rajooni parim, vaid tunnustatumaid kogu vabariigis. Pidevalt tegutseb siin kahesaja isetegevuslase ümber. Klubi temaatilistel õhtutel võib mõndagi huvitavat kuulda-näha küll Vinni ajaloost ja tänapäevast, lastekasvatusest, kevadkülvist, spordist, Nõukogude armeest ja paljust muust. Oodatud on alalise agitbrigadi esinemised nii oma klubis kui naabermajandeis, esinetakse aga ka Rakveres ja Tallinnas. Igal aastal kuulevad sovhoositöötajad ligi 200 loengut ja vestlust, ja seda mitte ainult klubisaalis. Suur osa lektoreist käib töökohtades: farmides, töökodades, brigadides.

Vinnist vaevalt kahe kilomeetri kaugusel, Vinni tammiku läänepool asus hiljaaegu väike PAJUSTI küla – õlgkatustega rehetared, perede vahel porised teed, roigastarad, kiunuvad kaevuvinnad. Küla nagu iga teinegi Eestimaal paarkümmend aastat tagasi. Nüüd on siin kõik muutunud. Kahel pool Rakvere–Tartu maanteed valged kivihooned, mitmekorruselised linnatüüpi elumajad, röömsavärvilised individuaalmajad. Ja tammiku alla kasvab üha juurde kaasaja tehnika ja moe viimase sõna järgi loodud õhulisi elumaju. Porine külatee ja vankrikägin on kadunud, asfaltteedel sahisevad „Volgad“, kummiratastega traktorid veavad võdinal oma koormaid lautade ja põldude vahet. Ja kolhoosi klubihoone ees jändrike tammede vahel seisab kivist alusel Eduard Vilde monument. Milline tore kooskõla! Eesti kõigi aegade üks armastatumaid kirjanikke ja tema nimekandja – vabariigi eesrindlikumaid kolhoose!

Ed. Vilde nimeline kolhoos asub otse teel, mida mööda noor Vilde oma koolipäevil Rakverre liikus.

Ed. Vilde nim. kolhoosi keskus

Ed. Vilde koolitee algas 1875. a. Tallinna elementaarkoolis. Koolivaheaegadel sõitis noormees Tallinnast Rakverre, kus isa tal hobusega vastas oli ja koju Muuka sõidutas. Neli aastat viis Vilde koolitee läbi Rakvere ja piki Tartu maanteed Muuka.

Eduard Vilde nimelise kolhoosi maad pole paremad kui sadades teistes meie maa ühismajandeis. Aga paljude teiste kolhoosidega võrreldes elatakse siin jõukamalt. Kolhoosnikute keskmine töötasu ületab linnatöölise palga, elu on kolhoosis aga tunduvalt odavam kui linnas. Järjest kerkib uusi individuaalelamuid, igas korteris on raadio, pooltes peredes televiisor, paljud sõidavad oma mootorratta või autoga. Peale eeskujulikult mehhaniseeritud loomalautade ja sigalate on kolhoosil karusloomafarm, tärgklise- ja puidutööstus, heinajahuvabrik-kuivati. Praegu ehitatakse siia vabariigi suurimat sigalat kümne tuhande sea jaoks. 1966. a. saab kolhoosikeskus ka tsentraalse veevarustuse ning samal ajal alustatakse keskkoolihoone ehitamist. Aravusele, kus saab alguse Kunda jõgi, tuleb aga suur kalamajand. Plaane ja kavatsusi on

Ed. Vilde mälestussammas Pajustis

palju, suur ehitustöö veel ees. Kolhoosi arhitektil tööst puudu ei tule.

Viimase kümne aasta jooksul on Eduard Vilde nimelise kolhoosi üldtulu tõusnud kaksikümmend korda. 1964. aastal oli kolhoosi sissetulek juba kaks miljonit, sellest puhastulu 760 000 rubla. Rahalised sissetulekud suurenevad toodangu omahinna alandamise arvel. Ühe kilogrammi sealiha omahind oli 1964. a. 74 kopi-

kat, seega üks odavamaid kogu Nõukogude Liidus. Uues sigalas vähenevad tootmiskulutused veelgi.

Kiiresti muutub kolhoosi kultuurielu. Veel kümmekond aastat tagasi käidi Eduard Vilde nimelisest kolhoosist harva linnas teatris või kontsertidel. Nüüd tuleb teater lausa koju. Kolhoosi 260 istekohaga klubisaal jääb kitsaks sagedastel teatrietendustel, kontsertidel, kohtumisõhtutel. Klubis tegutseb arvukas isetegevuslaste pere: rahvatantsijad, segakoor, näitering, estraadiorkester. Pajustist läheb tee üle väljade paari kilomeetri kaugusele INJU lastekodu juurde. Endine uhke mõisahooned, suur park, kaunit kujundatud mänguplatsid on kodus sadadele vabariigi lastele. Inju mõisas olid sadakond aastat tagasi ka noore Bornhöhe mängumaad. Siia kolisid tulevase kirjaniku vanemad, kui poeg Eduard oli 3-aastane. Eduardi sünnikohast Kullaarust lahkumise üheks põhjuseks võis olla aidamehe nooriku Maie kergesti süttiv temperament, tema vajadus liikuda. Igatahes olnud tulevase kirjaniku ema niisama rahutu, impulsiivne, luulemeelne ning lauluarmastaja nagu ta õde Leenugi, kes need omadused oma pojale, Virumaalt võrsunud suurmehele Eduard Vildele pärandas.

Injus pidas Eduard Bornhöhe isa Jaan Brunberg ühe aasta aidameheametit. Aidahoone on ümberehitatult säilinud, aidamehe korter aga hävinud. Mõnda aega oli Jaan rentnikuks mõisa tuuleveskis, seejärel Inju koolmeistriks ja vallakirjutajaks. Küllap jättis siinse mõisa talupoegade kurnamine juba esimesed jäljed tulevase kirjamehe hinge. Elavaloomulist poisikest olevat jätkunud kõikjale, tihti muidugi ka sinna, kus teda näha ei soovitud. Võib arvata, et „Tasuja“ Jaanuse tülis lossilastega on sugemeid siinsetest mälestustestki.

ASSAMALLA on ümbruskonna kõige populaarsemaid Kalevipojalugudega seotud kohti. Üks muistend räägib, et hundid murdnud siin Kalevipoja hobuse, teise muistendi põhjal hukkunud hobune Kalevipoja enda kivist, mida ta Tallinna Toompealt tahtnud huntide pihta heita. Igatahes on kõik ümbruskonna künkad ristitud hobuseriistade ja kehaosade nimedega. Sadula- ehk Salumäel olevat hobuse sadul, Otimäel – ohjad, Rihumäel – rihmad, Kabelimäel – kabjad, Varesmäel – valjad, Rajamäel – rauad. Maksa- ehk Kopsumäe lähedal kasvav punane rohi saanud oma värvi hobuse verest. Assamalla küla all laiuvast luhast räägib aga rahvasuu kui Kalevipoja hobuse naha-asemest.

Kreutzwaldi poolt kirjapandult sai Assamallast Kalevipoja lahingupaik.

Fr. R. Kreuzwaldi sünnipaik Jõeperes

„Suurem osa sõjaväge
Seisis seal, kus Assamalla
Küla hiljem ehitati.“

LASILA. Kohalik sovhoos ja kool kasutavad endist mõisahoonet, milles noor Karl Ernst Baer elas seitsmenda eluaastani. Oma mälestustes kirjutab teadlane, et juba Lasila ümbrus, kus kevaditi kasvas palju nurmenukke, äratas temas huvi looduse vastu. Lasilast viis kilomeetrit loode pool on JÕEPERE, „Viru lauliku“ Friedrich Reinhold Kreuzwaldi sünnipaik. Kreuzwald sündis 14. detsembril 1803. a. kingsepp Juhani ja ta naise Anne kolmanda lapsena. Tänapäeval tähistavad meie rahvaeepose looja sünnipaika graniidist mälestusmärk ja neli kaske. Kes tahab kerge vaevaga Pariisis ära käia, keeraku Jõeperest edelasse. Seal, lookleva maantee ääres, paari kilomeetri kaugusel Jõeperest ongi see suure linna nimega väike külake. Siin-

samas lähedal on teine, lausa eksootilise nimega paik – Kamerun. Üldse on siitkandi rahvas oma küladele humoorika kõlavarjundiga nimesid pannud: Induniidu, Vahakulmu, Trilli, Saiakopli, Priima, Kiku, Tokolopi.

Jõeperest paari kilomeetri kaugusel algab NEERUTI maastikuline kaitseala, mis hõlmab umbes 885 ha suuruse territooriumi Tapa–Rakvere maanteest kuni Jõepere–Saksi maanteeeni. Neeruti oma loode–kagusuunaliste vallseljakutega, sügavate orgudega, ilusa metsa ja sinetavate järveiludustega on tuntud kaugel väljaspool rajooni. Muistse linnamäe Sadulamäe vallide vahel peetakse laulupidusid ja vabaõhuetendusi, Eesjärve-lähedasel parkimisplatsil on alati mõni sõiduk ja suveõhtuks ilmub ikka mõni telk väljakule, kus ootavad valmis telgivaiaid ja põllukividest lõkkesemed.

Kõige põhjapoolsemat mäge, mida lõikab Tapa–Rakvere maantee, nimetatakse Riistamäeks. Temast kagusse jääb pikk Valgeristi mägi, edasi Sadulamägi, Tornimägi, Lusthoone mägi. Sellest vallseljakute reast lääne poole jäävad samakujulised oosid Linnamägi ja Tammemägi, ida poole aga lamedamad Kanasoo mägi, Paljasmägi, Kuusemägi ning Mäeotsa mägi.

Ka igal suuremal orul on siin oma nimi: Kahejärve org Ees- ja Tagajärvega, sellest kagus sügav Nuuskauk, loodes Uusjärv ja Neetauk. Linnamäe ja Valgeristi mäe vahelist orgu nimetatakse Pikasoo oruks, millest kagu poole jätkub rida sügavaid sulglohke – Karuauke.

Ammust ajast nimetab rahvas Neeruti rööbiti asuvaid vallseljakuid ja nendevahelisi orge Kalevipoja künnivagudeks, sügavaid sulglohki hobuse kabjajälgedeks.

KADRINA, endine väike kihelkonnakeskus, on nõukogude perioodil kasvanud suureks tööstusasulaks, kus on palju ettevõtteid ja sadu individuaalmaju. Koondise „Eesti Põllumajandustehnika“ osakonna töökodades valmistatakse kalorifeerahjusid, mis annavad sooja karjalautades, sigalates ja töökodades üle kogu vabariigi. Rakvere Tärklise ja Siirupi Kombinaadi Kadrina tsehh toodab igal aastal keskmiselt kaks tuhat tonni siirupit komplekkide valmistamiseks kondiitritvabrikus „Uus Kalev“.

Kadrina külje all, endise Undla mõisa hoonetes hakati viisteist aastat tagasi esmakordselt valmistama pesusoodat, kingakreemi ja kummiliimi. Nüüd annab keemiakombinaadi „Flora“ Kadrina tsehh aastas enam kui kahe miljoni rubla väärtuses mitmesuguseid tooteid. Igal aastal laseb tsehh välja poolteist miljonit pude-

lit kummiliimi ja kaheksasada tonni sünteetilisi pesemisvahendeid „Uudis“, „Progress“ ja „Pirita“. Iga nädal veerevad siit meie ja naabervabariikidesse autokoormad heledates toonides kunstnahka, mida kasutatakse moodsate kande- ja reisikottide valmistamiseks.

Aastatel 1633–1638 oli Kadrina kirikuõpetajaks üks eesti vanema kirjakeele loojaid Heinrich Stahl. Siin kirjutas ta ka tolle aja suurteose, neljaosalise „Käsi- ja koduraamatu“. Kadrinas tegutses veel teinegi eesti kirjakeele ja rahvaluule uurija – Arnold Friedrich Johann Knüpffer. XIX sajandi algul kogus ta Kadrina kihelkonnast kuussada rahvalaulu, mis on selle aja parimaid ülestähendusid. A. F. Knüpffer on maetud Kadrina kiriku ette.

Kadrinast jõuame Hulja kaudu KULLAARUSSE. Enam kui sada aastat tagasi sündis siin 17. veebruaril 1862. a. „Tasuja“ autor Eduard Bornhöhe. Siin möödusid ka tulevase kirjaniku varased lapsepõlveaastad. Kullaaru mõisa häärber seisab praegu endisel kohal, kuigi on põhjalikult ümber ehitatud. Kunagised kõrvalhooned on aga täiesti hävinud, ja keegi ei tea näidata, kus asus täpselt Kullaaru aidamehe Jaan Brunbergi tolleaegne eluase.

Kullaaru ja Veltsi teenis aastaid aednikutööga leiba Erni Krusten. Veltsi puukoolis tegi ta esimesed õunapuude külvid, millest räägib autobiograafilises jutustuses „Õnnestunud külv“.

Tänapäeval asub Kullaarus aiandussovhoos. Igal aastal läheb siit kaubandusvõrku enam kui 50 tonni puuvilja ja marju, kuni 8 tonni mett. Kullaaru puuistikutega on haljastatud enamuse põlevkivibasseini uutest asulatest, linnajagudest, tööstusettevõtete territooriumidest.

Teisel pool Kullaaru sovhoosi välja, PAATNA küla keskel elab oma viimaseid päevi vana õlgkatusega talutare, kirjaniku ja kirjastaja Juhan Lilienbachi sünnikodu. J. Lilienbach sündis siin vases rentniku paljulapselises perekonnas 24. oktoobril 1870. a. Majandusliku kitsikuse tõttu tuli õpihimulisel noorukil leppida külakooli haridusega. See ei takistanud aga huvi tundmast rahva vaimse vara vastu. Juba 13-aastasena hakkas ta üles kirjutama rahvaluulet ja jätkas seda paari aastakümne jooksul. 1890. a. tuli Lilienbachide perekonnal renditalust lahkuda ja loovutada oma kodu sellele, kellel rahakott võimaldas talu päriseks osta.

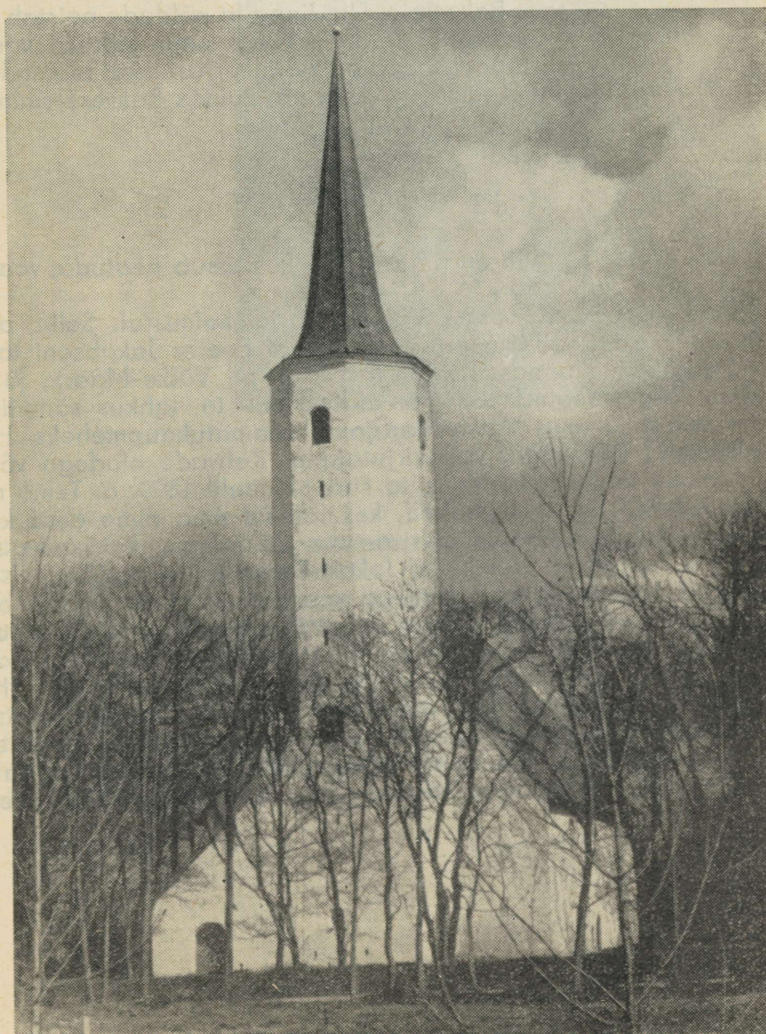
KLOODI-lähedast Pahnimäge on muistsed eestlased kasutanud linnamäeks. Veel praegu võib linnamäe ida- ja lõunaserval märgata vallijäänuseid. Linnamäelt avaneb tore vaade Rakvere linnale ja läänes laiuvatele Kullaaru sovhoosi õunaaedadele.

Läbi Veltsi viib kitsas külatee üle Leningradi maantee Haljala VANAMÕISA, kus 1833. aastal sündis maastikumaalija Karl Ludvig Maibach.

HALJALA aleviku teederistil on suurte puude vahel maja, milles Osvald Tooming on kirjutanud enamiku oma rikkalikust loomingu-
gust. Ümbruskonna inimesed tunnevad kirjanikku kui kirglikku jahimeest ja tublit mesinikku.

Haljala kirik, mida ehitati mitme sajandi vältel, kuulub arhitek-

Haljala kirik

tuurimälestisena riikliku kaitse alla. Kiriku vanim osa, koor, valmis juba XIV aastasajal, torni ehitustööd võisid kesta aga veel XVI sajandi alguses. Kiriku seina ja torni iga korruse müüri jäeti laskeavad. Erandlikult rajati kiriku peaportal torni lõunaküljele, nähtavasti selleks, et takistada kirikuruumi tulistamist läbi ukseavause. See kõik näitab, et kirik oli samal ajal ka sõjaline kindlus.

Haljala–Rakvere vahele jääb ARKNA Loomakasvatuse Tehnikum, mis valmistab ette põllumajandusloomade kunstliku seemenduse tehnikuid – nooremaid veterinaarvelskreid – ja mesinikke. Tehnikum töötab hästi hooldatud vana pargi serval asuvas endises Arkna mõisahoones.

Ja lähenemegi taas Rakverele. Üle linna ja põldude paistab nagu sajandite kauguselt Vallimäe hall kühm oma mõtlike varemennukidega. Aga siinpool tõusevad paljukorruselised elamud, kerkivad tehased. Juba eemalt võib näha, kuidas Rakvere suureneb, nooreneb.

PANDIVERE SÜDAMES

VÄIKE-MAARJA. Siin on palju kohti, kus tasub peatuda, vaadata, mõelda, meenutada.

Esimese peatuse teeme Väike-Maarja kalmistul. Selle põhjapoolses otsas, põliste puude all asub Peeter Jakobsoni tagasihoidlik kalmuküngas. Peeter Jakobson oli Väike-Maarja ja selle ümbrusega seotud 1884. a. alates, mil ta lahkus sünnilinnast Rakverest ja asus Väike-Maarjasse raamatukaupmeheks. Hiljem töötas ta Põdrangul vallakirjutajana. Kehvade oludega võitleva kirjaniku tervis halvenes ja ta suri 11. juulil 1899. a. Tema matusel lugesid luuletusi mehed, kes raiusid oma nime eesti kirjanduse ajalukku hoopis püsivamate tähtedega, kui seda suutis Peeter Jakobson. Need olid Jakob Tamm ja Jakob Liiv.

Samas lähedal, paarkümmend meetrit maantee poole, on ka Jakob Tamme haud. Tamm tuli Väike-Maarja kihelkonnakooli juhatajaks 1893. a. ja töötas siin elu lõpuni. Tema tunnid olid sisukad ja emotsionaalsed, läbikäimine ümberkaudse rahvaga sõbralik. Ta mängis aktiivselt kaasa lavastatavais näidendesis.

Väike-Maarja tõi uue teema ka Jakob Tamme loomingusse. Siit sai alguse sügav armastuslürrika, mille allikaks oli luuletaja kogu isikut haarav sügav kiindumus oma endisesse õpilasesse, kes

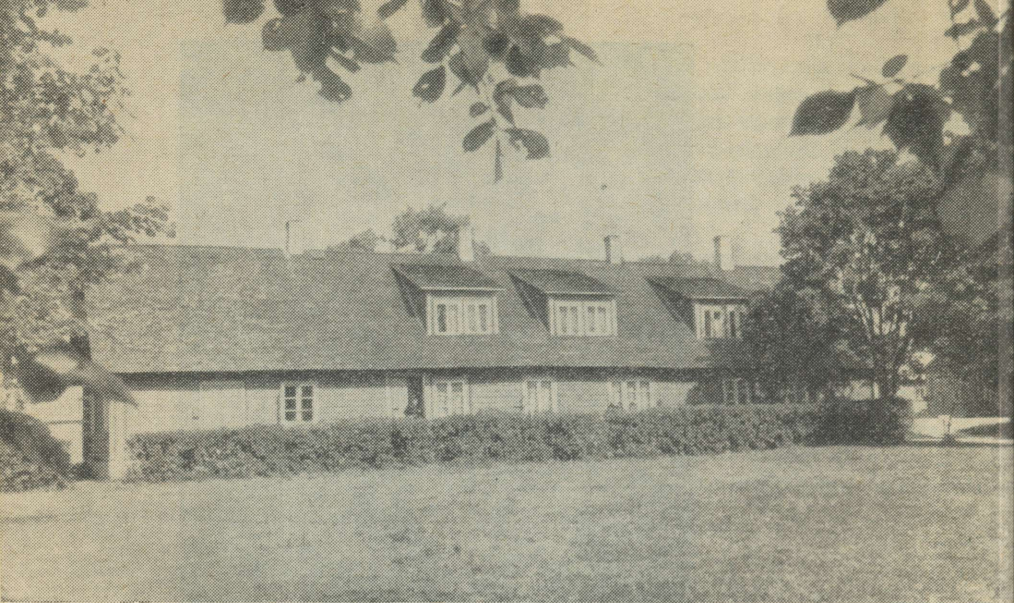

Jakob Tamme hauasammas

aga suutis vastata ainult siira austusega Tamme kui oma endise õpetaja ja andeka luuletaja vastu.

Elu viimastel aastatel kannatas luuletaja ja koolimees raskete haiguste koorma all, mis murdis väsimatu töömehe 13. juulil 1907. a. 1911. a. püstitati J. Tamme hauale mälestusmärk – kujur J. Koorti valmistatud pronksbüst.

Tamme mõtte- ja vestluskaaslaseks oli kirja- ja koolimees Jakob Liiv. Juba siis külastas ta sageli Tamme, kui töötas Avispeal, Pandiveres, Unikülas. 1901. a. sai aga Väike-Maarja tema elukohaks enam kui 10 aastaks. Võlgade abil ehitas Liiv

Endine Väike-Maarja kihelkonnakoolihoone

endale aleviku keskele maja, kus avas raamatukaupluse Jakob Liivi õhutusel ja organiseerimisel ehitati Väike-Maarja Põllumeeste Seltsile 1912. a. uus ruumikas seltsimaja (praegune kultuurimaja), mille avamiseks ta kirjutas ja õpetas näidendi „Vare“.

Tänapäeval meenutab Väike-Maarjas kirjaniku kujur R. Haavamae loodud mälestussammas.

Väike-Maarja ja selle lähema ümbrusega on seotud ka kirjanike Otto Müntheri, Kaarel Krimmi, Mihkel Kampmaa ja teiste nimed. Kõik nad, kes varem, kes hiljem, käisid läbi Jakob Tamme ja Jakob Liiviga ning moodustasid koos nn. Väike-Maarja parrnassi.

Väike-Maarja keskel seisab kõrge sihvaka torniga kirik, arhitektuurimälestis XV sajandist. Kiriku juurde kalmistule on maetud maailma legendaarseima jõumehe Georg Lurichi vanemad. Georg Lurich sündis Väike-Maarjas 1876. a. Tema sünnimaja, madal vanaaegne puuhoone, seisis kuni viimase sõjani Kiltsi ja

Vao poole viivate teeharude vahel. Praegu seisab seal mälestuskivi. Georg Lurichi noorus möödus aga alevi keskel, majas, kus tänapäeval asub Väike-Maarja kooperatiivi kauplus.

Kirikuesisel kalmistul on ka ümbermaailmasõitja Adam Johann Krusensterni perekonna matusepaik. Siia on maetud veel Õpetatud Eesti Seltsi üks asutajaliikmeid ja esimese zootehnilise käsiraamatu „Õppetusse ramat Saksama lamba karjastele“ autor Georg Magnus Knüpffer ning ta poeg Carl Theodor Knüpffer, kes pidas esimesel üldlaulupeol peojutluse.

Väike-Maarjas on alles ka endine kihelkonnakooli hoone, mis juba aastate eest tähistati marmortahvliga. See on kool, mida pikka aega juhatas Jakob Tamm ja kus aastail 1892–1897 õppis tulevane „Tõe ja õiguse“ autor Anton Hansen-Tammsaare. „Väike-Maarjas puutusin esmakordselt kokku kirjandusega... Mind juhtis sinna J. Tamm,“ kirjutas Tammsaare hiljem juba kuulsa kirjanikuna.

Endisest kihelkonnakoolist sai Väike-Maarja gümnaasium (praegune keskkool), kes on andnud meie maale terve rea tulihingelisi revolutsioonivõitlejaid. Juba 1920-ndate aastate alguses tegutses siin üks esimesi kommunistlike noorte organisatsioone Virumaal. 1923. a. tuli gümnaasiumisse õpetajaks Tartu Ülikooli üliõpilane, kommunist Anton Vaarandi (Vahtman). Tema ümber koondus peagi rühm pahempoolsete vaadetega noori. Õhtuti koguneti õpetaja Vaarandi juurde Müüriku mõisa aednikumajja. Siia tulid Richard Tikkar, Heinrich ja Friedrich Ross, Eduard Kull ja paljud teised. Üheskoos loeti marksistlikku kirjandust, arutati päevaküsimusi, juureldi, vaieldi. Vahel koguneti mõne õpilase poole koju, suvel sõideti välja loodusesse.

Osa Väike-Maarja koolinoori oli seotud ka 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusu ettevalmistamisega.

Sama aasta sügisel organiseerisid noored streigi, mis oli suunatud peamiselt tagurliku direktori vastu. Nõuti vihatud direktori kõrvaldamist. „Sellekohane kirjalik nõudmine, millel olid õpilaste poolt valitud esindajate allkirjad, saadeti haridusministrile ja kooli pedagoogilisele nõukogule. Paar päeva istus direktor hambaid kiristades oma korteris ega näidanud nägugi,“ meenutab endine Väike-Maarja gümnaasiumi õpilane Friedrich Ross. Lõpuks murti streikijate vastupanu. Kaks aktiivsemat noort olid sunnitud koolist lahkuma, pea vallandati ka kaks õpilastele kaasatud õpetajat. Revolutsioonilised meeled jäid aga Väike-Maarja gümnaasiumis püsima.

Tänapäeva Väike-Maarja on suur ja heakorrastatud maa-asula. Pärast sõda on siia ehitatud sadu maju. Siin asuvad „Eesti Põllumajandustehnika“ rajooniosakond, suur võitööstus, haigla, kultuurimaja, palju kauplusi ja keskkool. Maakutsekool nr. 27 valmistab ette elektrikuid.

Kuus kilomeetrit Väike-Maarjast Rakvere poole jääb ABURI küla. Maanteest ida pool metsa ääres on riburida üksikuid peresid. Ühes nendest, Karl, Heinrich ja Friedrich Rossi kodus käisid kahekümnendatel aastatel koos kommunistlikud noored. 1924. a. sügisel toimus siin Georg Kreuksi juhtimisel salajane koosolek, kus kohalikele EKP liikmetele ja kommunistlikele noortele anti konkreetsed ülesanded Eesti töörahva relvastatud ülestõusu ettevalmistamiseks.

PANDIVERES töötas 1884.–1886. a. vallakirjutajana ja koolmeistrina Jakob Liiv. Siin peatus pikemalt ka Juhan Liiv, kes koos Kaarel Krimmi, Peeter Jakobsoni ja Jakob Liiviga külastas sageli Pandivere mõisa kutsari Goldingu peret. Juhani meeli köitis pikadeks aastateks kutsari noorem tütar Liisa. Koolimaja, kus Liivid

Endine Mürriku mõisa aednikumaja

elasid, pole säilinud. Küll aga on ümberehitatud kujul alles mõisatöölise elumaja, milles elas kutsaripere ja mida kirjamehed sageli külastasid.

Pandivere taga algavad MÄNNISALU kõrged arumännikud. Siin punasetüveliste laanehiiglaste keskel Naraka metsavahikohal möödus Osvald Toominga lapsepõlv. Heldimusega tuletab kirjanik meelde Männisalu kaunist metsamaastikku, naabripere, kus olnud tore käokukkumisega kell. Märkmetes oma elust ütleb kirjanik: „Nõnda möödus mu lapsepõlv üksikuis metsavahimajades kaugel külast. Küllap neist aastaist algas mu armastus metsade, loomade ja lindude vastu, pakkudes mulle ka praegu suurt rõõmu ja rahuldust.“ Alghariduse omandas tulevane kirjanik samas lähedal Raeküla 4-kl. algkoolis.

Männisalust saab läbi Lebavere ja Karutiigi Triigi sovhoosi. Vanasti olnud siinkandis palju karusid – sellest siis ka küla nimi. Kuid tänapäevalgi pole Lebavere metsad ilma karude ja metssigadeta, rääkimata põtradest ja teistest metsloomadest.

Kuulsusrikka minevikuga TRIIGI sovhoos on spetsialiseerunud veisekasvatusele. Juba 1950-ndail aastail kuulus ta oma kõrgetoodangulise piimakarja poolest Nõukogude Liidu majandite esiritta. 1964. a. andis sovhoosi riigile ligi 20 000 tsentnerit piima. Sovhoosi Avispea osakonnas töötab kaua aastaid Laine Vaiksalu, keda korduvalt on tunnustatud vabariigi parimaks lüpsjaks-karjatalitajaks. 1965. a. anti talle sotsialistliku töö kangelase nimetus ühes Lenini ordeni ning kuldmedaliga „Sirp ja Vasar“.

AVISPEA koolimaja oli kaua aega töökohaks Jakob Liivile, lühemat aega elas ja töötas siin ka Juhan Liiv. Jakob Liiv tuli Triigi-Avispea vallakooli õpetajaks ja Triigi-Uniküla vallakirjutajaks 1880. a. Juba järgmisel aastal oli ta raskesti haige ja teda tuli asendada noorem vend Juhan.

Juhan Liivil oli Kodavere kihelkonnakool alles lõpetamata. Seega puudusid tal õppetööks kogemused ja esialgu polnud tal ka erilist huvi õpetajaameti vastu. Tundliku hingega noormees unistas sel ajal muusikuks saamisest ning eelistas viiulimängu tundide ettevalmistamisele. Jakobi nõudmisel hakkas ta oma kohustusi tõsisemalt võtma ja võitiski kevadeks õpilaste armastuse ja nende vanemate poolehoidu.

Avispeal toimus murrang Juhan Liivi kunstilistes huvides. Veendunud, et ta klaverit või orelit endale muretseda ei suuda, öelnud ta: „Kui kuratlik saatus ei taha, et minust muusikamees saaks, siis tahan nüüd kirjanikuks hakata... niipalju suudan ma elus ikkagi

teenida, et enesele paberit ja tinti võin muretseda." Kirjanduslike huvide tekkimine selles keskkonnas oli täiesti loomulik. Vend Jakob luuletas juba varem, teda külastasid Peeter Jakobson Rakverest ja Juhan Elken Assamallaist. Kõik nad vestlesid omavahel sageli kirjandusest. Peagi hakkas Juhan tegema katsetusi luule alal. Heaks kriitikuks oli talle vend Jakob, kelle suunavad märkused aga solvanud mõnikord hella hingega noormeest. Ta esitanud isegi väljakutse vanemale vennale: „Mina tahan sellel teel kord sinust ette jõuda. Nüüd esitan ma end igal pool sinu vennana, aga aeg tuleb, millal sa ennast minu vennana pead esitlema.“

1883. a. tagandati Jakob Liiv Avispea koolmeistri kohalt kui meel-suselt mittesobiv mees. Kolm aastat hiljem kutsuti ta aga siia tagasi. Samal suvel ehitati uus koolimaja, mis on säilinud täna-päevani. Neil aastail (1886–1887) ja ka hiljem viibis siin tihti Juhan Liiv. Jakob Liiv töötas Avispeal kuni 1901. aastani, mil ta siirdus Väike-Maarjasse.

Avispealt on pärit andekas kunstnik Jakob Öunmann, kes langes Vene-Jaapani sõjas.

Avispealt kahe kilomeetri kaugusel UNIKÜLAS sündis 1898. a. helilooja ja koorijuht Tuudur Vettik. Tema sünnimaja tähistab väike kivivare.

MÄÄRI mõisas sündis 1857. a. omaaegne nimekas Tartu kirurgia-professor Verner Zoega von Manteuffel.

Määrist läheb kõrvaline maantee otse läände. Kui kahe kilomeetri pärast mets lõpeb, algab paremal Sootiigi küla. Küla juurest kee-rab vasakule rohtunud rada, mis viib paarisaja meetri kaugusele Pelgulinna.

Praegu on Pelgulinnas säilinud ainult üks maja, aga kõrge kuuse-metsa all on kolme pika hoone vundamendikivid. Siin asusid möödunud sajandil PUDIVERE mõisa moonakate eluhooded, õlg-katustega madalad majad, igaüks määratud neljale moonaka-perele. Pudivere moonamehe korter koosnes ühest elutoast, esikust ja sahvrist, mille kõrval oli väike loomalaut. Ühes Pelgu-linna moonamajas sündis 4. märtsil 1865. a. Eduard Vilde. Kir-janiku sajandal sünniaastapäeval avati tema sünnipaigas mäles-tuskivi.

Pudivere–Äntu tee ääres kasvab kahe ladvaga kuusk, vabariikliku tähtsusega looduskaitseobjekt.

ÄNTU küla Toomari talu on Eduard Vilde isa sünnikodu. Siin elasid põllumeestena ka kirjaniku lilled.

Äntu mõisas möödus Peterburi Kunstide Akadeemia skulptuuri-professori Aleksander Friedrich Bocki lapsepõlv. Paljud meie

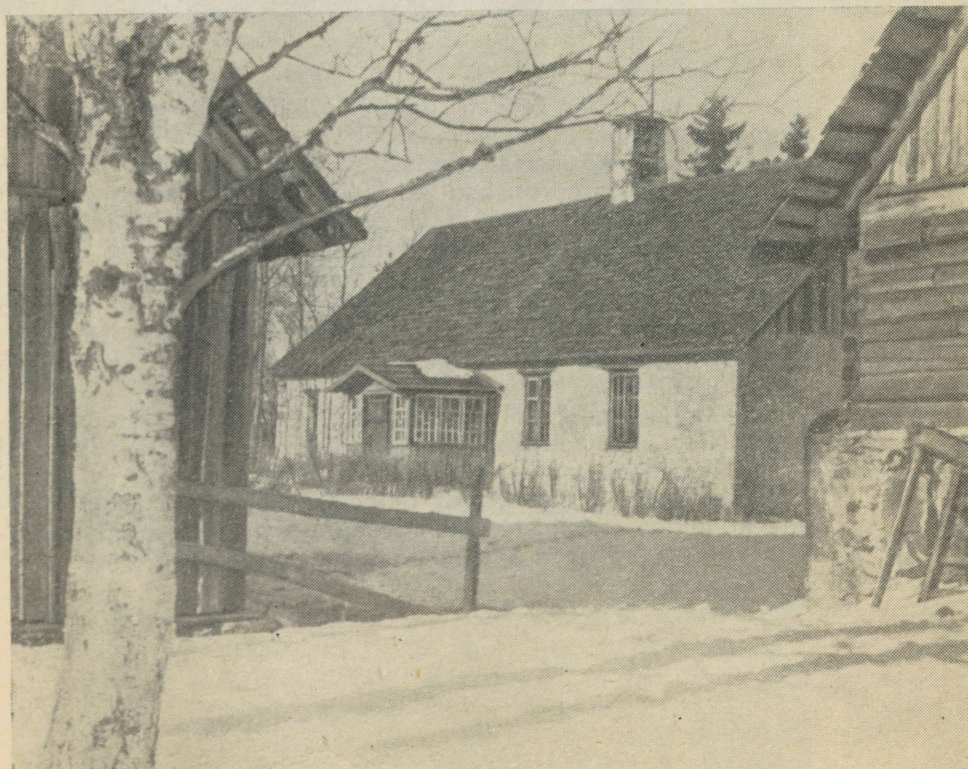
nimekad skulptorid on A. F. Bocki õpilased, teiste hulgas ka A. Weizenberg ja A. Adamson.

Äntust kaks kilomeetrit lõuna pool on KÄRSA. Endise mõisahäärberi, praeguse Simuna sovhoosi Kurtna osakonna keskuse juurest viib põllutee piki ojakallast Kärsa veskikohani. Siin asus aastaid kirjanik-žurnalisti Evald Tammlaane kodu. Veskit, kus kirjaniku isa töötas, enam ei ole, kuid möldri eluhoone on säilinud.

Lõpetanud 1926. a. Rakvere gümnaasiumi, tegi Evald Tammlaan ettevalmistusi kunstikooli astumiseks, kuid kopsuhaigus ja majanduslik kitsikus tõmbasid kunstnikuteele kriipsu peale. Looduslikult kaunis Kärsa sai nüüd paaril järgneval aastal noore Tammlaane pidevaks elukohaks. Siit tegi ta ümbruskonda lühemaid ja pikemaid matku, valmistas dekoratsioone isetegevuslikele näitekunstharrastajatele, kord lõi aga kaasa näitlejanagi.

Kärsa jäi ka hilisematel aastatel kohaks, kus Steinide arvukas

Endine Kärsa möldri elumaja

Nõmme Liivajärv

pere kokku sai. Siin veedeti suvepuhkusi. Kärsat kirjeldab Tammlaan värvikalt oma „Külasuvitaja kirjades“.

Kärsast viib väike metsatee edela suunas Jaola külla. Pered on siin hajali metsa ääres. Endised külapõllud lähevad järk-järgult Rakke Lubjatehase KAMARIKU paekarjääri alla. Mullakiht on Kamarikul kohati ainult paarikümne sentimeetri paksune. Sajandi alguses põletati siinseis Kadaka lubjaahjudes lupja algelisel viisil. Praegu töötavad karjääri laialdasel territooriumil võimsad buldooserid, ekskavaatorite kopad tõstavad lõhatud paekivi isekallutajatele, viimased toimetavad toormaterjali šahtajude purustussõlme.

Kamarikul jõuame kaunile metsavahelisele Tartu–Rakvere maanteele. Nelja kilomeetri kaugusel raudtee ääres asub Vao sovhoosi NÕMME osakonna keskus. Maaliline veskijärv, raudtee ja maantee vahel läikiv Liivajärv, pika seljandiku Pekkelmäe kõrval sinetav Kaanjärv, forellirikas Nõmme oja ja hulk toredaid metsakünkaid kutsuvad siia igal aastajal loodusesõpru.

Nõmme mõisas elas pikemat aega (1842–1856) balti maalikunstnik Konstantin Kügelgen. Nõmme periood oli ühtlasi kunstniku loomingus kõige viljakam. Noorpõlves elas Nõmme külas ka kirjanik Mihkel Jürna.

Siinsamas Nõmme külje all, mägede ja männimetsade süles sine-tavad ANTU põhjani selged allikajärved. Neid on oma lauludes ülistanud Kersti Merilaas, kelle varane lapsepõlv möödus siin Moora metsavahikohal. Neid on korduvalt kiitnud Evald Tammlaan, kelle kodu asus mõni kilomeeter järvedest eemal Kärša heinamaade taga. Ja August Alle ütleb ühes oma reisikirjas, et ta pole kusägil mujal kodumaal näinud „... midagi sellesarnast, niisugust klaasselget läbipaistvat vett ja siniroheliste allikasilmadega järve põhja“.

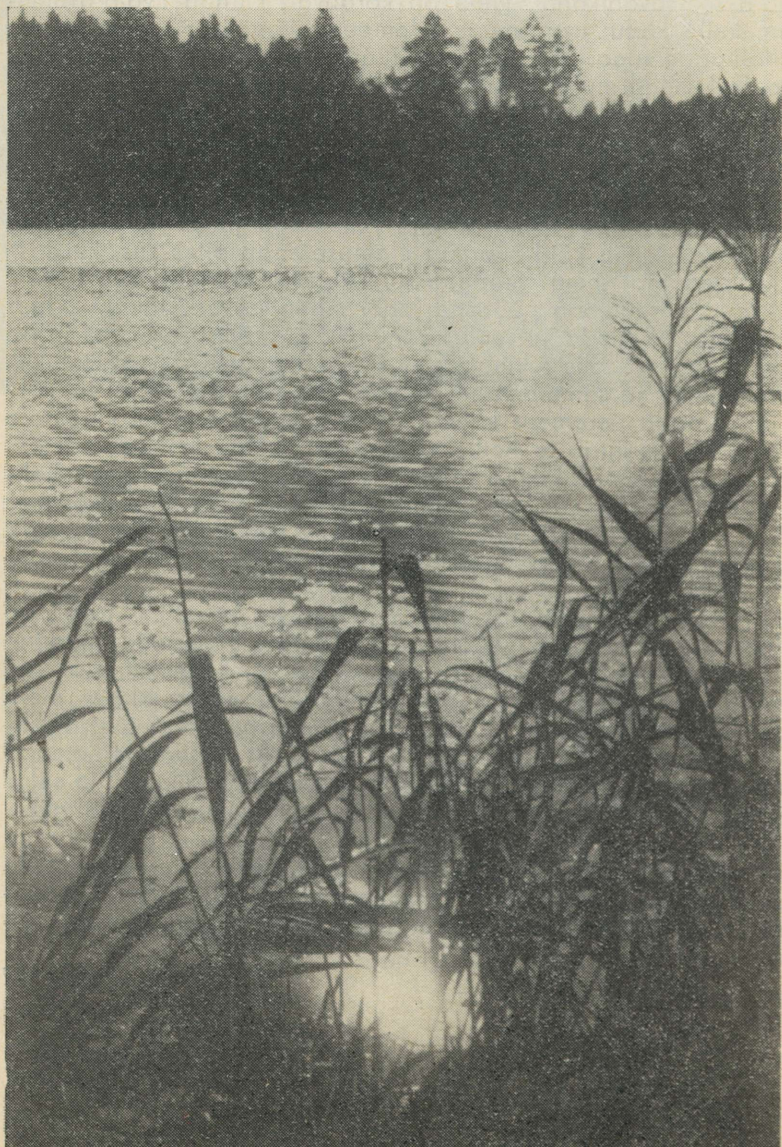
Kõige kaunim Äntu järvedest on kahe poolsaarega Sinijärv, otse Prillapatsi metsavahimaja taga. Ümberringi künkad, sihvakad männikud ja metsasihid, kaldaid palistavad jalgteed. Võluv on Sinijärv kaldaltki, kuid suurima elamuse saab alles siis, kui laskuda paadiga tema veepeeglile. Lainetust Sinijärv ei tunne. Väiksemagi tuulehoo püüavad kinni männiladvad. Ja üle paadi ääre võib imetleda järveelu: rahuliku ükskõiksusega pöördub eemale parv roheliste küürudega ahvenaid, otse all ripub liikumatult paadi ja sambla vahel meetripikkune haugiront, iseteadev ja julge nagu peremees kunagi. Alles siis, kui aer liiga ligidale sulpsatab, välgutab ta hetkeks taevavärvi kõhtu ja kaob vastaskalda peidikusse. Ükskõik kas paari meetri sügavusel sinirohelistel samblasametil või kaks-kolm korda sügavamal allikakaevude kohal võib ära lugeda iga kalamaimu ja veeputuka. Ja kusagilt sügavalt-kaugelt peegelduvad Sinijärve põhjas vastu kõrgete pilvede näod.

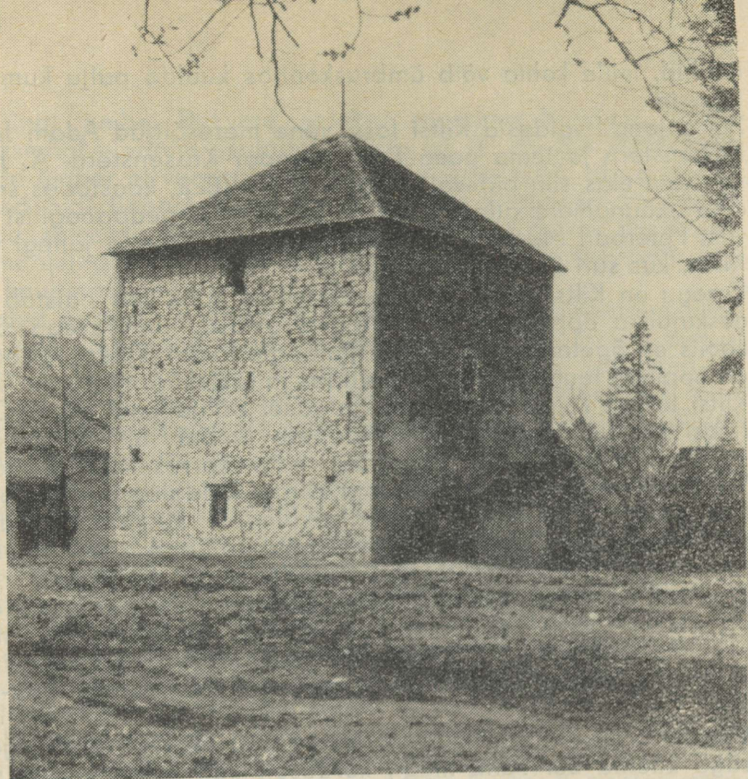
Järvi ühendab valgete merglikallastega oja, mis PUNAMÄE all ühineb Äntu ja Kärša poolt tuleva jõega. Punamäe maalinn asus kõrge seljandiku lõunapoolses tipus. Sel kaugel ajal, kui Lemmu kihelkonna rahvas Punamäe vallide taga kaitset otsis, piiras linnamäge kolmest küljest läbipääsmatu soo ja jõgi. Tänapäeval on jõgi kitsaks süvendatud ja soost ilusad heinamaad saanud. Ainult rahvajutud Punamäe-lähedasest palkteest ja sõja-üleva hauast Kärša rabas tuletavad meelde muistseid lahingupäevi.

Punamägi koosneb kolmest osast – ees-, kesk- ja pealinnusest, mis üksteisest on lahutatud sügavate kraavidena. Igal linnuseosal on säilinud selgesti märgatavad vallijäänused. Esimesi kir-

jalikke teateid Punamäe linnuse kohta võib leida Läti Henriku „Liivimaa kroonikast“. Seal kirjutatakse paavsti saadiku Modena Wilhelmi teekonnast Virumaale, Agelinde kantsi juurde. Uurijad

Äntu Valgjärv

Vao torne.amu

on jõudnud üksmeelsele otsusele, et tollaegne Ageline oli praegune Punamägi.

Kahe kilomeetri kaugusel Äntu järvedest läheb üle maantee Äntu–Kiltsi-vaheline väike metsatee, mida mööda Kiltsi lossini on neli kilomeetrit.

KILTSI loss on üks vanemaid ehitismälestisi rajoonis. Ehitatud XIV–XV sajandil, sai ta hiljem sõdades nii palju kannatada, et Põhjasõjas ei olnud lossil kindlusena enam tähtsust. XVIII sajandi lõpus laskis tollaegne omanik lossi uuesti üles ehitada ja laiendada kaarekujuliste juurdeehitustega. Sellisena on loss säilinud tänapäevani. Lossi all on endise kindluse päevilt suured võlvitud

keldrid, mille kohta võib ümbruskonnas kuulda palju kummituslugusid.

XIX sajandil valdasid Kiltsi lossi vene meresõitjad Adam Johann Krusenstern ja tema poeg Paul Theodor Krusenstern. A. J. Krusenstern elas siin pidevalt aastail 1815–1822, koostades sel ajal oma „Lõunamere atlast“. Pärast pikaajalist pedagoogilist tegevust Peterburi Mereväe Kadetikorpuses pöördus ta jällegi tagasi Kiltsi, kus suri 24. augustil 1846.

Praegu on Kiltsi lossis kaheksaklassiline kool, mis paistab silma eeskujuliku õppekatseaja ja heakorrastatud ümbrusega. Samas koolis on õpetajana töötanud filoloogiadoktor Villem Altoa, siin on õppinud luuletaja Kersti Merilaas ja lastekirjanik Heino Väli. Kiltsi lossist kolme kilomeetri kaugusel põhja pool on VAO soovhoosi keskus. Vanade mõisahoonete ümber on kerkinud uus soovhoositöölise asula moodsate mitmekorruseliste elamutega. Vana mõisapargi kõrval, Vao oja kõrgel kaldal seisab kuubikujuline paekivist ehitus – feodaalvasallidele kuulunud kindlustatud tornelamu. Peale Kiiu tornelamu Tallinna lähedal on see ainulaadne kindlusarhitektuuri näide kogu Baltikumis. Tänapäevani on hästi säilinud selle ehituse kõik esialgsed detailid: laskemoona- ja toiduainetekelder, laskeavaused, magamisnišš, lavatoorium¹, käimla ja küünlanišid. Rahvapärimuste järgi ühendanud tornelamut lähedase Kiltsi lossiga maa-alune käik.

Väike-Maarja–Kiltsi maantee ääres tõuseb liigirikka segametsa ga kaetud EBAVERE mägi, kõrguselt küll kolmas, kuid populaarseim Pandivere mägede hulgas. Arvatakse, et Ebavere on seesama hiiemägi, millest kirjutab Läti Henrik oma „Liivimaa kroonikas“. Kroonika sõnade järgi olevat siin sündinud saarlaste suur jumal Tharapita, kes mäelt Saaremaale lennanud. Arvukaid muistendeid, mida mäe kohta kõneldakse, on kasutanud oma loomingus Jakob Tamm, Jakob Liiv, Peeter Jakobson, Kersti Merilaas jt.

Ebavere–Väike-Maarja vahel KAARMAL asub üks rajooni kolmest piiritusvabrikust, mis toodab aastas 140 tuhat dekaliitrit toorpiiritust.

Kaarmalt jääb Väike-Maarjasse vaid kilomeeter.

¹ Kivist või metallist valamu kirikuis, keskaegsetes elamutes ja linnustes.

Suurt ringi ümber Rakvere rajooni alustame Kundast. Kunda Lammasmägi – vanim asulapaik Eestis (vt. lk. 29–30). Kuigi Lammasmäe ümber ei vooga enam muistse järve veed, tasub heinamaateed pidi linnast lõuna suunas paari kilomeetri kaugusele matkata, et seista ammuse asulapaiga kõrgete puude all. Madal heinamaaküngas just nagu jutustaks oma mullakamara alla peidetud kaugetest aegadest.

Tuhanded aastad on möödunud, kui selle maa esimesed asukad lõkkekivide ümber lõdisesid, luuõngedega endale järvest elatust meelitasid, suuri karusid ja põhjapõtru toiduks koju töid. Ja ammuks see oli, kui siinsete külade väikesed rehetared enne koitu oma inimesed vaesele kiviklibusele põllule saatsid, et õhtuks perelauale kõrdilurri ja aganast leiba saada. Küll prooviti õne merel ja maal, aga töö jõukust ei toonud. Või kui, siis ainult kaugetel meredel ja pimedatel sügisöödel salaviinapaadis.

Tänane Kunda. Huilates tuleb Rakvere poolt rong, jõuab vaevalt haruteele pöörata, kui juba teine oma raske koormaga lõunasse suundub. Ikka on neil midagi siia tuua, sest Kunda ehitab, ja ikka on neil midagi siit viia, sest Kunda tsementi ja eterniiti ootab kogu maa. Mööda laia asfaltteed kihutavad maokad tsemendi-autod, lähevad hommikuti igasse ilmakaarde, tulevad õhtuti kergejalgselt ja tühjade kõhtudega, et uuel varahommikul uuesti oma koormad kuhugi ehitusplatsile tühjendada. Iga aastaga laieneb linn: idapoolsed karjamaad kaevatakse kord-korralt üles ja mõne aja pärast koogutavad seal juba kraanad, pooled majaseinad korruga noka vahel. Meretuultest koolutatud männiku all kasvab aga ajakohaseid elamukvartaleid nagu värvikaid seeneperekondi pärast sooja vihma. Kundalased hindavad looduse ilu: iga uue maja õues kohisevad põlised männid ja muruplatse ehivad iidse kunstniku mandrijää voolitud rändrahnud.

Kui räägime Kundast, mõtleme tsemendile; räägime tsemendist, mõtleme Kundale. Need kaks sõna on olnud lahutamatud juba rohkem kui üheksa aastakümnet. Linn võlgneb tänu oma olemasolu eest ainult tsemendi tootmisele. Esimesed tsemendiahjud, mis Kundasse ehitati, olid äärmiselt primitiivsed (vt. lk. 37). Esimesele tehasele järgnes teine, teisele kolmas. Iga uus oli küll eelmisest suurem ja moodsam, aga raske käsitsitöö jäi nende kõigi ühiseks tunnuseks.

Kunda uus tsemenditehas

1956. a. võeti NLKP XX kongressil vastu otsus laiendada tunduvalt „Punase Kunda“ tootmisvõimsust. 1958. a. alustati uue, neljanda tehase ehitustöid. Tehase projekti valmistasid Leningradi inseneerid. Peamised seadmed saadi Saksa Demokraatlikust Vabariigist. Saja viiekümne meetri pikkused pöördahjud valmistati Mogiljovi tehases, ahjude reduktorid Poolas. Elektrimaterjale ja teisi seadmeid andsid tehasele paljud meie ja naabervabariikide ettevõtted. 1960. a. kuulutati „Punane Kunda“ üleliiduliseks komsomoli löökehituseks. Nüüd on uus tehas valmis. Kolm võimsat

pöördahju annavad aastas 950 000 tonni tsementi, see on üle üheksa korra rohkem kui vana tehase.

Kuidas toodetakse tsementi?

Ekskavaatoriga kaevandatud savi tuuakse karjäärist isekallutajatega. Erilised karussellsegistid segavad savi veega.

Savi ja pae toorlobri pumbatakse vertikaalsetesse lobribasseinidesse. Laboratooriumi poolt kindlakstehtud vahekorras segatakse neid horisontaalses, 35-meetrise läbimõõduga ja 6 meetri sügavuses basseinis. Edasi läheb lobri pöördahju põletamisele.

Väikese kalde all olevas ahjus kohtuvad kaks vastupidist voolu. Kõrgemast otsast juhitakse ahju lobri, mis allapoole valgudes kuivab kiiresti pulbriks. Alumisest otsast puhutakse siia kuiva põlevkivitolmu, mis lennul põleb. Tekkiv tolmutuhk seguneb lobritolmuga. Liikudes mööda ahju, tolmu temperatuur tõuseb, selle mõjul üksikud tolmuterad paakuvad ja kujunevad kuni rusikasuurused klinkrikätkrad. Kui klinker kukub ahjust välja, tuleb see kiiresti jahutada, sest aeglasel jahutamisel kaotab saadav tsement sideaine omadused. Võimsad ventilaatorid puhuvad läbi klinkrikihi õhku, mis vajalikul määral jahutab klinkrit.

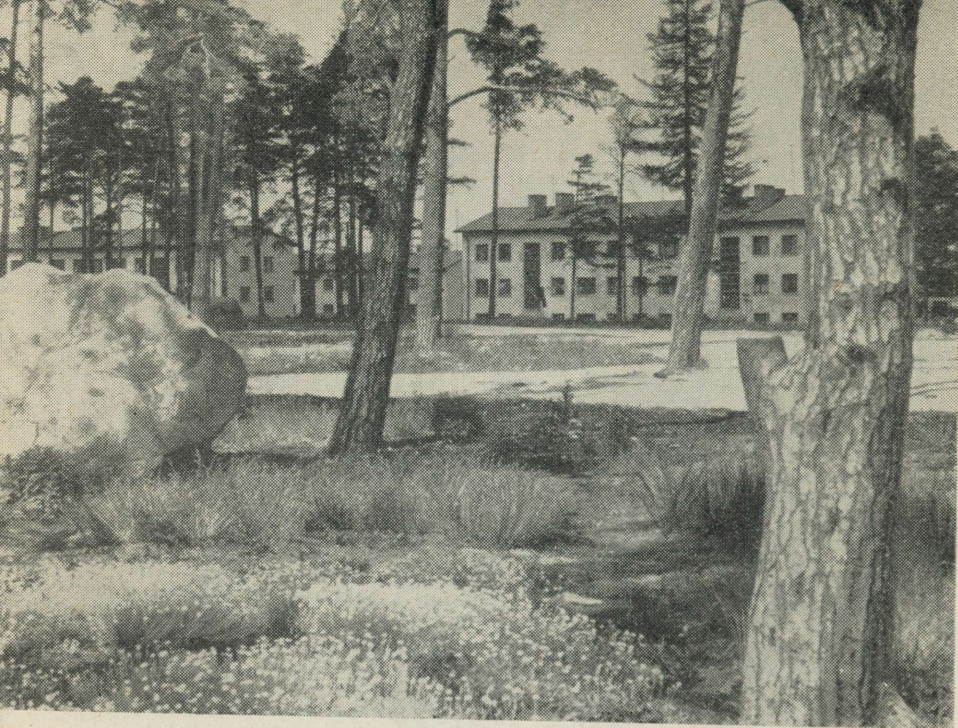
Klinkri jahutamisel koos mõneprotsendilise kipsilisandiga saadaksegi tsement.

Tsemendi transportimiseks mööda torustikke ehitati võimas kompressorijaam. Tooraine, lisandite, klinkri ja põlevkivi ladu on üle 300 meetri pikk. Alates pae vastuvõtupunkrist kuni tsemendisilodeni teeb tooraine tsemendiks muutumiseni mööda transportööre ja torustikke 1700-meetrise rännaku.

Tsemenditehase juures töötab ka eterniiditseh, mis andis oma esimese toodangu – 500 tingplaati – 15. septembril 1962. a. Nüüd toodetakse siin seda väärtuslikku katusematerjali iga päev 100 000 tingplaati. Kõrvuti rohekashallide, nn. värvitute eterniidiplaatidega läheb tseh välja ka värvilist fassaad- ja dekoratiiv-eterniiti.

Vabariigi kolhoosid ja sovhoosid saavad „Punaselt Kundalt“ tuhandeid tonne kaali- ja lubiväetist.

Viimase kuue-seitsme aastaga on Kunda tundmatuseni muutunud. On kerkinud sadu maju, keskkoolihoone 1040 õpilasele, laiekraankino, söökla, lasteaed, kaubamaja. 1. Mai puistee ja Rakvere maantee vahelisele põllule on planeeritud aga juba uus linnaosa, kuhu ehitatakse ainult viie- ja kõrgemakorruselisi maju. Tuleviku Kunda kujuneb kauniks tööstuslinnaks. Täielikult kaob aastakümneid linnarahvast nuhelnud tsemenditolm; selle püüavad kinni filtrid. Tolm rändab tagasi ahjudesse või saadetakse väetisena põllule. Linna kaunistavad paljud puisteed ja pargid. Uue klubi juurde planeeritud park ulatub Võidu tänavast Kalda

Uus elamurajoon Kundas

tänavani ning Rakvere maanteest 1. Mai puiesteeni, moodustades nii roheline kaitsevööndi tehase ja uue linnaosa vahele. Kundast ja ta lähemast ümbrusest on pärit mitmeid meie maa nimekaid inimesi.

Kunda külje all, pisikeste majadega pikas Siberikülas alustas oma elurännakut Jüri Parijõgi, väikeste laste suur kirjanik, oma ja võõraste maade kirglik matkamees. Jüri Parijõgi (Parinbak) sündis 2. septembril 1892. a. sadamatöölise pojana. Kirjaniku sünnimaja, mille ehitas tema isa Toomas oma pere jaoks, on praegu alles. Samuti on Kunda külas säilinud vend Joosepi talu, mida kirjanik hilisematel aastatel tihti külastas. Esialgset kirjatarkust pakkus poisile küllaltki kultuurihimuline kodu. 10-aastaselt pääses Parijõgi Kunda vallakooli ja 1905. a. jätkas ta õppimist Rakveres.

Kunda ümbrus on ka tegevuspaigaks paljudes lastejuttudes, mis autor hiljem koondas oma populaarsetesse jutustustekogudesse „Tsemendivabrik“ ja „Jaksuküla poisid“. Nendes räägib ta küll Kunda tsemenditehase töolistest, küll kala- ja meremeestest ning nende tarmukatest lastest.

1893. a. sündis Kunda lähedal Kuura küla suitsutares Eesti esimesi naisrevolutsionääre ja punakaartlasi Alice Tisler. Mõisamoonaka ja pärastise tsemenditehase töölise tütre noorus möödus Kunda ja Malla mõisa põldudel ning turbarabas igapäevast leiba teenides. Vahel tuli ka jõukates peredes lapsi hoidmas käia. Kooliteed sai Alice tallata vaid mõne talve, algul Kunda külakoolis ja seejärel aasta kihelkonnakoolis. Sel ajal elas Tislerite pere Kunda-Raudkatkul, kus praegugi Viru-Nigulasse suunduvast maanteest mõnikümmend meetrit eemal võib näha ühekordset madalat paekivimaja.

Kunda tolliametniku perekonnas sündis 1893. a. kuulus täheteadlane Ernst Õpik ning 1898. a. tema vend geoloog ja paleontoloog Armin Aleksander Õpik.

Kundas nägi esimest korda maailmavalgust ka luuletaja Harald Suislepp.

PÕHJARANNIKUT PIDI VÕSULE JA KÄSMU

Jätame seljataha tsemendilinna oma hiiglaslike pöördahjude, ruuduliste korstnate, asfaltteede ja lillepeenardega. Paremal, uue keskkoolihoone ja männituka vahel vilgub tükike Soome lahte, vasakul laiub lage ja kivine kõnd.

Troostitu on Põhja-Eesti loopealne. Paekivist madalad majad, paekivist karjaaiad ja piiripeenrad, põlludki paekivikildudest. Aga samal ajal on ta oma kadakaste karjamaade ja kaugete tasaste väljadega kuidagi maamehelikult lihtne ja võluv. Kõik on siin just nagu maadligi surutud: kadakad, männijässid, majad ja taevaski. Aga ega selliseid saaremaalikke motiive siin ülearu leidu. Juba algabki kahel pool Karepa teed kõrge ja tumeroheline okasmets. Väaneldes lookleb maantee sinihalli männiku vahelt pruuni kuuksiku alla. Hüppab siis Toolse linnamäe jalamile, laskub sügavale Toolse jõe ürgorgu ja ronib mööda oru nõlvu Karepa poole edasi.

TOOLSE jõe suudme lähedal terava neeme tipus seisavad kivide ja kõrkjate vahel kaugete aegade tunnistajana Toolse lossi

Toole lossi varemed

varemed. Rahvas räägib tänapäevani õudseid muistendeid lossi julmadest mereröövlitest, lossikeldritesse peidetud varandustest, Toole ja Rakvere vahelisest maa-alusest käigust.

Toole lossi hakati ehitama Liivimaa ordumeistri Johann Wolthaus von Herse ajal 1471. a. Tol ajal oli Toole jõe suudmes hea sadam, mille kaudu arendati kaubavahetust naaberaladega. Lossi ehituse üheks eesmärgiks olnud kaitsta randa rootsi mereröövlite eest. Suure ehituse jaoks aeti hulgaliselt kokku talupoegi. Liivi sõja ajal olid Toole peremeesteks Vene väed. 1581. a. vallutas selle Rootsi väepealik Pontus de la Gardie. 1617. a. kinkis Rootsi kuningas lossi parun Wrangelile, kes aga laskis kindluse varsti laguneda.

Toole ordulinnuses asetsesid lossiruumid merepoolisel küljel, lõuna- ja idaküljel olid müüridega piiratud siseõued, mida kaitseksid tugevad tornid. Tänapäevani näeme Toolel Eesti orduliin-

nustest kõige paremini säilinud varemeid: küttekoldeid korstnatega, akende raidraamistusi, kahurite laskeavasid.

Lossivaremete kõrval säilinud majas asus varem kõrts, kus viimaseks kõrtsmikuks oli NSV Liidu rahvakunstniku Ants Eskola isa.

Kus on meri kõige kaunim? Karepal.

Kus on männid kõige kõrgemad? Karepal.

Ega laul ei valeta. Kes korra on Karepa puhkusevõlused maitstnud, see ihkab siia ikka jälle tagasi. Kutsuvad kivine rand ja mereliiv, Selja jõe kõrged kaldad, vaigused vanad männikud. Igal suvel on siin kümneid laagreid pioneeridele ja pedagoogidele, kommunistlikele noortele ja turistidele.

Selja jõe paremal kaldal, kõrge männiku all on kunstnik Richard Sagritsa sünnikodu. Männituka taga sinetav meri, kullaselt kollaste kallaste vahel jõgi, põlised männid vana talutare õueaias, selle taga suur ja liigirohke kiviktaimla – see on maalikunstniku maaliline kodu, Kalamehe talu. Nii talu vanaperemees Andres kui ka perenaine Leena põlvnesid kaluritest. 19. detsembril 1910. a. sündis poeg Richard. Looduslikust ilust rikas ümbrus kasvatas juba maast-madalast armastama loodust ja tundma huvi selle vastu. Joonistama hakkas tulevane kunstnik väga varakult. Teda innustas vanema venna eeskuju, kes koolipõlves tegeles õlimaaliga. Ka kooliteed alustas Richard Sagrits Karepal, sealses algkoolis.

Meri ja isamaja kutsuvad nüüdki ikka tagasi. Suved veedab Sagrits kodutalus. Viljaka kunstniku arvukate maalide ja graafiliste lehtede hulgas kohtame Karepa loodust, merd, Toolse ja Kunda motiive.

Karepa kaunis maastik on siia suviti elama kutsunud paljusid teisi kunstnikke, heliloojaid ja kirjanikke.

Karepa mändide vahel on filoloog Villem Altoa sünnikodu, endine Madipõllu vabadiakoht.

Karepalt läheb rannaäärne tee läbi Põhja-Eesti tüüpiliste kalurikülade Rutja, Eisma, Vainopea, Vergi, Pedassaare ja Lahe Võsule. Toredad väikesed kalurimajad suurte ja põliste puude all, tõvalõhnalised paadid rannakivide ääres. Ööd-päevad läbi laulavad siin lained ja paadimootorid ning männikuladvad lõövad ümisesdes takti. Iga matkaja, kes neile teedele satub, kadestab randlasi nende mere ja metsade pärast, nende tuulte ja avaruste pärast. Ja ega randlased isegi oma kivistelt maadelt heameelega ei lahku.

Teine tee läheb Karepalt Vösule läbi Selja ja Varangu. Jalgsimatkajad saavad unustamatu elamuse, kui nad liiguvad Karepalt Varangule piki Selja jõe orgu. Kohati leidub siin püstloodis liivakaldaid, mille kohal saja-aastased männid sirutavad oma kuivale jäänud juurekombitsaid. Iga käanu taga avaneb uus ja võrratu vaade, aga käanakuid teeb Selja jõgi sellel teel sadu.

VARANGU küla juures „Ühenduse“ kolhoosi territooriumil võtab Selja jõgi oma haardesse kõrge seljaku lõunapoolse tipu. Selle aastatuhande alguses seisis mäel muistsete eestlaste linnus. Tänapäevani on hästi säilinud peaaegu sõarikujulist linnusehoovi piiranud ringvall.

Varangult pöördume läbi Kandle ja Karula Vihulasse. Siin on teine muinaseestlaste linnamägi, ainult et tema vallid ja kraavid on aastasadadega tasaseks küntud.

VIHULA on üks omapärasemaid kohti selle poolest, et siin on peaaegu terviklikult säilinud vana mõisaegne hoonete kompleks. Säilinud on ka vana vesiveski ja omaaegne möldri elutuba, kus 1904. a. sündis Evald Stein-Tammlaan.

Vihulast Vösu suunas matkates jõuame juba paari kilomeetri järel ALTJA kalurimajadeni. Ühes neist, Kõrvel, sündis 12. oktoobril 1905. a. maalikunstnik Richard Uutma. Praegu leiame kunstniku sünnipaigast veel vaid paar vana õunapuud ja küüni. Sünnimaja on aegade jooksul hävinud.

VERGI – M. Gorki nim. kalurikolhoosi keskus. Siin, läänetuulte eest varjatud lahesopis on soodne paik kalasadamale. M. Gorki nim. kalurikolhoos hõlmab peaaegu kogu Rakvere rajooni ranniku Käsmust kuni Letipeani. Tal on brigaadid Kundas, Karepal, Eismal, Vergis ja Käsmus. Merel käiakse 6 suure traallaeva ja 12 traalpaadiga. Igal aastal toovad Rakvere rajooni kalurid merest välja 11–12 tuh. tsentnerit kala, edaspidi tahavad nad jõuda koguni 15 tuhande tsentnerini.

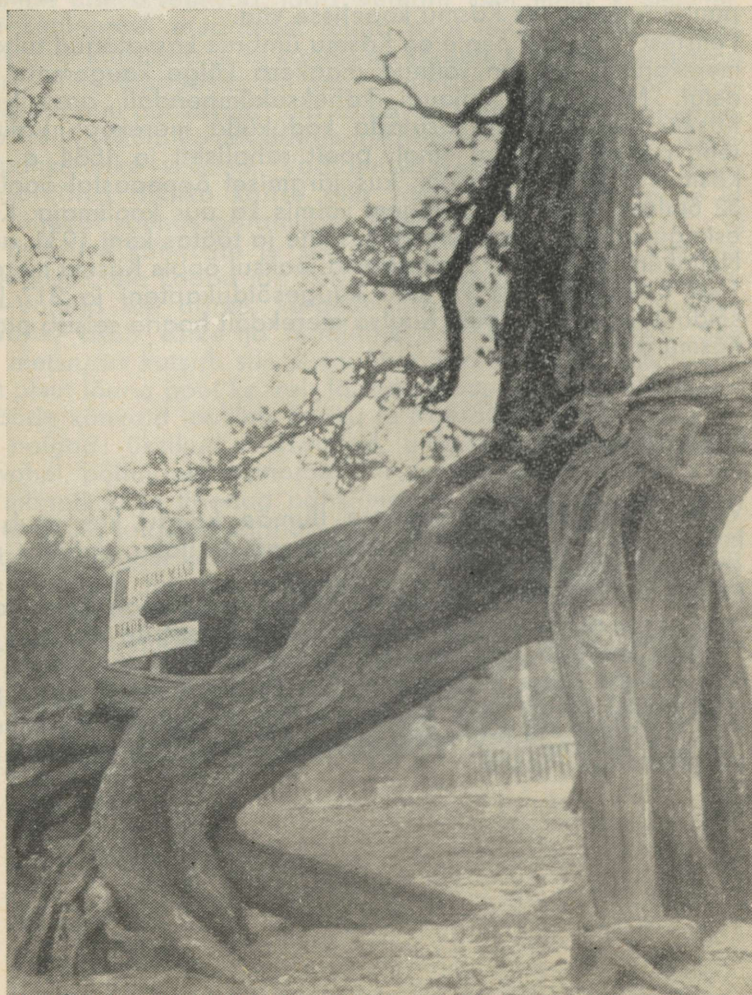
VÖSU on üks Eestimaa armastatumaid suvituskohti. Varakevadest hallade tulekuni puhkab siin tuhandeid töötajaid. Varjuline mere-laht, madal rand ja männimetsad annavad siinses puhkekodus viibijaile terveks aastaks kaasa tervist ja elurõõmu.

Juba möödunud sajandil meelitas Vösu oma võludega neid, kes armastasid merd, männimetsi ja vaikust. Palmse mõisahärra käest osteti tüki maad ja männiku alla ehitati suvilaid. Väike Eestimaa rannaküla sai puhkekohaks paljudele Peterburi kindralitele, õpetlastele, kunstnikele. Aastast aastasse kasvas Vösu

kuulsus, üha rohkem suvitajaid sõitis siia ka Eestimaa linnadest.

Praegu on Võsu puhkekodu üks suuremaid vabariigis. Vaheatuses pakub ta puhkusemõnuseid kuuesaja viiekümnele inimesele. Puhkajatele korraldatakse siin mitmesuguseid mängu, võistlusi, matku. Alati on palju imetlejaid Vanaveski tammil ja muistenditega seotud Suurkivi juures. Paljud Võsu rannamännid on huvitava kujuga: tõusnud juurtega maast kõrgele, keerutavad nad

Võsu põlismänd

oherditena jämedaid tüvikuid ja laotavad lõpuks oma võra laiali maa ligidale, nagu kartes tõusta tuulte sasida. Selline on ka looduskaitsealune põlismänd Võsu vennashaua juures.

Teisel pool lahte asub KÄSMU kivine kuurort. Kive jätkub siin kõikjale. Neid on liival ja vees, neid tõuseb keset maanteed, nii et autod peavad nendest ringi sõitma. Mööda kive pääseb rannast peaaegu lähedase Kuradisaareni. Käsmu kalmistu, paljude meremeeste puhkepaiga kõrval on põllukividest kabel, mille kohta liigub huvitav legend. Aaspere mõisnik parun von Dellingshausen olnud seotud keiser Aleksander II vastu organiseeritud atentadiga. Et karistusest pääseda, lasknud kaval parun ennast surnuks kuulutada. Oma surnukeha asemel lasknud ta tammepaku kirstu panna ja selle siis Käsmu kabelisse viia.

Põlistest aegadest peale on Käsmu ümbrus kasvatanud tuhandeid merekarusid, kes on sõitnud maakera kõige kaugematel meredelgi. Möödunud sajandi kaheksakümnendail aastail tekkis Käsmu meestel mõte asutada kodukülla merekool. Valitsusele tehti palvekiri, toetati omalt poolt rahaliselt ja 1884. a. avatigi Käsmus II järgu merekool, kus järgmisel õppeaastal õppis juba 32 õpilast. Kolm aastat hiljem valmis ka uus koolimaja. Kool oli esialgu kahe-, hiljem kolmeklassiline ja töötas kuni 1931. aastani. Neljakümne seitsme tegevusaasta jooksul õppis Käsmu merekoolis 1664 õpilast, kellest 94 said kaugesõidukapteni ja 217 kaugesõidutüürimehe diplomi. Kuulsa merekooli hoone seisab praegugi Käsmu rannas.

ÜLE VIITNA TAPALE

Võsult Palmssesse võib rännata Ilumäe kaudu, kus asub väike kabel eesti talupoegade vappidega, või Koljaku maalilist metsavahelist asfaltteed pidi.

Endine PALMSE mõis oli suurejoonelisemaid kogu Eesti- ja Liivimaal. Kõik mõisa siirduvad teed olid kilomeetrite ulatuses ääristatud alleedega. Mõisa pargi kõnniteede kogupikkus ulatus kolmekümne kuue kilomeetrini. Nende korrashoidmiseks palkas mõis Peipsi äärest vene tütarlapsi, kes päevad läbi pidid pargiteedel pühkima ja rehitsema. Nüüd kilkavad suviti Palmse pargis pioneerilaagri lapsed.

Masendav pilt avaneb meile kunagise Palmse mõisa väljadel. Siin on palju ümmargusi, paarikümne meetrise läbimõõduga kivi- kangruid. Need korrapäraselt laotud kivikuhjad on näljaste pärisorjade kätetöö suure nälja aastail 1695–1697. Raske sunnitöö eest anti siis näljahädalistele tükike leiba. Kuigi Palmse põlde on kividest puhastatud juba mitu sajandit, jätkub neid tänaseni traktoristi ja kombaineri kiusamiseks. Siin neid külitab rusikasuurusi nagu halle põllulinde, hulgakaupa nagu hundikarju ja üksikuid hiigelrändrahne, saunast suuremaid. Ühe teeäärse kivi on rahvas ristinud Huntkiviks. Tõepoolest sarnaneb kivi lamava hallivatimehega. Riikliku kaitse alla on võetud Palmse pargis rahnude rühm, mis koosneb kolmeteistkümnest kivirahnust, samuti enam kui kahekümne nelja meetrise ümbermõõduga Vahakivi.

Kui Palmse alleed lõpevad, jääb Viitnani veel mõni kilomeeter. Tallinn–Leningradi maanteest lõuna pool laiub VIITNA järvede maastikuline kaitseala. Eriti kaunis on kõrgete metsaste kallastega Suurjärv, mille lõunaosas on saar. Palavail suvepäevil on järve rannaliival palju puhkajaid: siia sõidavad inimesed oma rajoonist, aga ka Tallinn–Leningradi automagistraalilt keeratakse siia meeldivat puhkehetke veetma. Vaatamisväärsustest seisavad suure maantee ääres riikliku kaitse alla võetud vana kõrtsihoone ja samas lähedal võimas püramiidne kadakas.

Viitna ümbruse küngaste ja seljakute rida ulatub pika keelena otse lõunasse, üle Loobu jõe Eeriku ja Vohnja Metsaküla vahele. Loobu–Vohnja tee ääres, kõrgete liivamägede ja läänepoolse raba vahel asub väike ja maaliline VATKU KÕVERJÄRV. See vaikne metsajärv kutsub siia suvepühapäevil kala- ja matkamehi. Järvest pisut lõuna pool keerab läände kitsas teerada, mis hüpeldes mööda künkaid lookleb Eeriku ja Metsaküla poole. Need on ilusad paigad: üksikud metsatalud, tillukesed heinamaad küngaste vahel, põllulapid munajate kõrgendike veerul, kõrged kuusikud, männikud ja tihedad pähklimetsad kahel pool metsateed. Üks Metsaküla taludest kannab tänaseni Väälna nime. Ligi kaks sada aastat tagasi läks siit laia maailma tulevane Ao mõisa oman Heinrich Johann Faehlmann, suure valgustaja Friedrich Robert Faehlmanni isa.

Kolu juurest paremale pöörduv tee viib rajooni kõige järvederikama ala juurde. Siin asub ka rajooni suurim järv OHEPALU. Järvele saab suure Ohepalu küla viimaste majade juurest läbi kitsa metsariba ja üle lageda rabavälja. Küla on suur ja põline (50 adramaaga oli see juba XIII sajandil ümbruskonna suurim),

aga järv seevastu suhteliselt noor. Madala järve põhjas leidub lademetena suuri kände ja musti juuri. Järve ümbritsevat raba poolitab pikk ja kitsas seljandik, mis lõunas, Tapa lähedal, lõpeb ja põhjas, läbi Mägiküla ja Kõnnu, Läsna järvede ümber laiali valgub. Ohepalu külast läheb piki seljaku harja põhja poole tore metsaalune tee, millest vasakule jäävad kaks Kaanjärve ja pisut kaugemale Emmasaare Haugjärv. Seljaku idapoolse servani ulatub Udriku Suurjärv. See on ümbruskonna järvedest kauneim. Idas pruunikirju rabamaastik, läänes seljaku turjal kohisev kõrge segamets. Suurjärvest põhja poole jääb raba keskele nelja hektari suurune Udriku Mädajärv. Kagu pool kitsa rabasiilu taga lainetab neljateistkümne hektari suurune Udriku Väikejärv. Sellest pool kilomeetrit lõuna pool sinetab kääruliste turbakallaste ja väiksemate laugaste vahel kahe hektari suurune Laugasjärv.

KOLU kooli pargis võib näha vabariikliku kaitse alla võetud kaheksat siberi nulgu.

Edasi viib tee otse lõuna suunas läbi Põima, Vanamõisa ja Tõrma Tapa linna.

TAPA

Sada aastat tagasi laius praeguse Tapa linna kohal põline laas. Kui 1870. a. ehitati Peterburi–Narva–Tallinna raudtee, raiuti ka sellesse Kõrvemaa laande lai siht. 1876. a. ehitati siia tiheda kuusemetsa vahele raudteejaam, mis sai endale nime lähedase Tapa küla ja mõisa järgi. Samal aastal sai valmis ka Tapa–Tartu raudtee.

Raudteesõlme ümber hakkas õige pea maju kerkima. 1887. a. oli Tapal juba kaks poodi, kaks pagarit, trahter, teemaja, kaks võõrastemaja, algkool, terve rida raudtee- ja käsitöölise maju. Samal aastal asutati Tapale vorstivabrik, lähedasse Moe mõisa viinavabrik. Järgnevatel aastatel rajati veel mitmeid töökodasid ja väikesi vabrikuid. Sajandivahetusel oli Tapal juba 85 maja ligi tuhande elanikuga.

Kuigi Tapa kuulutati linnaks 1926. aastal, jäi ta ikkagi tüüpiliseks väikekodanlikuks asulaks, mõningal määral arenesid siin ainult käsitööndus ja kaubandus. Suure Isamaasõja karmidel aastatel sai Tapa linn rängalt kannatada. Sõja lõpuks oli säilinud ainult 74 elumaja, 503 elamut olid pommidest purustatud ja tulekahju-

des põlenud. Eestimaa linnadest löi sõda rängemaid haavu vaid Narvale.

Kohe pärast seda, kui Nõukogude armee väeosad 1944. a. sügisel vabastasid Tapa, algas hoogne ülesehitustöö. Ehitati rida suuri tootmishooneid, kultuuriasutusi, elamuid. Laienes kohalik tööstus, elavnes individuaalelamute ehitus. Sõjajärgsetel aastatel on ehitatud kaks keskkoolihoonet, kultuurihoone, haigla, sidekontor, leivatööstus ja palju muid kohaliku tööstuse tootmis- ja administratiivhooneid. Võrreldes 1939. aastaga on elanike arv kasvanud kahekordseks.

Tapa töölised on ikka oma õiguste eest võidelnud. 1905.–1907. a. revolutsiooni päevil toimusid siin rahvarohked miitingud. 1905. a. 8. detsembril oli Tapa töölistel kokkupõrge kohalike võimukandjate ja Rakverest saabunud sõjaväeosadega. Töölised, kes tahtsid takistada relvavaguni saatmist Tallinna, pidid ülekaalukate sõjaväeosade ees taanduma. Kokkupõrkes surma saanud Robert Krusbachi matus kujunes suureks rahva protestidemonstratsiooniks. 1906. a. algul saabus Tapale karistussalk, algas rahva „rahustamine“ peksu ja vangiraudadega.

Veebruari- ja Oktoobrirevolutsiooni päevil oli Tapa elava liiklemise sõlmpunktina oluliselt seotud revolutsioonisündmustega. Tapal oli tol ajal juba VSDT(b)P organisatsioon, maatameeste ühing ja raudteelaste liidu kohalik osakond. Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu moodustati kohaliku nõukogu juurde ka Tapa Sõjaja Revolutsioonikomitee. Lehtse ja Ambla punakaardisalkade abiga hakati üle võtma ümbruskonna mõisaid. Nõukogude võim püsis seekord ainult lühikest aega. 26. veebruaril 1918 jõudsid Tapale Saksa sõjaväeosad. Kohe algas arveteõidendamine revolutsiooniliselt meelestatud töölistega. Esimeste seas lasti maha ka Ambla punakaardi ülem Karl Rudzit.

29. novembril 1918 kuulutati Narvas välja Eesti Tööraha Kommuun. 2. detsembril alustasid Punaarmee osad üldpealetungi. Tartu Eesti Kommunistlikku Kütipolku, kes pidas ägedaid lahinguid Narvast kuni Aegviiduni, juhtis August Lillakas.

August Lillakas sündis 29. detsembril 1893. a. Aaspere vallas. Hariduse omandas ta Rakvere Seminaris. Seejärel teenis tsaararmee, oli Esimese maailmasõja rinnetel. 15. aprillil 1918 sai temast Jamburgis asuva Rakvere punase partisanisalka komandör. Edasi võitles Lillakas Tartu Eesti Kommunistliku Kütipolgu koosseisus põhjarindel. Siin ülesnäidatud vapruste eest sai ta esimese eestlasena tolleagekse kõrgeima autasu — Punalipu ordeni. Kui Punaarmee alustas 1918. a. lõpul Eestimaa vabastamist saksa

okupantidest, asus Lillakas Tartu polgu eesotsas teele Narvast läände. Tema juhtimisel vabastati Jõhvi, Kohtla, Kabala, Rakvere. Kui Viljandi kütipolk pidas lahinguid Tapa pärast, oli A. Lillakas Rakveres. Edasi liikus ta juba kiiresti Tallinna suunas ning jõudis 3. jaanuaril Aegviiduni. Seekord olid aga revolutsioonijõud veel nõrgad ja Aegviidu kandist tuli taanduda.

Kartmatu sõjamehe rindeteed jätkus Nõukogude Venemaal. Oma polguga võitles A. Lillakas küll Pihkva all, küll läänerindel Dvinski lõigus, küll Ukrainas. Pärast kodusõja lõppu töötas ta Petrogradis õppejõuna. Kui 1924. a. EKP valmistas ette 1. detsembri relvastatud ülestõusu, saabus August Lillakas Tallinna. Pärast ülestõusu nurjumist sai Lillakas koos võitluskaaslase R. Kääriga korralduse taanduda Nõukogude Liitu. Liiguti jalgsi, 6. detsembri ööl jõuti Aegviitu. Siin langesid võitlejad aga reetmise ohvriks, nad areteeriti ja toodi Tapale, kus nad peagi hukati. 1940. a. 29. septembril maeti A. Lillaka ja R. Kääri põrmud ümber Tapa Punasele väljakule (praegu Komsomoli-nimeline park). A. Lillaka mälestuseks kannab tänapäeval linna peatänav tema nime.

Eesti Tööraha Kommuuni periood oli Tapal lühike, vaid veidi üle kahe nädala. Tapa komandandiks oli sel ajal silmapaistev organisaator Valter Juhkum, kes abistas ümbruskonna töörahvast mõisakomiteede ja vallanõukogude loomisel.

Valter Juhkum pärines „Dvigateli“ töölise paljulapselisest perekonnast. Juba noore poisina hakkas ta isa ja vendade eeskujul osa võtma Tallinna töölisorganisatsioonide tegevusest. Kodusõja ajal sai ta Judenitši vastu võideldes haavata, mille tagajärjel haigus aheldas noormehe paljudeks aastateks voodi külge. Kuid Valter Juhkum ei loobunud võitlusest. Ta tegi aktiivselt kaastööd „Pravdale“ ja teistele ajalehtedele. Haigevoodis valmis tal ka hulk jutustusi eesti proletaarsetest noorsoost. Tulihingeline võitleja suri Leningradis 1943. a.

Välismaiste interventide abiga peatati nõukogude võimu taaskeh-testamine Eestis ja Tapagi langes kontrevolutsiooni ohvriks. Neil päevil hukati ainuüksi Tapal ja selle ümbruses enam kui 300 inimest.

Tapal on teeneid ka meie maa hariduse ja kultuuri edendamisel. Siin töötas kooliõpetajana omaaegne aktiivne haridustegelane Juhan Kroon, kellelt esimese muusikalise õhutuse said Artur Rinne, Jüri Variste, Jaan Pakk ja paljud teised meie tänapäeva muusikategelased. Tapa keskkoolis on õppinud luuletajad Kersti Merilaas, Ellen Niit, Linda Ruud, kirjanik Osvald Tooming. 1892. a. sündis Tapal raudteeametniku pojana vanema põlvkonna nimekas maalikunstnik Ado Vabbe.

Tapalt liigume Valgejõe ürgoru lääneperve pidi kagu suunas. Nelja kilomeetri kaugusel linnast asub MOE piiritustehas, mis toodab aastas 140 000 dekalitrit piiritust.

Vahakulmu ja Saksi juures rõõmustab silma mitmekesine maastik. Siin on tasaseid põllulagendikke, metsatukkadega kaetud künkaid, kausikujulisi sügavaid orge. Kevadel ja sügisel uhkeldab SAKSI oma ilusa järvega, aga kesksuvel tehakse järve põhjas heina. Ainult ühest kohast ei kaduvat vesi – sealt, kuhu mõisnik olevat elavhõbedat raputanud. Möödunud sajandil kuulus Saksi mõis krahv Peter Mannteufelile, kes ainsa aadlikuna on osa võtnud eesti kirjanduse arendamisest. Üldtuntud on tema „Aia-vite peergo valgusel“ ja karskusesisuline „Villem Navi ello-pävad“. Saksist Porkuni läheb tee piki Valgejõe orgu. Kunagised kaldad on jõest kaugemale taganenud, jõgi ise aastatuhandetega kitsaks kuivanud. Räägitakse, et XIII sajandil olevat Valgejõe pidi isegi Taani laevad Porkuni alla purjetanud. Ühte orgu, kuhu laevad kinni jäänud, nimetatakse tänapäevani Taani-oruks.

PORKUNI on üks ilusamaid ja armastatumaid väljasõidukohti. Igal suvel korraldatakse järve idakaldal laulupäevi, vabaõhuetendusi. Siinne vaheldusrikas maastik pakub matkajale toredaid laagripaiku, orienteerumissportlastele häid võistlusradu. Neljakümne hektari suurune allikajärv meelitab palavail suvepäevil oma karastavasse sülle noori ja vanu.

Järve põhjakaldal kasvavad vabariigi suurimad hõberemmelgad, mille ümbermõõt on enam kui 6 meetrit. Paarsada meetrit põhja pool on riikliku kaitse all põline määnd. Tamsalu–Väike-Maarja teeristil kasvab aga oru põhjas jäme kuusk, mille all mõisnikud olevat oma orje nuhelnud. Vana pargi paemurdudes paljandub huvitavaid korallkivistisi. Porkuni järv ja selle ümbrus on lindude armastatumaid pesitsuspaiku Rakvere rajoonis (vt. lk. 26).

Järve keskel asub küngassaar, kus oli arvatavasti muistsete eestlaste asulapaik. Aastal 1479 laskis Tallinna piiskop Simon von der Borch ehitada saarele kindlustatud lossi, millest mõned müürijäänused ja kõrge väravatorn on säilinud tänapäevani. Hiljem ehitasid mõisnikud samale künkale oma mõisahooned. Praegu asub siin vanades ja uutes hoonetes kurtide laste internaatkool.

Porkuni on seotud mitmete legendidega, mida oma loomingus on kasutanud Fr. R. Kreutzwald, J. Barbarus jt.

1871. a. sündis Porkunis aedniku pojana XX sajandi alguse üks nimekamaid teatritegelasi Aleksander Trilljärv.

1944. a. 21. septembril toimus Porkuni–Sauevälja–Loksa rajoonis taganevate hitlerlike väeosade ja Tallinna suunas liikuvate Eesti Laskurkorpuse lahinguüksuste vahel Porkuni lahing. Siitpeale ei suutnud fašistid Eesti mandri vabastajaile enam nimetamisväärsset vastupanu osutada. Porkuni lahingupaiga tähistamiseks veeti 1965. a. kevadel Väike-Maarja–Porkuni tee äärsele künkale suur kivirahn, millel seisab mälestustahvel. Lähedal asuval vennaskalmistule on maetud Eesti Laskurkorpuse võitlejad, kes langesid lahingus.

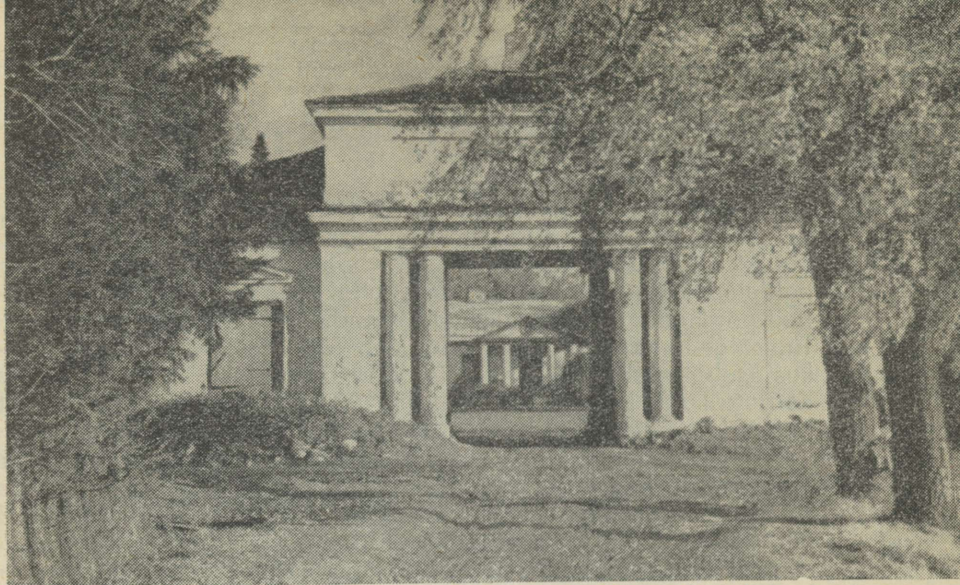
UUDEKÜLA metsakalmistul puhkab proletaarne kirjanik Otto Münther. Tema viimasesse elupaika Aluperre jääb siit kuus kilomeetrit. Aluperes elas kirjaniku vend, kes töötas seal möldrina. O. Münther peatus venna juures sageli, pidevalt elas ta siin pensionipäevil 1925.–1929. a. Ümbrusest saadud muljeid on Münther kasutanud oma jutustustes. Nii on jutustuse „Üks nendest“ tegelase tõusik-vabrikandi Ambergi algkujuks Tamsalu vabrikant Limberg.

TAMSALU kasvas suureks töölisaleviks sõjajärgsel perioodil. Endine väike raudteesõlmpunkt, mille ümber oli koondunud rida kauplusi ja eramaju, sai sõjas tugevasti kannatada. Alles jäid vaid omaaegse suurkaupmehe Limbergi ja parun Uexkülli rajatud lubjavabrikud ning mõned eramajad. 1961. a. ühendati Tamsalu ja Rakke lubjaahjud üheks Rakke Lubjatehaseks.

Juba kaugelt tervitab Tamsalule lähenejat kombineeritud jõusöödatehase 9-korruselise maja kõrgune võimas tootmishoone, mis valmis 1962. a. lõpuks. Praegu on Tamsalu jõusöödatehas suuremaid loomade kivi-toidukööke Baltikumis. Ööpäevas veetakse siit vabariigi majanditele 250 tonni kõrgeväärtuslikku loomasöötat. Kuid juba ehitatakse jõusöödatehase teist järku, mille käikuandmisega tehase toodang kahekordistub.

Tamsalus asub ka vabariigi ainulaadne ettevõtte – Rakvere Metsakombinaadi Tamsalu Immutustehas. Igal aastal immutatakse siin enam kui 50 000 m³ raudteeliipreid, elektri- ja telefoniliinide maste. Tehases on kõik tööd täielikult mehhaniseeritud.

Lähemal ajal rikastub Tamsalu veel ühe võimsa ettevõttega. Siia, otse alevi külje alla ehitab Põdrangu sovhoos vabariigi suurimat linnuvabrikut, mille aastaseks toodanguks on planeeritud neli-

Võhmuta auvärv

kümmend miljonit muna. Ehitatakse teid, kanaleid, aklimatisaatorit. Üksainus puuritsehh võtab enda alla terve hektari maad. Selles hoones hakkavad suurides elama 140 000 munejat kana. Vabriku töötajate jaoks ehitatakse terve elamukvartal. Alev kasvab ja laieneb. 1960. a. valmis suur ajakohane keskkoolihoone, 1962. a. avati söökla ja moodne universaalkauplus, 1965. a. valmisid lastepäevakodu ja elukondliku teenindamise paviljon. Igal aastal saavad uusi elamuid raudteelased ja teiste asutuste töötajad. Ööd-päevad surisevad Tamsalus ehituskranade mootorid, sõeluvad edasi-tagasi ümberlaadimiskraanad, huilgavad laia- ja kitsarööpmelise raudtee terasruunad. Juba palju aastaid tuntakse kogu vabariigis koondise „Eesti Põllumajandustehnika“ Tamsalu osakonna sportlasi. Hulga diplomaimeid on vabariiklikelt võistlustelt koju toonud osakonna võrkpallurid ja mootorisportlased. Tamsalu alevi lääneservast keerab lõunasse väike metsavaheline maantee, mis viib PÕDRANGU sovhoosi keskusse. Põdrangu on

eesrindlik majand, kuulsaks saanud eriti linnukasvatusega, aga ka loomakasvatus ja teraviljamajandus on siin kõrgel järjel. Keskusesse viiva tee ääres seisab maantee kaldal paljude muistenditega seotud massiivne kivirist.

Põdrangu–Loksa-vaheliselt maanteelt umbes kaks kilomeetrit loode suunas, lubjatehase paekarjääri lähedal metsas asub kahekümne nelja meetrise ümbermõõduga kõrge rändrahn Tooma Suurkivi, looduskaitse objekt. Rahvajuttude järgi olevat kivi alla peidetud suuri varandusi, mida „kullakaevajad“ ka agaralt otsinud on, kuid ikka ja alati ilma jäänud.

Tamsalu–Järva-Jaani tee äärde jääb Tamsalu sovhoos, mille keskus asub endise Einmanni mõisa härrastemajas.

Kerguta külas Kangru talus sündis 1887. a. maalikunstnik August Roosileht, kelle fašistid mõrvasid okupatsioonipäevil Paides.

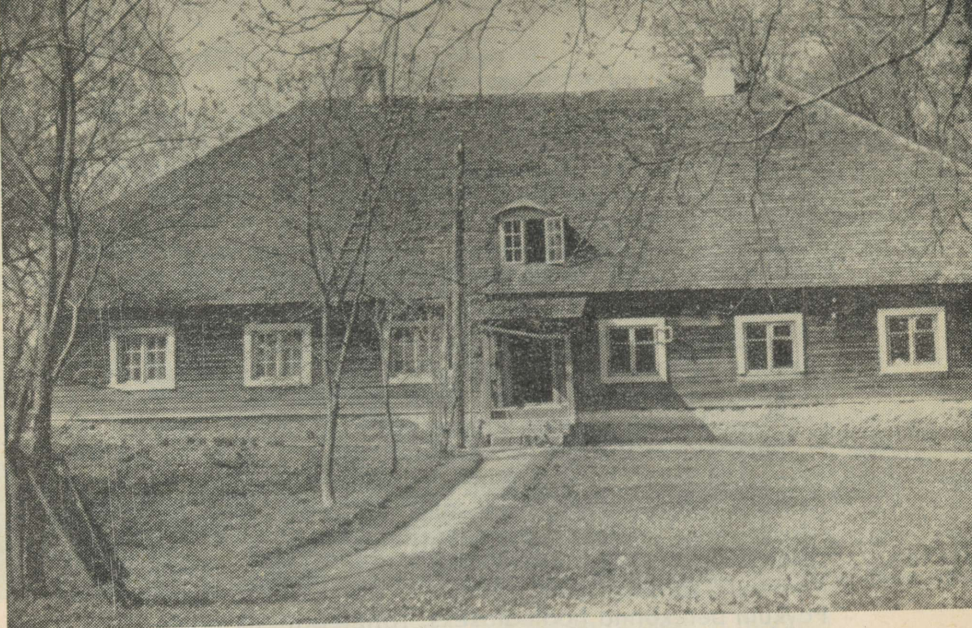
VAJANGU jaama juurest kaks kilomeetrit ida pool asub endise Kuie mõisa häärberis Vajangu 8-klassiline kool. Kooli pargis kasvab looduskaitse alla kuuluv hobusekujuline lamandunud pärnapuu, mida nimetataksegi Kuie hobusepuuks. Koolimaja väravas seisab lähedaselt põllult äraveetud kivirist. Kuie küla keskel on aga muistsete eestlaste ohverdamispaik, Kuie Hiie-mägi.

VÕHMUTA endise mõisahoone ees seisab massiivne kivehitis, Võhmuta auvärav, mis püstitati 1812. a. Isamaasõja võiduka lõpu mälestuseks.

Väikeses Järsi külas on kena järveke, mis südasuveks õige madalaks kuivab. Aavere küla kopliskede all asub siinse piirkonna kolmas muistne kivirist.

Aaverest läbi Pikevere jõuame VARANGULE, kus maanteest paarsada meetrit ida pool sinetab alati suur veeväli. Varangu allikad ei karda kuumi põuasuvesid ega talvepakast. Laialdastel allikajärvedel peatuvad aasta läbi veelindude parved. Allikatest saab alguse Preesi jõgi, mis oma veed paarikümne kilomeetri kaugusel lõunas Põltsamaa jõkke saadab.

Allikatest lõuna pool kõrgete pargipuude vahel on endise Varangu mõisa hooned. Vanas häärberis töötab kohalik algkool, valitsejamajas asuvad Varangu metskonna kantsleil ja töötajate elukorterid. Selle puumaja läänepoolses otsas elas aastatel 1909–1918 Varangu mõisa valitseja Anton Viiralti perekond. Siin möödus ka kuulsa graafiku Eduard Viiralti noorus. Siinmail, algul Koeru Haridusseltsi Koolis, seejärel kohalikus saksa erakoolis, sai tulevane suurmees alghariduse. Juba varakult rääkis ta nii

Ed. Viiralti kodu Varangul

vene kui saksa keelt. Tema armsamateks mänguseltsilisteks olid aga paber ja pliiats. Joonistama hakkas Eduard Viiralt varakult. Tänapäevani säilinud pliiatsijoonis „Maastik Varangult“ kannab aastaarvu 1914. Lapsepõlvkodu ainetel valmisid peagi ka „Külakool Varangul“ ja „Talumehed õlletauas“. Viimasel pildil kujutatud valgehäbemelise taadi olevat noor kunstnik joonistanud oma vanaisa järgi.

Kunstniku 67. sünniaastapäeval avati tema noorpõlvkodu maja-seinal mälestustahvel.

Varangul asub ka üks vabariigi suuremaid söödakriidi tootmise ettevõtteid, ETKVL keemiakombinaadi „Orto“ Varangu kriiditsehh. Varem kaevandati ja kuivatati kriiti siin käsitsi, nüüd on aga pinnase koorimine, kriidi kaevandamine ja kuivatamine täielikult mehhaniseeritud.

Varangult kuue kilomeetri kaugusel lõunasse on Rakke–Paide maantee ääres hästi korrastatud suur LIIGVALLA park. Pargi keskel asub endine mõisahoone, milles praegu on kohalik algkool,

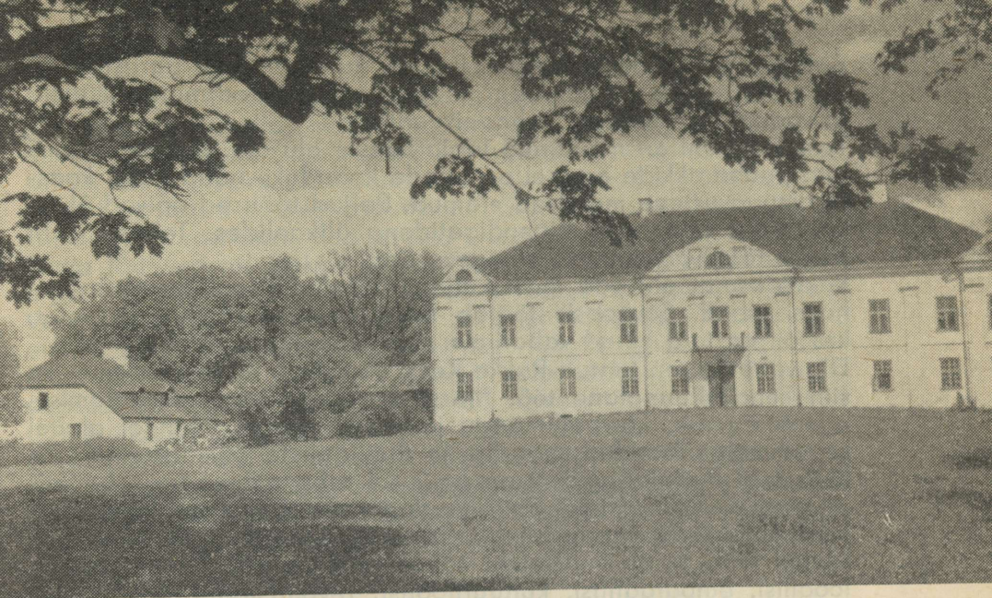
raamatukogu, „Tuleviku“ kolhoosi klubi ja kontoriruumid. Endise häärberi kõrval on säilinud vana valitsejamaja. Siin, Liigvalla kodukoolis, õppis möödunud sajandi algul noor Faehlmann ühe talve koos oma sõbra, hilisema tuntud koolimehe J. J. Nocksiga. Liigvalla pargi kagunurgas sirutab oma võimsaid oksid üle pargilatvade põline Orjatamm, mille all julm mõisnik oma orje nuhelnud. Pargist paari kilomeetri kaugusel Kaevandu vahtkonna rabakraavis lebab hall Orjakivi, inimese jalajäljed ühel ja härja sõrajäljed teisel pool.

Liigvallast kuus kilomeetrit ida pool on Rudolf Pälsoni nimelise sovhoosi AO osakond. Jõe kaldal pargipuude ääres seisab mügerik põllukivi marmortahvliga. Selle kiviga tähistasid Rakke Keskkooli kodu-uurijad oma kuulsa kaasmaalase Friedrich Robert Faehlmanni sünnikoha. Faehlmann sündis siin 31. detsembril 1798. a. Ao mõis oma looduslikult kauni ümbrusega jäi ta kaua-aegseks kodukohaks. Siit sai alguse kiindumus kodumaa loodusesse, sinse mõisa peretubades kuulnud rahvajutud äratasid sügavat huvi ja armastust eesti rahva elu ja loomingu vastu. Kaotanud varakult ema, sai väike Faehlmann mõisaomaniku von Paykulli perekonna hoolealuseks. Tähelepanelik poiss õppis varakult selgeks lugemise ja üheksandal eluaastal saadeti ta Liigvalla mõisa kodukooli.

Aost kuus kilomeetrit lõunas, PIIBES, on Kirovi-nimelise kolhoosi keskus, kus põliste pargipuude vahelisel künkal seisab kõrge rändrahn kivisse raiutud tekstiga: „Siin sündis 28. II 1792 vene akadeemik bioloog K. E. Baer.“

Piibes möödus ka Karl Ernst Baeri noorus. Juba kodukooli-õpingute päevil kujunes temas kiindumus loodusteaduse vastu. Aednikust isa andis lastele tükikese maad, mida nad õppeaiana kasutasid. Noor Karl istutas elumaja ette tamme, mis aegade jooksul võimsaks puuks sirgus ja mille all teadlane palju rõõmsaid tunde veetis. Oma viimasel külaskäigul Piibes 1876. a. suvel istus ta viimast korda sõbra seltsis: üks võimas ja elujõuline, teine nõrk rauk.

Uurimiskäikudel Piibe ja Preedi ümbruses kogus Baer juba noore poisina nii korraliku herbaariumi, mis pani isegi mõisat külastanud botaanikuid imestama. Läheduses asuvalt Seljamäelt leidis Baer mõningaid haruldasi seeni, mida ta kogu elu kestel hiljem Eestimaal ei kohanud. Mitmesuguste ravimtaimede kogumisega sai noor Baer otseselt kasulikuks nii mõisa- kui külarahvale.

Endine Liigvalla mõisahoone, kus praegu asub kohalik algkool ja „Tuleviku“ kolhoosi kontor

Oma mälestustes kirjutab K. E. Baer, et ta külastas tihti haigeid külades ja andis neile arstiabi. Piibest võib mööda pikka ja kitsast Seljamäge Edrusse matkata. Selle soode ja heinamaade vahel kulgeva vallseljaku kohta on rahvas loonud arvukalt muistendeid.

RAKKE

Kolmveerand sajandit tagasi laiusid praeguse Rakke asula kohal soopadrikud ja külameeste karjamaad. Möödunud sajandi lõpul asutas Simuna kõrtsipidaja Karl Kadak Rakke lähedale Kamari-kule lubjapõletusahjud. Ettevõttest saadav tulu kasvas iga aastaga ja nii kerkis 1910. a. Rakke raudteejaama vastu tolle aja kohta suur lubjatehas, mis töötab tänapäevani. 1950-ndail aastail Rakke Lubjatehas rekonstrueeriti. Lisaks endiste ringahjudele ja ühele šahtahjule ehitati juurde neli šahtahju, kus peaaegu kõik tööoperatsioonid on mehhaniseeritud. Karjääris töötavad võimsad kompressorid, buldooserid, ekskavaatorid.

Autod veavad paekivi tehase juurde, kust see läbi purustus- ja sorteerimissõlme ahjudesse rändab. Ka lubja laadimine autodele ja vagunitesse toimub mehhaniseeritult.

Tundmatuseri on muutunud lubjatöölise elu-olu. Endiste madalate puubarakkide asemel on nende kodudeks nüüd kõigi kaasaja mugavustega moodsad elamud. Paljud töölised õpivad õhtukeskkoolis ja tehase stipendiaatidena ülikoolides. Tehase klubi juures töötavad mitmed isetegevusringid.

Rakke asulat piiravad igast küljest Rudolf Pälsoni nimelise sovhoosi maad. Sovhoosis töötab kombainerina Meinhard Linter, kes on aastaid olnud vabariigis oma kutseala parim.

Üle vabariigi on tuntud Rakke Keskkooli nimi. Kõrgel tasemel on siin kehakultuurialane töö. Massiliselt tegeldakse suusatamise, orienteerumise, korvpallimängu ja matkamisega. Nendel aladel on edukalt võisteldud vabariigi ja üleliidulistel võistlustel. Koolis töötavaist huvialaringidest on parimad rahvapilliorkester, balletiring, mitmed ansamblid. Palju kordaminekuid on kooli kodu-uuri-jatel, kelle tööst annab näitliku ülevaate kooli koduloomuuseum. Alates 1958. a. on muuseumi kolme ruumi kokku kantud arheoloogilisi, etnograafilisi, kultuuriloolisi, revolutsiooni-ajaloolisi ja tänapäeva eksponaate, mille koguarv ulatub mitme tuhandeni. Muuseumi huvitavamate väljapanekute hulka kuuluvad Vladimir Iljitš Lenini mosaiikportree, Juri Gagarini ja German Titovi allkirjaga diplomid kahele Rakke pioneerile, maailma spordikuulsuse Georg Lurichi tõstekang ja -pomm, eesti kuulsaima graafiku E. Viiralti isiklikke esemeid jne.

Rakkega on seotud mitmete eesti kultuuritegelaste elu ja tegevus. 1933. a. 30. septembri varahommikul tõusid Moskva lähedal kolm julget meest stratostaadi gondlis üheksateistkümmne kilomeetri kõrgusele, kõrgemale kui ükski teine inimene seni maailmas. Stratostaadi piloodiks oli Rakkes sündinud Ernst Birnbaum. Kuulsa stratonaudi sünnimaja Fr. R. Faehlmanni nimelise tänava ääres pole säilinud, küll on aga pisut ümberehitatud kujul alles endine Rakke hobupostijaama hoone, kus Ernst Birnbaumi isa oli sepaks.

Seesama hobupostijaama hoone, kus praegu asuvad külanõukogu ja sidekontor, oli sünnikoduks zooloogiaprofessor Heinrich Riikojale ning tema õele, kirjanik Marta Sillaotsale.

Sidekontori vastas üle tee seisis kuni 1944. a. Kalmu pood, kus aastatel 1901–1906 töötas ärisellina hilisem näitekirjanik Hugo Raudsepp.

Praeguse Rudolf Pälsoni nimelise sovhoosi kontorihoone alumise korruse üks tubadest oli sajandi alguses Oskar Lutsu isa kingsepatöökoja ruumiks. Hoone (tolleaegse vallamaja) taga ühel Koeru Põllumeeste Seltsi poolt korraldatud põllumajandusnäitusel oli keegi Visusti küla peremees välja pannud oma popsi maal varastatud suured kapsapead. Sama juhtum andiski Oskar Lutsule inspiratsiooni populaarse „Kapsapea“ kirjutamiseks.

Asula lõunaserval Rakke mäele viiva tee ääres asus sajandi algul Miku talu, mille Oskar Lutsu vanemad olid ostnud 1902. a. Vana rehetare kambritagusest sahvrast kohendas Oskar Luts endale kirjutustoa, kus sündisidki meie kõigi aegade kõige populaarsema noorsooraamatu „Kevade“ esimesed leheküljed. Lutsu-aegsed hooned Mikul on kadunud, ümber õunaiaia kohisevad aga Lutsude istutatud pärnad.

Praegune R. Pälsoni nimelise sovhoosi lasteaia hoone, endine Sopi talumaja asula lääneosas, oli kauaaegseks koduks pimedale heliloojale Ferdinand Mühlhausenile. Rakkes on loodud paljude helitööde kõrval ka tema populaarne laul „Vaikne kena kohakene“.

ÜLE EMUMÄE SIMUNASSE

EDRUS sündis põllutöölise tütreana 1893. a. Alma Tiivas. Pärast kohaliku külakooli ja kihelkonnakooli lõpetamist asus ta elama Tallinna, kus tutvus töölisliikumisega. Oktoobrirevolutsiooni ajal töötas ta VSDT(b)P Tallinna Linnakomitees, hiljem Uraalis, Leningradis, Siberis, Moskvast. Alma Tiivas suri 1942. a. kevadel Krasnodari kraisis Timaševski staniitsas.

Edru voorelt avaneb lai ja kaunis vaade teisele samasugusele seljandikule, mis algab Väike-Tammiku kohal ja lõpeb lõunas Pandivere kõrgustiku kõrgeima tipu Emumäega. Kahe voore vahele jäävad Väike-Rakke, Lasinurme, Mõisamaa, Tammiku ja Mäiste küla, kümneid hektareid Salla ja R. Pälsoni nimelise sovhoosi uudismaid. Igal aastaajal võib siit leida meelikõitvaid pilte. Kevadel erkrohelised orasepõllud siniste metsade vahel, suvel küpsemisest pinguli maa sinivalge taeva all, sügisel lagedad tüüpõllud kirjute salude vahel, talvel pikad suusateed voorte valgetel rinnakutel.

Jalgsimatkajad pääsevad Emumäele otse üle Onga jõe purrete ja läbi Salla sovhoosi keskuse Lasinurme. Teised peavad sõitma Olju teeristi kaudu.

Salla Liukivi

EMUMÄGI on üks suurema relatiivse kõrgusega mägesid Eestis. Lähenedes mäele põhjast või läänest ei märkagi õieti, kui olete juba hiiglase turjal, idast ja lõunast tõuseb ta aga järsku keset madalat tasandikku. Kaugele paistab siit Lõuna-Pandivere mägine maa. Läänes vinetavad üle Edru voore Paide rajooni kauged põllulaigud, edelas Endla soostiku rabad ja heinamaad, lõunas helendab üle Pedja metsade Laiuse mägi, idas algavad otse mäe jalamilt suured tumedad laaned.

Siin lähedal, pika KÄRU küla lõunatipus oli Eesti NSV rahvakunstniku Hugo Lauri sünnikodu. Emumäe ümbrus on rahvakunstniku korduvalt siia puhkama meelitanud.

Suurte metsade vahelises väikeses Luusika külas möödusid luuletaja Tõnis Lehtmetsa noorusaastad. Siinsete laante vaikuses

oli ka Osvald Toominga kodu. Luusika–Venevere maantee ehitamisest sündis jutustus „Maantee läbi metsa“.

Piki Emumäe idanõlva on oma pesad ehitanud SALLA küla pered. Pärtjaagu talu eluhoonetest edela suunas asuvad kaks ohvikivi, millest ühte nimetatakse Liukiviks. Kohaliku traditsiooni järgi peab igaüks, kes Sallat külastab, Liukivilt liugu laskma.

Salla kooli pargis kasvab enam kui viiemeetrise ümbermööduga põline tamm, mille istutajaks peetakse ordumeister Volter von Plettenbergi, kes valitses aastail 1495–1535. Sama puu all piinasid ja mõnitasid valgekaartlased 1918. a. veebruari karmil talvepäeval Kärü mõisa moonameest Johannes Nuudit. Noormehe „süü“ seisnes selles, et ta võitles Salla punakaardisalga ridades sakslaste ja kohalike valgete vastu.

Sallas tegutsenud punakaardiüksuse võitlusi meenutavad tänapäeval mitmedki hooned ja paigad. Punakaartlaste staap asus endises mõisa valitsejamajas. Suurem kokkupõrge valgetega toimus Emumäe poolt tuleva tee veerul asuval legendikul (vt. lk. 41).

Salla vallakoolis õppis näitleja Olga Teetsov. Suure Isamaasõja ajal töötas siin koolijuhatajana luuletaja ja paljude õpikute autor Rudolf Reiman.

Sallast paar kilomeetrit põhja pool sumiseb Salla-Traksi naha-tööstus. Traksil möödus helilooja Ferdinand Mühlhauseni varane lapsepõlv.

Varsti pärast Traksit ronib maantee üle järsu voorenõlva ja hakkab looklema selle lääneserva pidi kuni Väike-Tammikuni. Rudolf Pälsoni nimelise sovhoosi TAMMIKU osakonna karjalautade taga tõuseb sügavate orgude keskelt Tammiku linnamägi, mida kohapeal tuntakse Rahaaugumäe nime all. Sellest paarsada meetrit loode pool on Kolgata ehk Pealuumägi, XII sajandi küla-kalme. 1959. a. arheoloogilistel kaevamistel saadud leiud annavad põhjust oletuseks, et Tammiku oli muistse Pudiviru, neljateistkümnest külast koosneva kihelkonna keskuseks. „Taani hindamisraamatu“ andmete põhjal oli Suur-Tammiku oma 21 adramaaga Pudiviru küladest suurim. Muistse suure küla olemasolust annavad tunnistust ka linnamäelähedasel väljal kolm ohvikivi, millest suurimal on säilinud üle viiekümne ohvriaugu. Arvatavasti oli kivil algsel kujul neid rohkemgi, sest kivi pealispind on lõhutud ja säilinud augud asuvad vaid servadel.

Tammiku mõis oli möödunud aegadel oma suure pargi ja kaunite järvedega ümbruskonna kuulsamaid. Siin sündis mõisa koka

pojana Eduard Bornhöhe isa Jaan Brunberg. Praegu on mõisa-häärberi asemel Tammiku osakonna tööliste elumaja, mõisaesine järv kinni kasvamas, aga pargiväljakul peetakse ikka metsapidu-sid. Rudolf Pälsoni nimeline sovhoos korraldab siin igal suvel spordivõistlusi.

Pärast lühikest Rebuoja metsa vahelist teed algavad Hirla küla juures SIMUNA sovhoosi tasased ja viljakad põllud. Eesti Maa-viljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Simuna sovhoosi põhisuunaks on seemnekasvatus. Igal aastal veerevad siit teistesse majanditesse autokoormad kõrgekvaliteedilise rukki, nisu ja odra sordiseemnega. Sovhoosikeskuseks on endine Avan-duse mõis, kust Simuna alevikuni jääb pool kilomeetrit.

Simuna kirik on Läti Henriku „Liivimaa kroonika“ andmeil üks meie maa vanematest kirikutest, ehitatud taanlaste poolt varsti pärast Põhja-Eesti vallutamist. Saanud paljudes sõdades kan-natada, ehitati see lõplikult ümber möödunud sajandi teisel poolel. Kiriku kõrval asuvale kalmistule on maetud Peterburi Kunstide Akadeemia professor Karl Timoleon Neff. Siin puhkab ka Wilhelm Normann, kelle teeneks tuleb lugeda esimeste laulu-kooride loomist Simunas XIX sajandi I poolel. Tema poolt asutatud Simuna kihelkonnakool kasvatas paljude aastakümnete jooksul külakooliõpetajaid Põhja-Eesti kihelkondadele. Ka Eduard Bornhöhe isa oli Normanni kooli kasvandik. Mitmekümne vaimu-liku sisuga raamatu kõrval on Normann kirjutanud ka matemaat-ika, geograafia ja vene keele õpikuid.

Simuna huvitavamaks vaatamisväärsuseks on Pedja jõe läte. Väi-kese piimajahutusaida alt pahiseb välja allikas, mis otsekohe en-dale laiust nõuab ja mille veed siit kauge Emajõeni teekonda alus-tavad. Pedja lättele on hoolikad käed loonud kauni kiviktaimla. Simunalased hindavad ilu. Kohaliku 8-klassilise kooli õppe-katse-aed oma dekoratiivosakonna, basseini ja aiamaakesega on kuulus üle vabariigi. Varakevadest kuni sügiseste öökülmadeni süttivad ja kustuvad kooliaia kiviktaimlas üha uued ja uued õite värvilaigud. Koolil on kujunenud kauniks traditsiooniks, et iga lõpuklass jätab aeda mingi jääva jälje. Traditsiooni algatajad rajasid 1961. a. kiviktaimla keskele basseini purskkaevuga, järg-mine lend ehitas samasse lähedale välikaminaga lehtla ja sisus-tas selle aiamaoõbliga. Kolmas lend kujundas pergola ja humala-püramiidi alla varjurikka puhkepaiga. Tulevikus võib siin kooli-aias näha ka rosaariumi.

Simuna koolis õppis lähedasest metsakülast pärinev maalikunst-

Pedja jõe läte Simunas

nik ja luuletaja Aleksander Suuman. Mitmete oma poeetilistele maalidele ja maalilistele luuletustele on ta inspiratsiooni saanud Pedja kaldal asuvast metsakülast.

Simuna asula idaosas, teest paremal, põllul seisab umbes kahe meetri kõrgune kivisammas. Rahvajutt räägib, et siinkohal jäänud kauges minevikus laastav katk pidama. Selle auks püstitanudki rahvas katkutulba ja lähedast küla hakatud nimetama Katkukülaks. Teiste muistendite järgi tähistavat kivitulp lahingupaika või muistse väeülema hauda. Tegelikult on kivisammas püstitatud Tartu meridiaani kraadimõõtmise ajal möödunud sajandi esimesel poolel.

KELLAVERE—MUUGA—KEHALA

KELLAVERE külje all Lõusas on tee ääres riikliku kaitse all kolm põlist pärna. Nagu vestab rahvajutt, istutanud need siia Põhja-sõja ajal Rootsi kuningas Karl XII. Mõnisada meetrit eemal

koplilagedal kasvavad kaks võimsa võraga kaske, mille vanust võib arvata kahesajale aastale. Endine Lõusa mõisahoone olnud Karl XII peatuskohaks.

Lähedase Rohu küla viis kivikalmet, millest kolm on seni läbi kaevamata, annavad tunnistust, et see kõrge mäGINE ala oli asustatud juba tuhandete aastate eest. Ka Laekvere asula ees peidab oma tuhandeaastasi saladusi muistne kivikalme.

LAEKVERE (Laivere) nime tekke seob rahvasuu Kalevipoja-lugudega.

Sest et seie hobu lõpes
Metsaliste voli alla.
Veri voolas valosaste,
Kaffis maada kaugeelta,
Laialiste lagedaida:
Sellepärast kohal nimeks
Laivere praego jäänud.

Oktoobrirevolutsiooni päevil tegutses Laekveres tugev vallanõukogu, kelle liikmed Jüri Abner, Ants Meer ja Johannes Redlich mõisteti kodanliku sõjakohtu poolt surma, ülejäänud vangi.

Laekvere väikesest asulast viib välja kuus teed: Simunasse, Rahk-lasse, Muuka, Paasveresse, Vassiverre ja Salutaha.

Laekverest neli kilomeetrit kagu pool on VASSIVERE nõmmele kerkinud suur puidutööstus. Siin valmistatakse riidepuid, tõukekelgu puuosi, harjavarsi, lumeväravaid, uksi-aknaid jne. Laekvere—Paasvere tee ääres kasvab mitmesaja-aastane uhke võraga mänd. Põhja pool teed, Paasvere-Arus, on iidsete puude all vana talumaja, kunstnik Hendrik Olvi kodu.

PAASVERE on põline küla. XIII sajandi keskel oli see kahekümne kolme adramaaga üks suuremaid ümbruskonnas. Kus tolleaegne küla asus, kes seda enam teab! Praegu on siin Paasvere Vanaküla, Paasvere asundus ja kahe Paasvere-Aru vahel veel pisike Joodiku küla. Vanim neist näib olevat Vanaküla Avijõe kaldal, kus suure haruldusena on säilinud isegi kaks suitsutaret. Paasvere Kabelimäel on alles kunagise kabeli alusmüürid ja võlvitud keldrid. Juba XVIII sajandil oli kabel varemeis.

Ida pool sinetavad metsäd, läänes paistab külade tagant Kella-vere. Tee lookleb kahe suure naabri piiripeenral: ühel pool mäGINE Pandivere, teisel pool metsane Alutaguse.

MUUGA oli Eduard Vilde kauaaegne lapsepõlvkodu. Hiljem meenutas kirjanik seda ühes oma kirjatöös järgmiselt: „Kahe toaga lihtne korter altoas, vastas vana lagunenud viinaköök loomalautadega, selle taga mudane tiik täis kaanisid, kõrval

Muuga tiik ja endise viinaköögi varemed

puiestik vanade pärnadega ja vahtratega, kaugel lilledega üle-
külvatud roheline aas heinaküüniga ning sepapajaga... ja
kõige selle ümber kaugemas ringis metsad, otsatud metsad, kus
meie marjul käisime ja mis mulle igakord saladuslik-magusa
õudusega hinge peale rõhusid..."

Jaa – otsatud metsad on alles. Need ei ulatu küll enam Muuga
Veskimäeni, aga Kõrve all, kus Vilded marjul käisid ja kuhu vahel
mitmeks päevaks heinale jäädi, mühiseb veel saja neljakümne
aastasi kuusikukvartaleid.

Alttoa-esine tee, mida mööda heinalised metsa ja metsast koju
voorisid, laieneb iga aastaga. Seda kaudu sõidetakse Alekverre,
Adarale, Räsiverre. Aga Tartu–Rakvere maantee, mis Vilde ajal
veel mõisaõuest läbi läks ja mida mööda liikusid Peipsi kiisa-
müüjad, avinurmikud, kausikaupmehed, kaubajuudid, harjukad,
nihutati mõisniku tahtel pool kilomeetrit mõisast eemale.
Tiigid, millel aidamehe Eedi metsaülema pojaga mudasõda pidas,

süvendati 1957. a. suvel. Veevaestel suvedel on tiigid kuivad, aga kevaditi-sügiseti lainetavad nad pilgeni ja siis saab nii mõnigi Muuga koolipoiss oma õnnetu parvesõidu lõpetuseks traditsioonilised „triibulised“.

Muuga mõis kuulus möödunud sajandil Peterburi Kunstide Akadeemia professorile ja Ermitaazi konservatorile Carl Timoleon Neffile. Elu lõpul laskis kunstnik oma kavandi järgi ehitada Muuga vana puust mõisahoone lähedale uhke kivihäärberi. Sellest, suurtest teedest ja keskustest eemal seisvast mõisamajast sai meie maa üks väljapaistvamaid kunsti varaaitu. Juba mõisahoone ise oma sammastega on üks toredamaid selleaegseid hooneid Virumaal. Eriti suursuguse mulje jätab maalitud seinte, kahe võimsa lõviskulptuuri ja laia marmortrepiga vestibüül. Häärberi arvukates saalides leidis aga sadu haruldasi skulptuure, maale, tarbekunstiesemeid.

Muuga lossis töötab nüüd 8-klassiline kool, vanas härrastemajas on Kalevi sovhoosi klubiruumid ja tööliste elukorterid.

Ainulaadne ja kaunis on Muuga park. Pargi väljakul, lossi ees, kuhu õel parunipoeg Dodo von Neff ei lubanud aidamehe lastel astudagi, seisab nüüd kõrge graniitsammas Eduard Vilde mõtliku näoga, skulptor F. Sannamehe töö. Kirjaniku sajanda sünniaastapäeva puhul avati koolimajas alatine näitus Eduard Vildest ja alttoa varemetele vedasid Kalevi sovhoosi mehed Muuga põldude kõige suurema kivimüraka.

ROELA oma toredade männitukkadega ja kahel pool teed ilutsevate aedadega jätab igale siiasaabunule meeldiva elamuse. Rakvere–Tartu maanteest kilomeetri kaugusel on Roela sovhoosi keskus. Siinseid linnukasvatatajaid tuntakse kaugel väljaspool rajooni. Sovhoosikontor asub endises mõisahäärberis, samas hoones, kus veetis oma vanaduspäevad Põhja-Jäämere uurija, mitmete vene ekspeditsioonide juht admiral Ferdinand Wrangel. Jalgsimatkaja saab unustamatu elamuse, kui ta Roelas pöördub suurelt maanteelt vallseljaku harjale ja jätkab teekonda mööda mändide vahel looklevat jalgrada. Roela-Mõdriku vallseljak on ilusamaid vabariigis. Umbes kahekümne kilomeetri pikkuselt levib laineline oos loode-kagu suunas metsa ja põldude piiril. Nagu hoolas vahimees valvab ta, et Kunda jõe ülemjooksu allikad ja niisked sooribad ei pääseks lämmatama Roela, Küti ja Viru-Jaagupi sovhoosi viljakaid maid. Ida pool, otse vallseljaku jalal, siiluti soid, kaugemal tükati heinamaid ja metsaperesid, lääne pool laiad ja tasased väljad suurte sovhoosiasulatega.

Endine Muuga mõisahoone, kus praegu töötab 8-klassiline kool

Juba kaugetel aegadel meelitasid need viljakad põllud siia maaharijaid. Veel sajandi algul uhkeldas siin kümne kilomeetri ulatuses neli mõisat: Roela, Kulina, Küti, Voore. Nüüd elavad endistes mõisahoonetes sovhoosipered ja õpivad koolilapsed.

Ajaloo vältel on siia vaheldusrikka maastikuga maanurka jäänud rohkesti kultuuriloolisi jälgi. Roela-Tammiku algkooli lähedal Äiase väiketalus oli meie populaarse näitleja Imbi Valgemäe kodu.

KULINA mõisa möldri peres sündis 1845. a. soome-ugri keeleteadlane, Minski ja Kaasani ülikooli professor Nikolai Anderson. Tema poeg Valter Anderson oli pikka aega Tartu Ülikooli rahvaluuleprofessoriks.

Kulinalt ainult kilomeeter maad põhja pool asub KÜTI mõis, kus möödunud sajandi algul töötas terve rühm hilisemaid kuulsaid maalikunstnikke. Siin elas maastikumaalija Karl Ferdinand Kügelgen, kelle mõningaid töid leidub ka Tallinna Riiklikus Kunstimuseumis. Tema kaksikvend Franz Gerhard Kügelgen oli portretist, kelle maalitud Goethe ja mitmete vene ning balti kõrgema selts-

konna liikmete portreed asuvad Tartu Kunstimuseumis. Karl Ferdinand Kugelgeni juures õppisid maalikunsti saladusi tema poeg Konstantin, kes tegutses hiljem maastikumaalijana ja oli joonistusõpetajaks Tartu ning Tallinna koolides, vennapoeg Vilhelm, kes töötas hiljem kunstnikuna ja kirjanikuna Saksamaal, ja Carl Timoleon Neff. Tihti oli Küti kunstnikerühma külaliseks Tartu Ülikooli raamatukogu ja kunstimuseumi asutaja professor Karl Morgenstern, kes naabruses Kulina mõisas oma pulmadi pidas. Küti ja Voore vahel männikulise seljaku ääres Kruusimäe talus oli kaua aega kirjanik Erni Krusteni kodu. Selle maalilise männimetsa ja viljaväljade vahel on loodud mitmeid teoseid, palju tundesooje luuletusi ja lüürilisi proosalühipalu. Suure loodusearmastajana pöördus kirjanik just siin, Alutaguse metsade ääres, loodusesõprade poole sõnadega: „Ja nõnda tahaksin minagi pigistada teie kõikide kätt, kes te kaitsete elu, võitlete ilu eest ja hoiate õnne.“ Siinseid tähelepanekuid kasutas kirjanik ka hilisemas loomingus. Nii on näiteks „Piitsa matuste“ mõisniku prototüübiks kohalik mõisnik Johanson. Siin kuulis kirjanik esmakordselt loost, mis sai aluseks romaanile „Noorte südamed“.

Tasaste väljade vahel kerkib VIRU-JAAGUPI asula. Põhjasõja ajal oli siin kirikuõpetajaks ajalookroonik Christian Kelch. Koolimaja juures seisev mälestuskivi annab matkajale teada, et „Siin sündisid 22/23. X 1865 eesti kunstnikud Kristjan ja Paul Raud“. Raudade sünnimaja, endine Tahu taluhoone, on aegade jooksul hävinud. Kuulsate kunstnike lapsepõlv möödus Meriküla karjamõisas. Haridusteed alustati Koeravere külakoolis, jätkati Viru-Jaagupi kihelkonnakoolis, mille hoone on ümberehitatud kujul praegugi alles.

Viru-Jaagupi kalmistule on maetud polaaruurija, Roela mõisa omanik Ferdinand Wrangel, Kristjan ja Paul Raua vanemad, luuletaja ja Eesti NSV teeneline õpetaja Rudolf Reiman.

Asula kõrval Kehala väljadel on arheoloogiliste mälestusmärkidena kaitse all neli ligistikku asuvat kivikalmet, mida rahvas kutsub Kirikuasemeks.

SUURTEST METSADEST PÕHJARANNIKUNI

Meie tee pöördub Kehalast kirde poole künklikule metsamaastikule. Seljakud vahelduvad siin mõhnastikega. Kui üks kungas lõpeb, algab oru taga teine, igal kuplil peas rohelised metsa-

Mustjärve jahimaja

mütsid. Nõgudes sinetab väikesi metsajärvi, millest Udujärv on kujunenud ümbruskonna rahva armastatud puhkepaigaks. Mustjärve äärde rajasid Rakvere jahimehed seitsme ja poole hektari suuruse kitseaia ja ehtasid endale rookatusena jahimaja. Jahimeestel on siin lõbu laialt: põtradest puudu ei tule, metssigu uitab mägedes karjaviisi ja karusidki on nähtud samas lähedal männikus. Kitseaia elanikud on jahimeeste hoolitsusega nii harjunud, et nad võõragi kutse peale aia juurde jooksevad. Lähestikku on kaks linnamäge, üks Saueaugu küla taga Udujärve lähedal, teine Nurkse küla väljade keskel. Aga muistse põlve mälestusi jutustavad ka Põlula ohvriallikas, ohvrikivi ja teeäärne ilusavõreline ohvirimänd. Vanasti kogunenud inimesed püha männi juurde, kust siis rongkäigus mindud ohvriallikale silmi pesema ja ohvrikivile ande viima. PÕLULA ohvriallikast saab alguse oja, mis mõnisada meetrit allpool on üles paisutatud kümneks ilusaks tiigiks. Siin elavad Põlula kalamajandi vikerkaarevärvilised vikerforellid. Igal aastal

saadetakse siit miljoneid maime meie ja vennasvabariikide kalakasvatajatele. Mitukümmend tonni hõrgutavat vääriskala läheb igal aastal töötajate toidulauale.

Põlulast võib teha paarikümne kilomeetri pikkuse matka Alu-taguse laante keskele Tudusse. Põlula–Anguse-vaheline metsatee on imekaunis. Valgete kivipostidega ääristatud maantee lookleb küngaste vahel, kahel pool teed elujõulised kuuse- ja männilaaned. Palasi ja Udriku juures on maantee kaaslasteks heinamaad ja madalad metsad. On aimata soode lähedust. Ja siinsamas kitsa metsariba taga nad ongi – põhja pool suur Sirtsisoo ja lõunas väiksem Punasoo.

Udriku ja Tudu vahel päris maantee ääres kükitab heinamaal üks hall kivirahn, millega Kalevipoeg ennemuiste visanud lambakarja.

Tudu on põline metsatöölise asula Rakvere–Tudulinna maantee ja Sonda–Mustvee raudtee ristumiskohas. Põlde jätkub asula ümber ainult kitsa ringina, metsad ulatuvad siit aga läänes Pandivere mägedeni, põhjas Põhja-Eesti tööstuslinnadeni, idas kauge Narva jõeni, lõunas Peipsini.

Asula suurimaks ettevõtteks on Tudu metsapunkt. Umbes kaks-kümmend aastat tagasi võis siinsetel talveteedel näha sadadest regedest koosnevaid metsaveovoore. Metsa ülestõtamise ainukesteks „mehhanismideks“ olid kirves ja kahemehesaag. Praegu on kõik teisiti. Puud langetatakse mootorsaagidega, võimsad kokkuveotraktorid veavad terved tüvikute lademed korruga jaama juurde hästi mehhaniseeritud laoplatstile, kus poolautomaatliini kuulekad masinad puid tükeldavad, sorteerivad ja vagunitesse laadivad.

Mõned aastakümned tagasi oli Tudu unustatud metsakolgas. Teede lagunemise aegu oli ta muust maailmast mitu nädalat eraldatud. Praegu läbivad asulat kümned bussiliinid, iga aastaga ehitatakse asulasse juurde uusi, kaasaegseid elamuid. Tudulased peavad kalliks nõukogude võimu eest langenute mälestust. 8-klassilise kooli seinal on marmortahvel sõnadega: „Siin koolis õppis ja töötas kommunistlik noor Vaike Allikvee, kes langes nõukogude võimu eest Eestis 1941. aastal.“ Vaike Allikvee oli Tudu esimesi kommunistlikke noori, esimesel nõukogude aastal töötas ta pioneerijuhina. Bandiidid mõrvasid V. Allikvee koos väikeste vendade ja isa-emaga 1941. a. suvel.

Maantee tõttab ja tõttab. Jätab selja taha Ulvi, läheb Kabala juures üle Tallinn–Leningradi raudtee ja jõuabki siit veidi ida

pool rajooni piirile. Meie aga liigume edasi põhja poole. Enne kui peatume maalilises Padaorus, teeme väikese haagi ida suunas, kus asub TOOMIKU küla. Ruttame läbi küla ja jõuame metsa veerde, endise Lokotari talu maile. Siinsed elumaja vundamendikivid teavad jutustada meie rahva kangelaslikust võitlusest Suure Isamaasõja päevil. Lokotari talu oli mitme aasta vältel nõukogude partisanide peatuspaigaks. 1944. a. 9. juunil hukkusid siin ebavõrdses võitluses fašistidega partisanikomandörid Aleksander Suits ja Bernhard Kentem. Oma elu jättis ka talukoha omanik Nigulas Lokotar. Tema abikaasa Aino suri teel Kiviõli vangilaagrisse. Mõni aasta hiljem põletasid bandiidid maha ka Lokotaride elumaja.

Tallinn–Leningradi maantee ääres looduslikult kaunis Padaorus asub järskude nõlvadega Pada linnamägi, samas üle tee teine samasugune. Teisel pool orgu köidab pilku kauni võraga kaheharuline mänd.

Pada linnamägi

Muistsete eestlaste linnamägi asub ka mõned kilomeetrid põhja pool KOILA külas Pada jõe vasakul kaldal. Samas lähedal leidub hulgaliselt ohvrikive ja ohvriallikas.

VIRU-NIGULAS möödus eesti varasema jutukirjanduse arendaja Friedrich Gustav Arveliuse noorus. Kakskümmend aastat elas siin keele- ja kirjamees Otto Wilhelm Masing, kelle nime teab iga eestlane kas või ainult sellepärast, et ta esmakordselt võttis eesti kirjakeeles kasutusele õ-tähe.

Alevikust umbes kilomeeter maad põhja pool on endise Vasta mõisa hooned. Pargi kõrval tee ääres asub madal kivimaja, mida rahvas tunneb Viru lauliku pulmamaja nime all. 31. augustil 1833. a. pidas selles majas Friedrich Reinhold Kreutzwald oma pulmapeo Marie Elisabeth Saedleriga. Teiste sõprade hulgas võttis pulmapeost osa ka V. T. Blagoveštšenski, teose „Eestlane ja tema isand“ arvatav autor.

Viru-Nigula alevikust pisut ida pool on lagedal väljal Maarja kabeli varemed. See ristikujulise põhiplaaniga hoone erineb kõikidest eesti ala keskaegsetest kultusehoonetest. Uurijad arvavad, et kabeli ehitasid venelased 1268. a. ordu vägede üle saavutatud võidu mälestuseks. Rahvapärimuste järgi käinud talurahvas heinamaarjapäeval kabeli juures ohverdama. Möödunud sajandi algul voolanud veel kabeli juures pisike oja, mis kandnud Vereoja nime.

Loodekaares suitsevad Kunda tööstushiiglaste korstnad. Suur ring ümber Rakvere rajooni on tehtud.

TEATMEID

MUUSEUMID: Rakvere Rajoonidevaheline Koduloomuseum,
Rakveres, Tallinna t. 3
Rakke Keskkooli muuseum, Rakke

TEATER: Rakvere, Kreutzwaldi 2

RAUDTEEJAAMAD JA -PEATUSED:

Tapa—Tartu liinil — Tapa, Nõmmküla, Tamsalu, Kiltsi, Rakke
Tallinn—Narva liinil — Tapa, Udriku, Kadrina, Ulja, Risu, Rak-
vere, Vaeküla, Kabala
Tamsalust saab ümber istuda kitsarööpmelisele raudteele Tam-
salu—Türi—Viljandi

AUTOBUSSIJAAAM: Rakveres turuplatsil, piletite müük iga päev
kell 5.30—19.30
Leningradi kiirautobussid väljuvad raudteejaama eest
Igas tunnis väljuvad autobussid Rakverest Kundasse ja Tapale

SUUREMAD AUTOBUSSIPEATUSED: Kundas — Rakvere mnt.

Tapal — raudteejaama ees
Väike-Maarjas — Keskväljakul
Tamsalus — raudteejaama ees ja alevinõukogu ees
Rakkes — raudteejaamas

LINNASISESED AUTOBUSSILIINID:

Rakveres: nr. 1 — Piira—Narva mnt., k. 5.30—22.30
nr. 2 — Piira—Roodevälja, k. 7.00—23.00
nr. 3 — Lilleoru t.—Tõrma, k. 7.15—22.15
nr. 4 — Tartu t.—Kullaaru teerist, k. 7.45—22.45
nr. 5 — Rägavere tee—Näituse t., k. 6.15—18.15
nr. 6 — Lõuna t.—Narva mnt., k. 7.00—19.00

Liiklemise intervall 1 tund

Kundas: autobuss väljub külanõukogu juurest alates k. 6.55—
14.55 ja 16.10—22.10

Liiklemise intervall 1 tund

Marsruutaksod Tallinn—Rakvere peatuvad Rakvere turuplatsil,
Tallinn—Kunda peatuvad Kundas Rakvere mnt. autobussi-
peatuses

BENSIINIJAAM asub Rakveres Rägavere tee 31

TAKSOPEATUSED: Rakveres turuplatsil

Kundas (1 takso) Rakvere mnt. autobussipeatuses

Tapal raudteejaama ees

Tamsalus alevinõukogu ees (1 takso)

Amblas

SIDE:

Rakvere Rajooni Sidesõlm, Rakveres Tallinna t. 20
avatud iga päev k. 8.00—20.00

telegraaf töötab ööpäev

Kunda sidejaoskond — Rakvere mnt. 31

Tapal sidejaoskond — Lillaka t. 3

Tamsalu sidejaoskond — Paide t. 12

Peale nende töötavad 48 maa-sidejaoskonda

VÕÖRASTEMAJAD:

Rakveres — „Oktoober“ Tallinna t. 25

Kundas — 21. Juuni pst. 11

Tapal — Võidu t. 8

SÖÖKLAD, TOIDUBAARID:

Rakveres — söökla-restaurant „Tallinn“, Tallinna t. 7

toidubaar „Tervis“, 21. Juuni t. 29

toidubaar „Oktoober“, Tallinna t. 25

piimabaar, 21. Juuni t. 29

Kundas — söökla-restaurant „Virus“, 1. Mai pst. 10

Tapal — restaurant, raudteejaamas

söökla-restaurant, Lillaka t. 2

söökla, Lillaka t. 12

„ „ Kommuuni t. 7

Tamsalus — söökla, Raudtee t. 5

Väike-Maarjas — söökla, Keskväljakul

Rakkes — söökla, Faehlmanni t.

Kadrinas — söökla „Neeruti“

Simunas — söökla

Suuremad sööklad on veel Pajustis (Ed. Vilde nim. kolhoos),

Mädapeal (kolhoos „Energia“) ja kõikides sovhoosides

Võsu ja Käsmu sööklad töötavad vaid suvehooajal

SISUKORD

Loodus	7
Asukohast, suuruselt, rannajoonest	7
Geoloogiast ja pinnamoest	8
Maavaradest	11
Kliimast	13
Jõgedest ja järvedest	13
Mullastikust	16
Taimestikust	16
Metsaelanikest	23
Minevik ja tänapäev	29
Arheoloogilised leiud jutustavad	29
Musta risti ikke alla	31
Võitluste ja tapluste tallermaaks	32
Kuulsad Viru Jaanid	34
Kas vannud vana seaduse peale? Ei vannu mitte!	36
Esimene tehas. Esimene streik	37
1905. aasta ja Lääne-Virumaa	39
Suure Oktoobri päevil	40
Oktoobrist juunipäevini	44
Suur murrang	46
Pruuni katku aastail	48
Tänapäeval	49
Mööda Rakvere rajooni	54
Rakvere	54
Rakavar. Tarvanpää. Weisenberg. Rakvere	55
Linn mõisnike võimu all	56
Rakvere — vaba kreisilinn	58
Väikekodanliku provintsilinna aastad	61
Tänapäeva Rakveres	62
Pilk majandusellu	64
Koolidest enne ja nüüd	65
Koorilaulust ja teatrielust	67
Kuulsate inimeste jälgedes	69
Muuseum	77
Ümber Rakvere	78
Pandivere südames	90
Kunda	103
Põhjarannikut pidi Vösule ja Käsmu	107

Üle Viitna Tapale	111
Tapa	111
Rajooni edelanurgas	111
Rakke	121
Üle Emumäe Simunasse	121
Kellavere—Muuga—Kehala	121
Suurtest metsadest põhjarannikuni	134
Teatmeid	139

ставитель Ландберг Одетт Эдуардовна
о РАКВЕРЕСКИМ ДОРОГАМ
и эстонском языке
формление Э. Тали
дательство «Ээсти Раамат»
еллин, Пярнуское шоссе, 10.

метaja E. Tuulik
nstilline toimetaja L. Kruusmaa
nniline toimetaja H. Tüksammel
rrektorid M. Ojamaa ja L. Golberg

umisele antud 28. XII 1965. Trükkimisele antud 3. VI 1966. Paber
K 84, 1/16. Trükipoognaid 9,0. Tingtrükipoognaid 8,37. Arvestuspoognaid 9,01.
kiarv 20 000. MB-04958. Tellimise nr. 3806. Trükikoda „Punane Täht”,
linn, Pikk t. 54/58. Trükipaber nr. 1 – Staicele Paberivabrik, Läti NSV.
hd 30 kop.

51
30 kop.

A
27871

202293

TARTU ÜLİKOOLI RAAMATUKOGU

1 0300 00020229 3